

❀ ओ३म् ❀

निरुक्त-समुच्चयः

आचार्य-वररुचि-प्रणीतः

सम्पादकः—

युधिष्ठिर मीमांसकः

प्रकाशक —

रामलाल कपूर ट्रस्ट

बहालगढ़—१३१०२१

मोनीपत (हरयाणा)

तृतीय संस्करणम् ५००

स० २०४०, सन् १९८३

मूल्य

Rs 3/-

मुद्रक —

शांतिस्वरूप कपूर

रामलाल कपूर ट्रस्ट प्रेष

बहालगढ़ (मोनीपत-हरयाणा)

सम्पादकीय-निवेदनम्

(प्रथम-संस्करणस्थम्)

अयि सुरभारतीसुधारसास्वादनतत्परा महानुभावा । भवता
पुरस्तात्तिरुक्तसमुच्चयनामा ग्रन्थो मुद्रापयित्वा समुपस्थाप्यते ।

अस्मिन् ग्रन्थ आचार्यवररुचिना नैरुक्तप्रक्रियामवलम्ब्य यमखब्रह्म-
{१०२} परिमिता मन्त्रा व्याख्यायन्ते । अयं ग्रन्थ स्कन्दस्वामिकृतनिरुक्त-
टीकतो बहुत्र शब्दशः सवदति । तद् दृष्ट्वैतदनुमातुं शक्यते यदयं वररुचिर्वा
प्राक्तनं स्यात् स्कन्दस्वामी वा । यदयं प्युभयो पौर्वापर्यनिश्चायाय नास्ति
किञ्चिद् दृढतरं प्रमाणम्, तथाप्येकत्र निरुक्तटीकायामुर्वशीपदव्याख्याने—
'अत्र च नित्यपक्षे केचिद् उर्वशी विद्युत्, वायु पुरुरवा इति मन्यन्ते । सा
च उरु अन्तरिक्षमश्नुते प्रभया" इति [निरु० टी० भा० ३ पृ० ३४३]
स्कन्दस्वामिग्रन्थदर्शनादनुमातुं शक्यते यदयमत्र 'केचिद्' इतिपदेन वररु-
चिमेव स्मरतीति । एव हि तदग्रन्थ—“नैरुक्तपक्षे तु—पुरुरवा मध्यमस्यानो
वाय्वादीनामेकतम, पुरु रीतीति पुरुरवा । उर्वशी विद्युत्, उरु विस्तीर्ण-
मन्तरिक्षमश्नुते दीव्यत इत्युर्वशी' इति [निरु० समु० पृ० ७१] ।

स्कन्दस्वामिनश्च कालो विक्रमस्य सप्तमशताब्दचाश्चरमो भाग
इत्येतिह्यविद् प्रतिजानते [द्र०—वैदिक वाङ्मय का इति० भा० १ ख०
२ पृ० १—२४] । अतस्तस्मादयं पौर्वकालिक इत्येव वक्तुं शक्यते ।

निरुक्तसमुच्चयकृदाचार्यवररुचिर्नैरुक्तप्रक्रियानुसारं वेदेष्वेतिह्य न
मनुते । तथा ह्युक्तम्—“श्रीपचारिकोऽयं मन्त्रेष्वाल्लयानसमयो नित्यत्व-
विरोधात् । परमार्थेन तु नित्यपक्ष एवेति नैरुक्तानां सिद्धान्तः” इति [निरु०
समु० पृ० ७१] ।

१ अस्मिन् संस्करणे ८१ तमे पृष्ठे वर्तते । स० ।

इतोऽयं अस्मिन् संस्करणे ७२ तमे पृष्ठे द्वितीयस्या दिप्पण्या निदर्शितं
सकेतोऽयं शानुगीलनीय । यत्र स्कन्दस्वामिना निरुक्तटीकायां वररुचे पाठ 'केचित्'
पदेनोद्धृत, 'एके' पदेन च निर्दिष्ट पाठ 'अपरे' पदेन निर्दिष्ट । एतेनापि वररुचि
स्कन्दस्वामिनं पूवभावी इति विनायते ।

२ अस्मिन् संस्करणे ८१ तमे पृष्ठे वर्तते । स० ।

इममेव सिद्धान्त स्कन्दस्वाम्यप्यातिष्ठते । तथा हि—“एवमाख्यान-
स्वरूपाणा मन्त्राणा यजमाने नित्येषु च पदार्थेषु योजना कर्तव्या । एष
शास्त्रे सिद्धान्त । तथा च वक्ष्यति—‘तत् को वृत्र ? मेघ इति नैस्वता’
[निरु० २।१६] इत्यादि । ‘मध्येन च माध्यमिका च वाचमिति नैस्वता’
[निरु० १२।१२] । ‘राश्रिरादित्पस्योदयेऽन्तर्धायते’ इति [निरु० १२।११] ।
श्रौपचारिको मन्त्रेष्वाल्ख्यानसमय परमार्थेन तु नित्यपक्ष इति सिद्धम्” इति
[निरु० टी० भा० २ पृ० ७८] ।

एवमत्र वेदेष्वितिहासविषये वेदार्थप्रश्रियाया दैवते पदपाठादिषु
चास्ति बहु वक्तव्यम् । तत्सर्वं यथावसर शीघ्रमेव सविस्तरमालोचनापुर-
सर च पृथग् भूमिकाया प्रकाशयिष्यते ।

यद्यपि यादृगस्य ग्रन्थस्य गौरवमस्ति न तादृक् शोभन मुद्रणमभूत्,
तथाप्यप्रकाशनात् प्रकाशन वरमिति मत्वा यथा वयचिन्मुद्रण व्यधायि ।

ग्रन्थोऽयमस्माभि श्रीमता माननीयाना तत्रभवता पण्डितभगवद्दत्त-
महादयानामनुग्रहेण प्रापि । ग्रन्थस्य हस्तनेपाऽयमत्यन्तमेवाशुद्धिपरिपूर्णं
स्थान स्थान ऋटिनश्चास्ति । तस्य बहुयत्नन मशाधन कृतेऽप्यद्यावधिसन्दि-
ह्यमाना बहव पाठास्तथैव मुद्रापिता । एव कृतेऽपि मुद्रणस्यात्यन्त त्वरया
विधानात् मम धमपत्न्यादचास्वस्थताकारणान्मुद्रण बहुशानुद्धय गजाता ।
तदर्थं कृताञ्जलिर्ह क्षमा याच ।

ग्रन्थस्य प्रकाशन ‘टाक्टर इत्युपाधिधारिणा पञ्चनदविश्वविद्यालये
संस्कृतविभागाध्यक्षाणा श्रीमता विद्वद्वर्याणा लक्ष्मणस्वल्पा महादयाना
प्रेरणयैवाभूदिति कृत्वा तस्य एवाऽय सादर नमस्यन्’ । इत्यलम् ॥

विदुषा यशवद

गुण्डिप्रभो मीमामयः

विरजानन्दाश्रम, चारहदरी रोड,

पा० गाहदग मिग—(माहौर)

— ० —

१ अथ एष टाक्टर इत्युपाधिधारिणा पञ्चनदविश्वविद्यालय संस्कृतविभागा
ध्यक्षाणा लक्ष्मणस्वल्पा महादयाना मध्याह्निके प्रकाशनालयस्य धारिण्य-
मात्रेण प्रमाणितनिवादाः सम्भवन् १९३६ लक्ष्मण प्रकाशयन् इति । पृ० मी० ।

द्वितीयावृत्तेभूमिका

यदा मयाऽयं ग्रन्थो लवपुरस्थपञ्चनदविश्वविद्यालयस्य 'ओरियण्टल-मेगजीन' नाम्न्या त्रैमासिकपत्रिकाया मुद्रापितः, तस्मिन्नेव वत्सरे कीर्ति-मात्रशेषस्तत्र भवद्भिः 'डाक्टर' कुञ्जन्राजमहोदयरपि प्राकाश्यं नीतः । अस्य शतपरिमिताः प्रतयो ग्रन्थरूपेणापि मया पृथङ्मुद्रापिताः । कतिपय-वर्षानन्तरं निरुक्तसमुच्चयस्य एते द्वे अपि सस्करणे दुर्लभता गते । अस्य पुनः प्रकाशनस्य चिरकालान्मदीयेच्छाऽऽसीत् पुनरपि द्रव्याभावात् शीघ्र प्रकाशयितुं समर्थो नाभूवम् ।

यद्यप्येतत्सस्करणं प्रथमसस्करणमेवोपजीवति, तथापि पाठादिसशोधने टिप्पण्यादिपरिवर्धने च कश्चिन्नूतनोऽपीह प्रयासो विहितः । तेन सस्करण-मिदं पूर्वापेक्षयाऽधिकं शुद्धं परिष्कृतं चाजनि ।

वररुचेः कालः

यद्यपि प्रथमसंस्करण एतावदेव विज्ञापितमासीद् यदयं निरुक्त-समुच्चयकारः स्कन्दस्वामिनः प्राक्कालिकः । परन्तु यथा-यथा नूतनं शोधकार्यं प्रवर्तते तथेदं निश्चिनमेव यदयं वररुचिः संवत्प्रवर्त्तकस्य विक्रमादित्यस्य समकालिकः । स्कन्दस्वामिनः शिष्येण हरिस्वामिना शतपथब्राह्मणस्य प्रथमकाण्डस्य व्याख्यान्ते ग्रन्थनिर्माणकाल एव निर्दिशतः—

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमाकंस्य भूपतेः ।

धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपर्यीं श्रुतिम् ॥

यदाब्दानां कलेजंगुः सप्तत्रिंशच्छतानि वै ।

चत्वारिंशत् समाश्चान्ये तदा भाष्यमिदं कृतम् ॥

अत्र 'सप्तत्रिंशच्छतानि' इत्यत्र विप्रवदन्ते ऐतिहासिकाः । प्रायेण सर्वे पाश्चात्यमतानुयायिनो विद्वांसः 'सप्तत्रिंशच्छतानीत्येकं पद मत्वा ३७४० तमे, कलिवत्सरे अर्थात् ६६५ वैक्रमाब्दे भाष्यं रचितमित्याहुः । परन्तु 'पण्डित सदाशिवलक्ष्मीधर कात्रे' नाम्ना विदुषा सप्तेति पदमसमस्तं स्वीकृत्य ३००७ + ४० = ३०४७ कलिवत्सरेऽर्थात् वैक्रमाब्दप्रवर्त्तनाद् वर्षद्वयपूर्वं हरि-स्वामिना भाष्यमिदं विरचितम् इति मतमुपन्यस्तम् । ३७४० कलिवत्सरे) (६६५ वैक्रमाब्दे) अवनत्या वित्रभनामा कश्चिदपि राजा नासीदिति सर्व-सम्मतम् । तथा सति कात्रेमहोदयस्य व्याख्यानमेव युक्ततरमिति वयं पश्यामः ।

इदानीमेवंक शिलालेख उज्जयनीत समुपलब्ध । येन हरिस्वामिनो
वत्सरप्रवक्तव्यस्य विक्रमादित्यस्य च समकालिकत्व स्पष्ट प्रमाणीभवति ।'

शिलालेखोऽयमप्रामाणिक इति पुरातत्त्वविद सगिरन्ते ।

वररुचैरन्यः समुच्चयनामा ग्रन्थ

विक्रमसम्येन वररुचिना वहवो ग्रन्था निबद्धा । तत्रैको वालीद्वीपत
समुपलब्ध सारसमुच्चय नामा ग्रन्थो विद्वद्वयं रघुवीराचार्येण द्वित्रवर्षपूर्वं
प्रकाशित । अस्मिन् ग्रन्थे महाभारतस्थानाम् अत्यन्तमुपयोगिना वचनाना
सग्रहो विद्यते । समुच्चयनामानी द्वावपि ग्रन्थावेकस्यैवाचार्यस्य इत्यत्र न
कश्चिदपि विवादावसर । मन्ये, स्कन्दस्वामिमहेश्वरान्या विरचिताया
निरुक्तटीकाया पूर्ववृत्तिननुवचय नाम्न्यपि समुच्चयपदनिर्देशे विशेषेण
केनचिन् कारणत भवितव्यम् । वररुचिमहेश्वरयो समकालिकत्वे सति
गुरुशिष्यभाव सभावयितु शक्यते ।

वैदिकस्वरविषये स्खलनम्

वैदिकस्वरविषये आचार्यवररुचेर्वहुत्र स्खलनमुपलभ्यते । तथाहि—

१—तत्त्वा यामीति मन्त्रव्याख्यान तत् त्वा इति द्वयो पदयो तन-
घातो क्त्वाप्रत्यये व्याख्यान क्रियमाण प्रत्ययस्वरेण यदन्तोदात्तत्व प्रसज्यते
तस्य वररुचिना सर्वैवोपेक्षा कृता । अत्र विषयेऽस्मिन् व सस्कारणे अष्टा-
त्रिंशत्तमे पृष्ठ अष्टमी टिप्पणी द्रष्टव्या ।

इममेव स्वरदोषमभिज्ञाय स्कन्दस्वामिना निरुक्तटीकाया (२।१
भाग, २, पृ० ११) तत्त्वा यामि इत्येत लीक्चमुदाहरणमित्युक्तम् ।

२—तच्चक्षुर्देवहितम् इति मन्त्रव्याख्यान पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरस्य देवहित-
पदस्य देवाना दानादिगुणयुक्तानामग्न्यादीनां हितम् इति व्याख्यान वृत्तम्
(द्र० पृष्ठ३७) । पठोसमास तु समासस्य (६।१।२२३) इति लक्षणानन्तादात्तन
भाव्यम् । तस्मादुपरितन देवैर्वा निहितम् इति व्याख्यानमेव युक्ततरम् ।

३—एता अद्या इत्यस्य व्याख्याने प्राति सत्वनम् इत्युदात्तवताद्वयो
पदयो प्रतिसत्वनस्य भाव प्रातिसत्वनम् इत्येव व्याख्यानमुपलभ्यते
(द्र० पृ० ८८) । एव व्याख्याने प्रातिसत्वनमव पद स्यात् न च द्विरुदात्त-
त्वस्य कथमपि सम्भव ।

१ इत्यत्र—'हि दुस्तर' गाप्ताहित देहनी, १८ अम३ ६४, विजयादगमी
अ व में डा० एग विहारी वा नत् ।

वैदिकप्रक्रियायां स्खलनम्

आचार्यवररुचेनं केवलं स्वरविषय एव स्खलनमुलभ्यते; अपितु वैदिक प्रक्रियायामपि यत्र तत्र स्खलन दृष्टिपथमायाति । तथाहि—

(१) शन्नो देवीति मन्त्रव्याख्याने वररुचिराह— देवीः प्रथमाबहुवचनस्य स्थाने द्वितीयाबहुवचनमेतत् (पृष्ठ ४५) ।

एतच्च चिन्त्यम् । अत्र प्रथमा बहुवचन एव वाच्छन्दसि (अ० ६।१।१०७) सूत्रेण पूर्वसवर्णत्वे सिद्धे किं विभक्तिव्यत्ययेन प्रयोजनम् ?

(२) सुमङ्गलीरियं वधूरिति मन्त्रव्याख्याने वररुचिना—समङ्गलीः छान्दसत्वाद् हल्ङ्घादिलोपाभाव इत्युक्तम् (पृष्ठ २७) ।

एतदपि चिन्त्यमेव । यतो ह्यत्र न केवलमामक (अ० ४।१।३०) इत्यादिना डीप्, अपितु 'छन्दसोवनिषी' (अ० ५।२।१०६) इति वार्तिकेन मत्वर्थे 'ई' प्रत्यय । यत्र तु केवलमामक इत्यादिना डीप् भवति, भवति तत्र सोर्लोपः । यथा सा नो अस्तु सुमङ्गली (अथ० २।१।६।२) इति ।

(३) सुमङ्गलीरियं वधूरित्यस्मिन्नेव मन्त्रव्याख्याने 'दत्वाय क्तवो यक् इति यक् प्रत्ययश्छान्दस इत्युक्तम् (पृष्ठ २७)

इदमप्यसाध्वेव । नहि यक् प्रत्ययः, अपितु क्तवो यगागमः ।

एव सत्यपि क्वचिन्मानुषमुलभप्रमादेऽप्ययं निरुक्तसमुच्चयनामा ग्रन्थोऽत्यन्त महत्त्वयुक्त उपयोगी च वर्तते । दुर्गस्वन्दस्वामिवररुचिविरचितग्रन्थैरयं सिद्धान्तोऽत्यन्तमेव स्पष्टी भवति यन्नेरुक्ताचार्या वेदेषु अनित्येतिहास न मन्यन्ते । नैतावदेव, अपितु नैरुक्तैरुदाहृता इतिहासा अपि नानित्येतिहासा अपितु इतिहासाभासाः । इमे चेतिहासाभासा नैरुक्तैर्मन्त्रार्थाभिव्यक्तय एव निर्दिश्यन्ते । तदुक्तं यास्केन—

(१) तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति । निरुक्त २।१६॥

इन्द्रवृत्रयुद्धवर्णा इति शेषः, न तु वास्तविकरूपेण युद्धवर्णाः ।

(२) ऋषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता । निरु० १०।१०।४६॥

(३) यमयम्योरितिहासनिर्दाशकामृच व्याख्यायमान आह—

यमस्य माता पयुं ह्यमाना महतो जाया विवस्वतो ननाश । रात्रि-
रादित्यस्य, आदित्योदयेऽन्तर्घोषते । निरुक्त १२।११॥

अत्र इतिहासोपसंहारे 'विवस्वतो जाया या यमस्य माता सा रात्रि-
वंतंत' इत्युक्तम्, तस्याः सरण्यत्वा विवस्वत प्रद्रवण च आदित्योदये रात्र्या
विनाशोऽभिनेत इति विस्पष्ट भवति ।

एतादृश एव इतिहासो निरुक्तानित्येतिहासपदेन व्यवह्रियते । नायमि-
तिहासोऽपि तु इतिहासभाषया निबद्धा प्राकृती घटना या सर्वदाऽस्मिन्
ब्रह्माण्डे सम्पद्यते ।

नैषा निरुक्तनिर्दिष्टानामेवेतिहासाना गति, अपितु सर्वस्मिन्नपि
वैदिके वाङ्मये मन्त्रार्थाभिव्यक्तये यो य इतिहास क्वचिन्निर्दिष्ट स सर्वो-
ऽपि नित्येतिहास एव न तु वास्तविको लौकिक इतिहास ।

अत एवेन्द्रवृत्रयुद्धमधिकृत्य परमब्रह्मिण्डेन याज्ञवल्क्येनोक्तम्—तस्मा-
दाहुर्नैतदस्ति यद्देवासुर यददमन्वाख्यायते त्वदुद्यते इतिहासे त्वत् (शत०
११।१।६।६) । इतोऽत्र स्वलेखस्य प्रामाण्यनिदर्शनाय—'तस्मादेतद् ऋषिणा-
भ्यनक्तम—न त्व युयुत्से "' इत्युक्त्वा ऋद्ध्मन्त्रमप्युदाजहार ।

इतिहासनिबन्धनया भाषाशैल्या निर्देशादेव प्राकृता अपि प्रवाहनित्या
घटना इतिहासपदेन व्यवह्रियन्ते ।

यत्तु यास्केन तत्र ब्रह्मेतिहासमिश्रमृद्धमिथ गाथामिश्र भवति (४।६)
इत्युक्तम्, तत्रापि इतिहाससवर्णनया भाषाशैल्या निबद्धो मन्त्र इतिहासपदे-
नाभिप्रेत, एवम् ऋकशब्देन पद्यमाननिबद्धो मन्त्र, गाथाशब्देन स्तुतिवर्णनया
भाषाशैल्या युक्तो मन्त्र । वस्तुतस्तु वैदिकवाङ्मये मन्त्रप्रकरणे ऋक-यजु
साम-ब्राह्मण इतिहास-गाथा-कल्प-नाराशसी-इत्यादिपदै तत्तदविभिन्नया
भाषाशैल्या निबद्धा मन्त्रा एव गृह्यन्ते, ब्राह्मणप्रकरणे च ब्राह्मणवचनानि
इति वैदिकानां राद्धान्त । इम प्राचीन सिद्धान्तमनवबुद्धयैव पार्श्वात्पा
अस्मद्देशीयाश्च विद्वांसो बहुधाऽन्यथ मत कल्पयन्ति ।

निरुक्त-श्लोक-वार्तिकस्य संप्राप्तिः

तत्र भवद्भिः पण्डितप्रवरै 'डाक्टर' कुञ्जन् राजमहोदयैर्जहो कालात्
पूर्वं निरुक्तवार्तिकनाम्नो ग्रन्थस्यैको हस्तलेख समुपलब्ध आसीत् । तस्यो-
ल्लेखस्तैस्तदानीमेव स्वमिष्टेभ्यः पण्डितभगवद्भिरुत्तमहोदयेभ्यः प्रहिते स्वकीये
पत्र कृतोऽभूत् । त्रिविधकार्यव्यासङ्गात् तं विद्वद्भ्यै स्वजीवनकाले न प्राकार्श ।
सम्प्रत्येते महाभागा अपि यशोमात्रशेषता गता । निरुक्तवार्तिकस्य स हस्तलेख
कुत्र कस्य चाधिकारे वर्तत इत्यस्यापि ज्ञान नासीत् । निरुक्तसमुच्चयस्यैतत्-

सस्करणमुद्रणकाल एव मम मनसि विचार समुदपद्यत यन्निरुक्तवार्तिक-
ग्रन्थस्योपलब्धये कश्चित् प्रयत्नो विधय । देवात् तत् किञ्चित्कालपूर्वमेव
मद्रासविश्वविद्यालयस्य सस्कृतविभागस्याध्यक्षैर्विद्वद्भ्यै श्रीपण्डित वे०
राघवमदानुभावे मह काशिकावत्तोहिन्दीभाषानुवादमधिकृत्य कश्चित् पत्र-
व्यवहार समजनि । पत्राचारेण तत्रभवता राघवमहोदयानाम् उदारचेतस्त्व
विज्ञाय निरुक्तवार्तिकग्रन्थविषये एत एव महानुभावा मया पृष्ठा, यदय
ग्रन्थ इदानी कुन कस्य च सविधे वर्तत इति । मम पत्रस्योत्तररूप निरुक्त-
वार्तिकमधिकृत्य यत्प्रथम पत्र तत्र भवता समुपलब्धम्, तदित्यम्—

यूनिवर्सिटी बिल्डिंग'

मद्रास ५

१५।१२।६४

श्रीमन्तो मित्रवरा

प्राप्तो भवदीय लेख ।

कीर्तिशेषाणा' श्रीकुञ्जराजमहाभागाना पुस्तकसंग्रहे निरुक्तवार्तिक-
कस्य मातृका अथवा प्रतिलिपिरेका वर्तते । तत्र किमपि तं प्रस्तुत सशोधन-
कार्यम्, किन्तु न अनुस्यूततया कृत वा, पूरित वा ।

अस्मिन् विषये कीदृशी भवतामरेक्षा वर्तते इति ज्ञात्वा उपरिक्तं
शक्यते ।

.. ..

इत्य मित्र

वे० राघव

एतत्पत्रस्योपलब्धयनन्तर निरुक्तवार्तिकस्य प्रतिलिपि कथंचिदपि
मया प्राप्तु शक्यते न वा, प्रतिलिपि प्राप्तु शक्यते चेत् तस्या सपूर्णो द्ययो
मया प्रदास्यते इत्यभिप्राययुतमपर पत्र तत्र भवद्भ्यो राघवमहोदयेभ्यो
लिखित । तस्योत्तरमित्य तैमहाभागं प्रदत्तम्--

यूनिवर्सिटी आफ मद्रास'

१६।१।६५

मुद्द

यथानिवेदित प्राक् तथा निरुक्तवार्तिकस्य मातृका कीर्तिशेषाणां

कुञ्जनराजानां भागिनेयस्य हस्ते वर्तते । सा काकितपत्रेषु केरललिप्यां वर्तते । यदि इष्यते, इत देवनागरी प्रतिलिपिः अत्रत्येन लेखकेन सम्पाद्य प्रेषायितुं शक्यते ।

अत्र ५००० श्लोका वर्तन्ते । ग्रन्थोऽयं गार्ग्यनीलकण्ठेन याजुषेण केरले कोण्डयूर ग्रामवासिना गृहीततुरीयाश्रमेण पद्मेति संन्यासिनामभूता कृत । मातृकेयं कियत् पर्यन्तं वर्तते इति अद्य परिशील्यते । द्वित्रविनः विषय एव निवेदयिष्यते ।

इत्य मित्रं

वे० राघव

एव पत्राचारेणैवायमत्यन्त दुर्लभो ग्रन्थो मया तत्र भवता मित्रमणीना वे० राघवमहोदयाना परमया कृपया प्रयत्नेन च समुपलब्ध ।

निरुक्तश्लोकवार्तिकस्य सामान्यपरिचयः

प्रथमपरिचय—निरुक्तवृत्तिकारेण भगवद्गुणैर्निरुक्तवार्तिकस्य चत्वार श्लोकाः स्ववृत्ताबुद्धता । तेषु द्वौ बृहद्देवताग्रन्थेन सवदेते, अन्यौ द्वौ तत्र नोपलभ्यते । दुर्गवृत्तिसम्पादकेन काशिनाथ राजवाडे महानुभावेन तद्ग्रन्थस्य टिप्पण्यामेकत्र लिखितम्—

अथ श्लोको बृहद्देवतायां नोपलभ्यते । बृहद्देवताकारान्नान्यो वार्तिककार । भाग १, पृ० २२१।

एतन्मतस्य तत्रभवद्भिः पण्डितप्रवरैर्भगवद्दत्तमहोदयै 'वैदिकवाङ्मय का इतिहास' ग्रन्थस्य 'वेदो के भाष्यकार' नाम्नि भागे (वि० स० १६८८, सन् १९३१) सोपपत्तिक निराकरण व्यधायि । तत्र च मण्डनमिश्रविरचिताया स्फोटसिद्धेः परमेश्वरविरचिताया गोपालिकाटीकायामुद्धृतानि निरुक्तवार्तिकस्य षट् पद्यान्यपि समुपस्थापितानि । इ० वैदिकवाङ्मय का इतिहास, वेदो के भाष्यकार नामक भाग, पृष्ठ २१५।

तत एव निरुक्तवार्तिकसम्बन्धिनिर्देशमुपलभ्य श्रीविष्णुपदभट्टाचार्य-महोदयेन १९५० तमे क्रंस्ताब्दे (वि० स० २००७) जूनमासस्य 'इण्डियन हिस्टारिकल क्वार्टर्लि' पत्रिकाय (भाग २६, सख्या २, सख्या १५६-१६५) निरुक्तवार्तिकविषयक एको लेख प्रकटीकृत ।

१ तेषु द्वौ स्कन्देनाप्युद्धृता । इ० नि० टी० ८।३१।१३।

२ इ० पण्डित भगवद्दत्तवृत्ता निरुक्तव्याख्या, भूमिका पृष्ठ ३५। सर्वत्र

महोपाध्यायैस्तत्रभवद्भिः कुञ्जनराजमहोदयैः समुपलब्धोऽयं निरुक्त-
वार्त्तिकनामा ग्रन्थो दुर्गोद्धृतान्निरुक्तवार्त्तिकग्रन्थाद्भिन्न एव । यतस्तत्रोद्धृ-
ताना मध्ये एकस्याप्यत्रादशनात् ।^१

गोपालिकाटीकायामुद्धृतानि पट्टपद्यानि त्वस्यैव निरुक्तवार्त्तिकस्य
सन्ति ।

एवं नामसादृश्याद् उभयोर्ग्रन्थयोः श्लोकोपनिबद्धत्वाद् एतद् ग्रन्थो-
पलब्धे. पूर्वम् अस्माकमपि भ्रम एवासीद् यद्दुर्गवृत्तौ गोपालिकाटीकाया च
निरुक्तवार्त्तिकनाम्ना स्मृतानि पद्यानि एकस्यैव कस्यचिद् अतिप्राचीनस्य
निरुक्तवार्त्तिकग्रन्थस्य सन्ति । परन्तु प्रस्तुतग्रन्थलाभात् स भ्रमो नाशं गतः
एकनामानौ द्वौ पृथग्ग्रन्थौ स्त इति तथ्य च प्रकटीभूतम् ।

तत्र दुर्गाचार्यस्मृतो निरुक्तवार्त्तिकनामा ग्रन्थोऽत्यन्त प्राचीनः अयं तु
दुर्गस्कन्दाभ्यामौत्तरकालिकः ।

समुपलब्धस्य निरुक्तश्लोक-वार्त्तिकस्य परिचयः

अयं निरुक्तश्लोकवार्त्तिकनामा ग्रन्थो गार्ग्यकुलोत्पन्नेन कृष्णयाजुषेण
केरलमण्डलान्तर्वर्ति 'कोण्डयूर' नामग्रामनिवासिना कीरशर्मण पुत्रेण नील-
कण्ठेन गृहीतचतुर्थाश्रमेण पद्येति नामभृता विरचितः । तदुक्तं स्वयमेव
ग्रन्थकारेण—

गार्ग्येण नीलकण्ठेन सूनुना कीरशर्मणः ।

नैघण्टुकमिदं काण्डं व्याख्यातमनुपूर्वशः ॥४३६॥

कोण्डयूरिति विरयाते ग्रामे केरलपूजिते ॥४३७॥

अविच्छिन्नयज्ञानां यजुर्वेदविदां कुले ।

कुले महति गर्गाणां नीलकण्ठो व्यजायत ॥४३६॥

कीरशर्मा पिता यस्य यज्वा यज्ञविशारदः ।

नीलकण्ठश्चतुर्वेदे पितृव्यो यस्य धार्मिकः ॥४४०॥

इदमप्यलेखि— उन्हीं दिनों मद्रास विश्वविद्यालय के महोपाध्याय डा० कुञ्जनराज ने
मुझे पत्र लिखा था कि उन्होंने निरुक्तवार्त्तिक ग्रन्थ का हस्तलेख प्राप्त कर लिया है ।
पर वह ग्रन्थ आज तक छपा नहीं और डा० राज का परलोक गमन हो गया ।

१. समुपलब्धोऽयं निरुक्तश्लोकवार्त्तिक ग्रन्थोऽपुणः । दुर्गोद्धृतैषु चतुर्ग्रन्थोत्प-
न्नयोऽनुपलब्धभागस्था । षवशिष्ट. प्रथम, गोऽत्र नोपलब्धते ।

बहुयाजी चतुर्वेदो रुद्रशर्मा पितामह ।

भारद्वाजी च कौबेरी नीली माता बहुप्रजा ॥४४१॥

रुद्राद्या भ्रातरो यस्य दत्ताद्या जामयस्तया ।

किञ्चित् साऽधीत्य वेदस्य मस्करो समपद्यत ॥४४२॥

पदम इत्यपरा सज्ञा लब्धवान् स गुरो पुन ।

श्रुत्वा किञ्चित् स शास्त्राणा वेदान्तेषु कृतश्रमः ॥४४३॥

अकरोत् श्रद्धया युवतो निरुवतश्लोकवात्तिकम् ॥४४४॥

ग्रन्थोऽयमतिप्रौढो वर्तते । निरुवतस्य प्राथमिकास्त्रयोऽध्याया विस्तरेण व्याख्याता । तथापि पूर्वं पूर्वमतिविस्तरेण । उत्तरास्त्रयो नैगमकाण्डाध्याया. पूर्वापेक्षया सक्षेपेण ।

अस्य ग्रन्थस्यैकैव मातृका समुपलब्धा सा चेदानीं तत्र भवता बुञ्जन्-
राजमहोदयाना भागिनेयाना तत्र भवता 'के के राजा' महाभागाना सवाशे
वतते । इय मातृका केरललिप्या ताडपत्रे विद्यते । कोशस्यातिप्राचीनत्वाद्
बहुत्र पाठाश्रुतिता सन्ति । द्वित्रस्थलेषु पत्राप्यपि नष्टानि । कोशोऽयं
पठ्याध्याये चतुर्थपादे जवारुपदनिर्वचन एव सन्तिष्ठते । अस्मिन् कोशे
आहत्य ४६४० श्लोका सन्ति ।'

ग्रन्थवृत्ता एतावान् एव ग्रन्था लिखित पूर्णता वा प्रापित इत्यत्र न
किञ्चिदपि प्रमाणान्तरमुपनम्यते ।

विशेषन्तु ममग्रस्य ग्रन्थस्य मम्यक् परिशीलनानन्तरमेव वक्तुं शक्यत
इत्युपरमाम ।

उपसंहार

अहं चिरकालात् प्रायेणाऽम्बस्योऽध्वस्यो वाऽस्मि, तथापि स्वकार्यव्य-
सने यथाव्यचित् प्रनिष्ठानकार्यं निर्वहामि । परन्तु गनदिमम्बरमामेऽसमच्छ्र-
द्धाभाजा पदवाक्यप्रमाणज्ञाना तत्र भवता गुम्बर्षाणां भारतनागनन
गीर्वाणवाणीमेवायं सम्मानिताना पण्डितग्रह्यदत्तजिज्ञासुमहोदयानामवस्मादेव
स्वर्गमनमभूत् तेषां निरीक्षणे सम्पद्यमानाना श्रीरामनाथकूपरनिक्षेप-

१ निरुवत इति चार्तिनामा प्रपाठ्य इति विजयपालमहानुभावं
मम्यादित्, ऐयम च वर्षे प्राचास्य गत । प्राप्तिस्थानम्—रामनाथ कूपर द्रष्ट,
वर्तमानम्, शानीपत्त (हरयाणा)

सस्याया; विविधकर्मणामतिभारोऽपि मय्येव प्राधान्येन पतित । कथमुभय-
कार्यजात सम्पादयिष्यामीति नावबुद्ध्येऽहम् । अस्तु पुरुषार्थसहकारिणा
भाग्यचक्रेण यद्भवितव्य तदेव भविष्यतीति विश्वसन् उभयकार्यभार यथा-
शक्ति वोढास्मि ।

निरुक्तसमुच्चयग्रन्थस्यैतत्सस्करणनिष्पादने सौभाग्यवत्या वेदवत्या
व्याकरणोपाध्यायया पर्याप्त साहाय्य विहितम् । सौ० वेदवती विगतकवर्पाद्
अस्मिन् प्रतिष्ठान एव सशोधनकर्मणि साहाय्य विदधती ममानुपस्थितौ
प्रतिष्ठानस्यकार्यमपि यथाशक्ति सचालयति ।

वाराणसीस्वज्योतिषप्रकाशमुद्रणालयाध्यक्षा श्रीमन्तो वालकृष्ण-
शास्त्रिण सदव अस्मत्प्रतिष्ठानग्रन्थानां मुद्रणकर्मणि साहाय्य विदधति ।
एते महानुभावाः सर्वदेव स्वकृपया मामनुगृह्णन्ति, तदर्थमेतेषामत्यन्तमनु-
गृहीतोऽस्मि न धन्यवादमात्रेणानृण्य सम्भवताति विरमामि ।

भारतीय-प्राच्यविद्या-प्रतिष्ठान
३१।१४४ अलवर गेट, अजमेर

विदुषा वशवदः—
युधिष्ठिरो मीमांसक

— ०. —

तृतीयावृत्तेर्भूमिका

इदं सस्करणं प्रायेण द्वितीयं सस्करणमेवोपजीवति । केवलमस्मिन्
सस्करणे पूर्वसस्करणे विद्यमाना केचन अपपाठा इह शोधिता 'द्वितीय-
सस्करणे प्रथमपरिशिष्टे मुद्रिताष्टिष्पण्यश्चेह यथास्थान निवेशिता ।

रामलाल कपूर ट्रस्ट
बहालगढ (सोनीपत-हरयाणा)

विदुषा वशवद —
युधिष्ठिरो मीमांसक

विषय-सूची

प्रथमः कल्पः	(निर्वचनक्रमप्रदर्शनम्)	१—२७
द्वितीयः कल्पः	(नित्यकर्मविहितमन्त्रव्याख्यानम्)	२८—४६
तृतीयः कल्पः	(दर्शपूर्णमासयोराज्यभाक्प्रभृति- स्विष्टकृत्पर्यन्तानां याज्यानु- वाक्यानां व्याख्यानम्)	५०—६६
चतुर्थः कल्पः	(एकात्रिंशद्विधमन्त्रव्याख्यानम्)	७०—६२
परिशिष्टानि		
उद्धृतानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च नामानि		६३—६४
व्याख्यातमन्त्रसूची		६५—६६

निरुक्त-समुच्चयः

आचार्य-वररुचि-प्रणीतः

अथ निरुक्तसमुच्चयः

आचार्य-वररुचि-प्रणीतः

अग्निं वायुं तथा सूर्यं लोकानामीश्वरानहम् ।
नमामि नित्यं देवेशान्नैरुक्तसमये स्थितः ॥

अथेदानीं मन्दप्रज्ञावबोधनार्थं मन्त्रविवरण [त्रियते, तच्च 'न] निरुक्तमन्तरेण समवति । यत आह—“अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यते” इति । “नानिरुक्तार्थवित् कश्चिन्मन्त्रं निर्वक्तुमर्हति” इति च बृहदानुशासनम् ।—

निरुक्तप्रक्रियानुरोधेनैव मन्त्रा निर्वक्तव्याः ।—मन्त्रार्थज्ञानस्य च शास्त्रादौ प्रयोजनमुक्तम्—योऽर्थज्ञ इत् सकल भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञान-

१ तिस्र एव देवता इति निरुक्ता । अग्नि-पृथिवीस्थान । वायुर्वन्दो वान्तरिक्षस्थानम् । सूर्यो द्युस्थान [निरु० ७।५] इति निरुक्तमतानुसारमन्दरिक्षस्थान-स्याया देवताया वैकल्पिकत्वं बोध्यते । तत्राय निरुक्तसमुच्चयकारो वायुदेवता-मातिष्ठते । अत एव चतुर्थकल्पे “इन्द्र ऋतु न आ भर” [श्रु० ७।३२।२६] इति श्रद्धीतितममन्त्र-व्याख्यानं “देवताविकल्पो वा वायुरिति नैरुक्ता, सूर्य इति याज्ञिकः” इत्युक्त्वा “नैरुक्तपक्षेऽपि—इन्द्रे दानादिगुण ! इन्द्रो मध्यस्थानो वायुरच्यते” इत्याह । तथा एकोनसप्ततितममन्त्रव्याख्यानमपि द्रष्टव्यम् । अत्रयैव प्रक्रियया नैरुक्तममय इन्द्रपक्षे वायुमहदादिपदेष्टितेषु मन्त्रेषु वाग्वादिपदानामिन्द्रपदार्थं वृत्ति-द्रष्टव्या ॥ २ निरु० १।१५॥

३ अनुपलब्धमूलमिदम् । तुलना कार्या—“सर्वे स्त्री मध्यमस्याता पुमान् वायुश्च सर्वगः । गणाश्च सर्वे मरत इति बृहदानुशासनम् ।” अथ श्लोक स्वन्दनिरुक्त-टीकाया [११।१३], निषण्डटीकाया [पृष्ठ ४८६] चोपलभ्यते । दुर्गवृत्ताद्यपि [११।१३] नवचिन् धाठान्तरेणोपलभ्यते । निरुक्तवार्तिकस्येद वचन स्यादिति समा-च्यते ।

४. नात्रादिपदस्य “यस्मात्पूर्वं नास्ति परमस्ति स आदि” [म० भाष्य० १।१।२१] इति प्रधानोऽर्थो विवक्षितः । निरुक्तशास्त्रस्य तादृश आदायदर्शनान् ॥

विधूतपाप्मा' इति । शास्त्रान्ते^१ च—या या देवता निराह तस्यास्तस्यास्ताद्-
भाव्यमनुभवति^२ इति च ।

वेदपदार्थविवरणे च वाटुश्रुत्यमन्वेष्टव्यम्—बिभेत्यल्पथृताद् वेदो मामयं
प्रचलिष्यति^३ इति व्यासवचनम् । अत्रहुश्रुतस्यापि कर्तृवचनात् तथार्या-
भिवादादिभिः^४ (?) श्रद्धधानस्य जन्तोरपि^५ इति सरस्वतीसूक्तिगुणस्तुत्य-
सुरामुद कुर्वते । अतो यथाशक्ति दिङ्मान प्रदर्शयते—

ब्रह्मं जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वि सीमितः सुरुचो वेन आवः ।

स बुध्न्या उपमा अस्य विष्टाः सतश्च योनिमसंतश्च विवंः^६ ॥१॥

सर्वमन्त्रव्याख्याने प्रथममार्पकथनं कर्त्तव्यम् । मत्स्याना जालमापन्ना-
नामेतदार्पं वेदयन्ते^७ इत्यत्र प्रदर्शितम् । नकुलो नाम ऋषिः । आदित्यो
देवता [इति] शौनवपिदर्शनम्^८ । यस्य वाक्यं स ऋषिः, " या तेनोच्यते सा
देवता" इति । धर्मादिष्टवनेऽस्य विनियोग^९ । परोक्षमोऽयं विनियोग ।

१ निर० १।१८॥

२ नात्रान्तपदेन "या या देवता निराह" [निर० १३।२३] इत्यत्रैव निरुक्त-
शास्त्रस्य परिसमाप्तिर्भवतीति भ्रमितव्यम् । पूर्ववदत्रापि नास्तपदेन "यस्मात्पर नास्ति
पूर्वमस्ति सोऽन्त" [म० भाष्य० १।१।२१] इति प्रधानोऽर्थो विवक्षितः । एतेन
चतुर्दशोऽध्यायो (त्रयादशाध्याय एवास्यान्तर्भावमिच्छन्त्येवे) निरुक्तसमुच्चयकारखाले
नामीदिति वक्तुं न पाक्यत ॥ ३ निरुक्त १३।१३॥

४ म० भा० दाक्षिणात्ये पाठे ऋदि० १।२६४॥ प्रीतरपाठे ऋदि० १।२६८
तु "मामयं प्रहरिष्यति" इत्येव पाठः ।

५ अष्टोऽयं पाठः ।

६ अनुपदव्यमूत्रमिदम् ।

७ यजु० १३।३॥ तै० म० ४।२।८॥ तैत्तिरीयमहिताया 'बुध्न्या' इत्यस्य
स्थाने 'बुध्निया' इति पाठः । ८ निर० ६।२७।

९ अत्र वृहद्देवता—[८।१४, १५] द्बुध्न्यु माग्निं प्रतरयंती वा, ब्रह्म यन्
परम् । तत्रानिरुक्तसूक्तादावुपका सूयंमर्षंति ॥

१० ऋ० सर्वा० परिभाषा २।४॥

११ ऋ० सर्वा० परिभाषा २।५॥

१२ प्रवयं इति रूपे । तत्राहि ऐतरेयब्राह्मणे [१।१६] प्रवयंन्तुनी विनि-
योगः । ऋत्वि० श्रौत ४।६॥ तैत्तिरीयमहिल्यायान्तु "ब्रह्म जज्ञानमिति स्वममुपदपाति"
[१।२।७] इत्यादिना ऋत्विने स्वमनिधाने विनियोगः ।

परोक्षकृतोऽयं मन्त्रः प्रथमपुरुषयोगात् ।

ब्रह्म नामानि सर्वाणि सामान्येनाख्यातजानि हि नैरुक्तसमयत्वात्
त्रियायोगमङ्गीकृत्य प्रयोग । तथा हि तत्र-तत्र नामान्याख्यातजानि
[इति] शा [कटायनो] नरुक्तसमयश्च^१ इति । बृह बृह बृद्धौ इति
अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते—इति मनिन् प्रत्ययान्तस्यैतद् रूपम् । सर्वतः परि-
बृद्धत्वाद् ब्रह्मपदेन आदित्यमण्डलमुच्यते^२ । [भु] वनस्य तदाधाररूपे
स्थितिरित्युपनिषत्सु गीयते—मण्डले हीद जगत् प्रतिष्ठितम्^३ इति । जज्ञान-
मिति जायमानमुत्प [यमानम्] प्रथममिति मुख्यमुच्यतेऽन्येषा तेजसाम् ।
तथा च स्मरणम्—

ब्राह्मणो वै मनुष्याणामादित्य [स्तेजसां दि] चि ।

शिरो वा सर्वंगत्राणा धर्माणा सत्यमुत्तमम् ॥^४

इति । पुरस्तात् पूर्वत । कस्य ? सामर्थ्यात् जगदुत्पत्ते । अथवा प्रत्यह-
मुदयास्तमङ्गीकृत्याह पुरस्तात् पूर्वस्या दिशि, पूर्वमेव वा सर्वप्राणिना-
मुत्थानात् । वि इत्ययमुपसर्गः 'आव' इत्याख्यातेन संबध्यते । कुत एतत् ?
अयंतो ह्यसमर्था नामान्तर्यमकारणम्^५ इत्यभियुक्तोपदेशान् । न निबन्धा
उपसर्गा अर्थान्निराह^६ इति निरुक्त^७ भाष्यकारवचनाच्च । सीमत सीमशब्द
सर्वादिपु^८ पठ्यते । विभक्तिव्यत्ययेन सप्तम्येकवचन द्रष्टव्यम् । कुतः एतत्
लभ्यते ? सुपा सुप आदेशा भवन्ति^९ इति वैयाकरणात् [नियमात्] यथार्थं

१. 'तत्र परोक्षकृता सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्भुज्यन्त प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य'
[निरु० ७।१] इति यास्कवचनमत्रानुसंधेयम् ॥

२ निरुक्त १।१२॥ ३ अ० ३।२।७५॥

४ तुलना—शत० ७।४।१।१४॥ ५ अनुपनब्धमूलमिदम् ॥

६ मनुस्मृतावष्टमाध्याये द्वेषणीतितमादुत्तर प्रक्षिप्तरूपणोपलभ्यते ॥

७ इदं न्यायभाष्ये [१।२।६] उपलभ्यते ॥ ८ निरु० १।३॥

९. निरुक्तशब्देन निघण्टुरुच्यते । घटि निणये घातु काशकृत्स्नीये घातुपाठे ।
'निघण्टु' निर्णायक इति तदीयकभ्रडटीकाया व्याख्यायते । तदेव निरुक्तनिघण्टुशब्दो
पर्यायभूतो । तस्य च निघण्ट्वपरनाम्नो निरुक्तस्य 'ममाम्नाय' समाम्नात' इत्यारम्भ
भाष्यम् । अतएव सर्वे प्राचीना नैरुक्ता इमं अन्य निरुक्तभाष्यनाम्ना व्यवहरन्ति ।

१०. सर्वादीनि सर्वनामानि [अ० १।१।२७] इत्यत्र सर्वादिगणे 'मिम' शब्द
एव पठने न तु 'सीम' शब्द । पाठान्तर वा द्रष्टव्यम् ।

११. महामाष्ये "सुपा च सुपो भवन्तीति वक्तव्यम्" [७।१।३६] इत्येव पाठ
उपलभ्यते ॥

विभक्ति सन् [नमयेत्' इति नैरुक्तात्] । सर्वस्मिन्नित्यर्थः, सामर्थ्यात्
 सर्वस्मिन् जगति । अथवा सीमशब्द. सीमापर्याय^२ अस्मिन् पक्षे आकारो
 मर्यादाय [म्] ग्राह^३ । मुख्यमासीमत. । सर्वस्य सीमारूपेणावस्थितो लोका-
 लोकपर्वतः^४ । आलोकालोकपर्वत [त्] इत्यर्थः^५ । इत्युच्यते^६ । इदमस्मिन् सुरो-
 मानत्वात्, सुदीप्तान्, रश्मीन् सहस्र-सख्यातान् । वेनः, सुप्तिहृत्प्रहृत्विज्ञे
 नराणाम्' इति लिङ्गव्यत्ययः, वेनम् । वेनति, कान्तिर्कर्म^७, कान्तिः ।
 वस्य ? सर्वस्य भूतजातस्य । अथ पूर्ववरण मत्स्यंस्तु (?) इत्युच्यते^८ ।
 सीमेतद् रूपम्, विशब्दस्यात्र सम्बन्धः । व्यवृणोत् विवृतवान्-विस्फुटवान्
 इत्यर्थः । न केवलं रश्मिविसर्गमेवाकरोत् । किन्तुहि ? स लिङ्गव्यत्ययः^९
 तत् । अथवा मण्डलमध्यस्थः पुरपोऽभिधीयते । स आदित्यः, बुध्याः, बुध्नम-
 न्तरिक्ष[म्], यद्वा अस्मिन् घृता आप इति, तत्र, भवा बुध्या दिना
 उच्यन्ते । तथा च स्मरणम्—

[ताभ्यां] स शकलाभ्यां तु दिवा भूमि च निर्ममे ।
 मध्ये द्योम दिग्दक्षोऽष्टावपां स्यात् च शादधतम् ॥^{१०}

इति । उपमाः उप [म] इत्यन्तिकनाम, परितो भूता । अस्य
 आदित्यस्य सर्वस्य या जगत, सर्वस्य ममीर्षोपलब्धो । विष्टाः विष्टभ्य-
 स्यान्नो । अष्टावपि दिशो विष्टताः करोतीत्यर्थः^{११} । सतश्च योनि विद्यमानस्य
 वस्तुन स्तम्भकृम्भादेः योनिम् । असतश्च अविद्यमानस्य योनिम्, धेने-
 निप्रत्ययान्तस्य वर्णव्यापत्त्यादिना योनिशब्दो निरुक्तः^{१२} । यानि मया गम्य^{१३}
 विव. विवृणान् (?) व्यवृणोन् प्रवाहितवानित्यर्थः । किमिदमुच्यते ?

१. निर० २।१॥ २ इ० निर० १।७॥

३ 'यद्वा मर्यादापर्याय' इति मनुष्य पाठो द्रष्टव्यः ।

४ इ०—रघुवज [१।६८] मां तत्रापहृता तटटीका च

५ इ० अ० १।४७।१८—पुला अग्य हृत्प्रहृत्विज्ञे द्या । मं० म० २।६।५—
 लविषा य मर्त्यस्य । जं० उ० वा० १।४४।५—मर्त्यस्य तत्र आदित्यस्य रत्नस्य ॥

६ महाभाष्य० ३।१।८५॥ ७ निष० २।६॥

८ निर० १०।४५॥

९ दिग्ना वा अग्य बुध्या । अ० ७।४।१।१४॥

१० मनु० १।११॥ ११ निष० २।१६॥

१२ तुलना—निर० २।८॥

१३ 'मया गम्य' इति पाठः स्यात् । अत्रान्ति इति मया गम्यं ।

यावत् खलु भगवत आदित्यस्य तेजसा न ध्याप्रियते भुवनमण्डलं, तावत् सदसद्भावो न व्यासज्येते, व्यापृते तु घटोऽस्ति नवेति वक्तव्यं भवति । अतः सत्त्वमसत्त्वं च व्याञ्जितवानित्ययः ॥१॥

यावत् सत्त्वं च व्याञ्जितवानित्ययः ॥१॥
 नवो नवो भवति जायमानोऽहं केतुरूपसामेत्यग्रम् ।
 भागं देवभ्यां विदधात्प्रायन् प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः ॥२॥

सूर्याया आयम् । चन्द्रमा स्तूयते आदित्यो वा । पापयक्ष्मगृहीत-
 स्थोऽदित्ये चैरो पुरोनुवाचैषया ॥

नवो नवो नवशब्दः प्रियंवदनः, वीप्सायां द्विवचनम् । प्रत्यहं प्रियतमः
 प्रतिपत्प्रभृतिष्वहं सु पूर्वपक्षानूयेषु (? पूर्वपक्षोद्गेषु) जायमानः कुतः ?
 प्रतिदिनमेकैकस्याः कक्षाया वृद्धेः । अहं केतुः केतयति प्रजायः, प्रजापयिता
 कर्ता इत्ययः । स निशाकर इति कालविद्भिरभिधीयते । उपसाम् एकस्या
 एव पूजायै बहुवचनम्, उपसाम् अग्रम् अत्राडपूर्वा ['दृ'] गमेरग्रशब्दो
 निष्कृतः । अग्रमागमनमुदयं प्रति एति गच्छत्यपर्यन्तम् । कथम् ? प्रत्यहं

१. च० १०/८५, १११। तं स० २।४।१४ तत्र अग्रे 'तिरति' इति पाठान्तरे ।
 २. चन्द्रमा... तस्यैषा भवति—नवो नवो भवति [११।६] 'इत्येदि निवेत्त-
 मनानुगन्धेषुम्' । भांश्वस्यैर्न [१।८] दीड्श्याये [१४।३२।६] च श्रौतमूत्रे हूणारो
 [डुरासः, बहुहिरण्यं, घतिमूर्तिः, बहुमुवणंश्चैकस्यैव त्रतोर्नामधेयानि] त्रतो चान्द्रमासे
 शरी विनियोगोऽप्य मन्त्रस्य ।

३. आदित्यदेवतो द्वितीयः पादं इत्येके । निर० ११।६॥

४. यः पापयक्ष्मगृहीतः स्यात् तस्मा एतमादित्यं चरं... अमावस्याया निवपेत्
 नवो नवो भवति जायमान इति पुरोनुवाचया भवति । तं स० २।३।१॥

५. अत्र पूर्वपक्षान्धेन एकपक्ष उच्यते, एवमपरपक्षान्धेन वृष्णपक्षः । पूर्व-
 ममान्ता एव मासा बभूवुः । अतएव पञ्चाङ्गेषु अथवावन् अमावस्याया. ३० अङ्क-
 सान्नेऽसंगच्छते । दक्षिणभारते माघ्रातमप्यमान्ता एव मासा भवन्ति ॥

६. निर० १२।७॥ तथा 'उपसां पूजायै बहुवचनम्' इति स्कन्दस्वामिनो
 निरसटीका (११।६) द्रष्टव्या ।

७. अत्र निर०—'अग्रमागत् भवति' इति । ६।२॥

क्षीयमाणावयव क्रमेणापरपक्षान्ते सवितर्युप कालसमीपवर्तिः निलय यातीत्यर्थः । एव पूर्वपक्षापरपक्षान्ते निर्वह [हविषा] निर्वा[प]णेन भागम् भजनीयमाहारत्वेन, आज्यादि हविरुच्यते । तथा च श्रूयते इतः प्रदान देवा उपजीवन्ति' इति । तद् देवेभ्यः यागाङ्गभूनेभ्यो विदधाति करोति, घ्रायन् आभिमुख्येन गच्छन्, चरुवत् प्रजा भ्राम्यमाण इत्यर्थः । [प्र] शशब्दस्तिरत इत्यत्र सवध्यते । चन्द्रमाः चायन् पश्यन् भूतानि द्रवत्यन्तरिक्ष निर्माता चोदकस्येति धातुजत्व प्रदर्शितम् । स तिरते प्रतितरते प्रकर्षेण वद्व्यति दोषं [मायुः] शतसवत्सरलक्ष[ण]मायुर्दृष्टादृष्टसावनम् । कस्य ? स्तोतृणा यष्टृणा च ।

अथवा पूर्वापरं चरतः^३ इति पूर्वस्यामृचि सूर्यचन्द्रमसो सह स्तुतिदर्शनादत्रापि स्तुतिसम्भवात् द्वितीय पाद आदित्यदेवत^४ । अत एवायमादित्ये चरो विधीयते^५ । अह्ना केतुः 'पूर्वं केतुशब्दो व्याख्यात^६ । स च दिनकर इति ज्योतिश्चक्रविद्भिर्भ्रमिभ्योयते । उपसाम् उपसः अग्रम् आगमनम्^७ मर्यो न योपामभ्येति पश्चात्^८ इति मन्त्रान्तरदर्शनात् ॥

—:०:—

तद्विष्णोः परुमं पुदं सदा पश्यन्नि सूरयं ।

द्विर्वींश्च चक्षुराततम् ॥३॥ ।

मेघातिथेरापम् । द्युस्थप्रदर्शनार्थं समाम्नातस्य मण्डलमभिष्टूयते । देवताकाण्डे च प्राधान्यस्तुतिभाज^९ । तथा ह्यक्तम्—अथातो दैवतम् ।

१ तै० श० ३।२।६॥

२ निघण्टुकारेणैति शेष । चन्द्रमास्त्वाग्न द्रवति, चन्द्रो माता । निघ० ११।५॥ स्वन्दटीकाप्यत्रानुसन्धेश । निघण्टुते 'द्रमति' इति प्रायिक पाठ ।

३. ऋ० १०।८।१।६॥

४ तुलना—निघ० ११।६॥

५ द्र० पृष्ठ ५, टि० ४ ।

६. 'दसकेतुशब्दो व्याख्यात' इति ह्यन्तेष्वगणो अष्ट ।

७ अग्निप्रेष मन्त्रव्याख्याने ।

८. स्वन्द स्वामी 'अग्रशब्दोऽन्ववचन । अन्व प्रत्युपगमन्त उदेति' इत्याह ।

निघ० टीका ११।६॥

९. ऋ० १।१।५।२॥

१०. ऋ० १।२।२।०॥ तै० श० १।३।६॥

११. पठपन्त इति शेष ।

तद् यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्देवतमित्याचक्षते' इति ।
निरुक्तकाण्डत्रयं श्रूयते—नैघण्टुकम्, नैगमिकम्, देवतमिति । तथा चाहु-
र्नैरुक्तकाचार्याः^१—

आद्यं नैघण्टुकं काण्डं द्वितीयं नैगमं तथा ।

तृतीयं देवतं काण्डं शास्त्रमेतत् त्रिधा स्थितम् ॥^२ इति

[तत] तच्छब्देन निरुपम तेजोनिधानं जगद्व्यापारकारणं मण्डल-
मुच्यते । [विष्णोः] विप्लु व्याप्तावित्यस्य, विशतेर्व्यश्नोतेर्वा, तद्रूपाश्र-
याणा घातूनामर्थस्य विद्यमानत्वात् । तथाहि अर्थनित्यः परीक्षेत^३ इति
भाष्यकारो निरवदत् । [विष्णोः] विष्णुरादित्य एव नभसो व्याप्त्या
दीप्त्या [च], न वस्त्वन्तर निरुक्तदर्शनात्^४ । विष्णोर्भगवत आदित्य-
[स्य] परमम् उत्कृष्टम्, पदम् पद्यतेः । तथा च श्रूयते—स यश्चायं पुरुषे
यश्चासावादित्ये स एकः^५ । एव तत्रादि [त्य] शब्देनादित्यमण्डलमभि-
धीयते । अतो मन्दिर मण्डल सदा सर्वं [दा] एव पश्यन्ति सूरयः पण्डिता.
परिपक्वज्ञानाः । ननु च सर्वो लोकः पश्यति मण्डल, न सूरिगण एव ?
सत्यमेतत्, तथापि पश्यदक्षवान् न विचेतदन्धः^६ इति वचनात् निगमनिरुक्त-
व्याकरणादिविद्यारूपेण चक्षुषा यः पश्यति, स एव पश्यतीत्युच्यते । स एव
हि संसारबन्धनान् मुच्यते, नान्य इति । तथा चोक्तम्—सम्पददर्शनसम्पन्न
कर्मभिर्न च बध्यते^७ इति । द्विविंशत्युलोके इवशब्दश्चक्षुःशब्दात् परो द्रष्टव्य-
चक्षुरिव, यथा चक्षुः प्रत्यक्षगोचराणां पदार्थानां प्रकाशकम्, एवमन्तरस्यस्य
सर्वस्य हिमवदादेवंस्तुन प्रकाश[क]रूपेणावस्थितम् [आ] आभिमुख्येन
ततम् पदार्थं प्रति, तनु विस्तारे, विस्तीर्णमवस्थितमित्यर्थः । तथा च
श्रूयते—तस्मात् सर्वं एवं मन्यन्ते मां प्रत्युदगात्^८ [इति,] पुरुषं पुरुषं

१. निरु० ७।१॥

२. निरुक्तशब्द उक्त्वादिषु (गणपाठ ४।२।६०)

पठ्यते, तस्माद्दृष्टः । नैरुक्तशब्दस्यु मीत्सगिकेऽपि द्रष्टव्यः, प्रदीयता दास्ययाच
मेयिती (रामा० ६।१४।३) इति यथा । इन्द्रकारोऽपीनित्तममन्ध्याशदाने 'शिव
पूणिना नैरुक्ताचार्येण' इत्यपि पठति ।

३. निरु० इतो० वा० १।६।२५७-५८॥ सायणेनैरुक्तशब्दोपपोदाने, पशुद-

शिक्ष्येण सर्वानुक्रमणीटीकायां च वचनमिदमुद्दिश्यते ।

४. निरु० २।११॥

५. इ० निरु० १२।१८, १६॥

६. तं० उ० २।८॥

७. श्रु० १।१६।१६॥

८. मनु० ६।७४॥

९. तं० ग० ६।१।४॥

प्रत्यादित्यो भवति' इति च । तद् वयमपि वन्दामह इत्यभिप्रायः ॥

शतमिन्दु शरदो अन्ति देवा यत्रा नश्चका जरसं तनूनाम् ।
पुत्रासो यत्रं पितरो भवन्ति मा नो मध्या रीरिपुतायुर्गन्तोः ॥४॥

गोतमो विश्वान् देवान् आयुः प्रार्थयते । शतम्, इत्-नु इत्येतौ शब्दौ निपातौ पाद्भ्रूणी । शरदः शरच्छब्दः सवत्सरपर्यायः, सवत्सरान्, शतसवत्सरमायुरित्यर्थः । कुत ? उत्तरत्रायुर्ग्रहणात् । अन्ति अतः सातत्यगमने इत्यस्यैतद् रूपम्, सातत्येन नित्यत्व लक्ष्यते । नित्यं जरामरणनिर्मुक्तान् कुरुष्वमिति वाक्यशेषः । कीदृशं तदायुः ? उच्यते यत्रान्, अचि तनुधमक्षु^० इति दीर्घत्वम्, यत्र यस्मिन्नायुषि न अस्माकम्, च [का] लिङ्मध्यमपुरुषस्य बहुवचन एतद्रूपं भविष्यदर्थे द्रष्टव्यम्, करिष्यथ यूयमित्यर्थः । जरसं जरा तनूना तनुशब्दः शरीर-वचनः । एतदुक्तं भवति-जीवन् भद्राणि पश्यति' इति लोकावादात् । सर्वसम्पत्साधनभूतमायुः शतसवत्सरलक्षणमाशास्यते । उत्तरोऽर्धचोस्यैव प्रपञ्चः । अस्मानु जीवत्सु [पुत्रास] अस्मत्पुत्रा अपि पुत्रवन्तो भविष्यन्ति इत्यर्थः । प्रार्थनीयं हि तत् । यत आह—

पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते ।

अथ पुत्रस्य पौत्रेण अन्नस्याप्नोति विष्टपम् ॥^१

इति । तादृशमायुः । [पुत्रास] छान्दसस्त्वमुगागमः पुत्राश्च यत्र यस्मिन्नायुषि पितरो भवन्ति भविष्यदर्थे लट् भविष्यन्ति । मा इति प्रतिषेधार्थो निपातात् । रीरिपुत इत्याख्यातनः सवध्यते । न अस्माकं मध्या मध्य-

१ धनुषलन्धमूत्रमिदम् ॥

२ ऋ० १८६।६॥

३ ऋण्य० ६।३।१३३॥

४ धनुषलन्धमूत्रमिदम् । क्वचिदेव पठयन्—न मृतो जयते धत्रून् जीवन् भद्राणि पश्यति । मृतस्य भद्राणि कुत वीरवायु जय कुत ॥

५. मनु० ६।१३७॥ म० भा० पादि० ७४।३८ (वाचित्वा पाठ) ।

शब्दात् सप्तम्येकवचनस्य सुपां सुलुक्' इत्याकारः । मध्येऽपर्याप्त एव पुरुषार्थे इत्यर्थः । रोरिषत् रिपतिर्हिंसाकर्मा, मा रोरिषत् मा वधिष्ट । तद् आयु उक्तलक्षणं गन्तोः दृष्टादृष्टोपकारार्थं कृतार्थात् प्राप्तुमित्यर्थः ॥

—:०:—

अदितिर्द्यौरदितिस्त्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।

विश्वे देवा अदितिः पञ्चजना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥५॥

अनेन गोतमोऽदितेर्देवमातुर्भूमानमाह । अदितिद्यौः कार्यकारणयो-
रभेदोपचारेण कार्यस्य कारणव्यपदेशः । अदितिप्रभवत्वात् द्यौरदितिरुच्यते ।
तथा अदितिः एव अन्तरिक्षम् । अदितिर्माता निर्माता निर्मात्री वृष्टिदानेन
सर्वस्य जगतः । स पिता सैव पिता पालयित्री । तेनैव कर्मणा सर्वस्य भूत-
जातस्य स पुत्रः सैव सर्वथा(?, दा) पुरु बहु त्रायते' इति पुत्र इत्युच्यते । किं
च विश्वे देवा अदितिः देवमातृत्वाद् देवा अदितिरित्युच्यन्ते । पञ्चजनाः,
चत्वारो घर्णा निपादः पञ्चमः' इति देवगन्धर्वाद्या' वा, ते चादिति-
प्रभवत्वादेवमुच्यन्ते । किं बहुना अदितिर्जातम् अदितिः कारणमेव यत्
किञ्चित् जगति जातम् । अदितिर्जनित्वम् अदितिः कारणमेव जनिष्य-
माणमुत्पद्यमानमपि । 'सा नः पातु सदा अदितिः' इति वाक्यशेषः ।

नित्यपक्षेण प्रकृतिरुच्यते', तद्विकारः सर्वमिति योज्यम् ॥

—:०:—

यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाश्रम् ।

अग्निष्टत् स्विष्टकृद् विद्वान् सर्वं स्विष्टं मुद्दृतं करोतु स्वाहा ॥६॥

१. षाटा० ७।१।३।६।। २. ऋ० १।८।६।१०।। ३. तुनना—निर० २।१।१।।

४. निर० ३।८।।

५. इ०—गन्धर्वा. पितरो देवा भगुरा रशामीप्येके । निर० ३।८।।

६. तुनना—निगन्धर्वद्वितीया ४।२२, २३ पृ० २६३, २६४।।

७. षाट० यो० ३।१।२।१।। अत्र 'स्वाहा' पदं न पठ्यते, यागे तु प्रदानार्थोऽनु-
पज्यते । तुमनीयम्—गत० १।४।६।४।२४।।

यज्ञे कर्मणि वर्तमानानामृत्विजामवश्य प्रस्मरणसभवात्, प्रस्मरणमूल-
त्वादूनातिरिक्तस्य, तदुपपत्ती विगुण कर्म स्यात् । विगुणाच्च कर्मण
फलाभाव । तदुपशमनार्थमेतत् प्रायश्चित्तम् ।

यदस्य यागाख्यस्य कर्मणोऽत्यरीरिचम् अतिरेक कृतवानह यद्वा वा
शब्द समुच्चये वापुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा' इति यथा, यच्च न्यूनम् हीन-
मित्यर्थ । इह प्रकृते कर्मणि अकरम कृतवानस्मि । अग्नि अङ्गतेर्गत्यर्थस्य
अग्निरागमयिता गमयिता [च] भूताना, प्राणभूतो रुद्रोऽभिधीयते । [त्त]
स च स्विष्टकृदाख्य । तथाहि श्रूयते—रुद्रोऽग्नि स्विष्टकृत्' इति । तत
प्रकृतमूनातिरिक्त स्विष्टस्य कर्ता विद्वान् जानन् सर्वं कर्म स्विष्ट याज्यया
इष्ट दुरिष्टमपि स्विष्ट करोतु इति वाक्यशेष । सुहुतम् दर्व्यादिन दुहुं त-
मपि सुहुत करोतु । स्वाहेति प्रदानार्थो निपात ॥

— ० —

आ प्र द्रव हरिवो मा विवेनुः पिशङ्गराते अभि नः सचस्व ।
नहि त्वादिन्द्र वस्यो अन्यदस्त्यमेनाँश्चिज्जनिवतश्चकर्थ' ॥७॥

. . . . . अवस्युर्नाम ऋषि, तस्यापम् । आ आभिमुख्येन प्रद्व
प्रधावास्मान् प्रति, हे हरिव मधवन् । मा वि[वेन वे नति] स्ता-
मर्ष्याद् लम्बनार्थं मा विलम्बिष्ठा । यद्वा कान्तिकर्मा, विगतकामो विग-
तेच्छ सामस्तु[त]श्च प्रतिमातु । यद्वा गतिकर्मा, मा विगम, यावद्
यज्ञ समाप्यते तावत् तिष्ठेत्यर्थ । हे पिशङ्गराते पिशङ्गा रातिर्पंस्येति बहु-
व्रीहि, पिशङ्गवर्णस्य सुवर्णादित्यर्थ अभि न सचत्थ व्यवहितसम्बन्ध
अभिसेवस्वाम्मान् कर्मान् कर्मात् (?) । वस्मादेवमभिधीयते ? उच्यते—
[नहि] हिशब्दाज्य यस्मात् त्वत् त्वत्त अग्न्यत् किञ्चिदपि हे इन्द्र वस्य
वसुमत्तर अस्ति त्वमेवातिशयेन धनवानित्यर्थ । यतश्च अमेनाश्चित्
जनिवत जायावतः [चकर्थ] करोषि । धनवन्त हि स्त्री वामयते । तथा
च लोकवाद — धनमभिजनमापादयति' इति । तच्च धन त्वत्प्रसादात्
लभ्येतेत्यभिप्राय ॥

१ तं० १।७।७। का० स० ११।१५। निर० २।५॥

२ अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

३ ऋ० ५।३।१।२॥

४ अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

अया तै अग्ने समिधा विधेम प्रति स्तोमं शस्यमानं गृभाय ।

दहाशसो रक्षसः पार्हस्मान् द्रुहो निदो मित्रमहो अवद्यात् ॥८॥

वामदेवस्य । निशेष्टौ सामिधेनीषु अस्या ऋचो विनियोगः । अया अनया ते पृष्ठी चतुर्थी वा द्वितीयार्थे, द्वितीयैकवचनस्य वा [ते] आदेश छान्दसत्वात् । हे अग्ने समिधा विधेम परिचराम, सोड्ये लिङ् । प्रति इत्युपसर्गो गृभाय इत्यनेन सवध्यते । स्तोमम् इम, सामिधेनीनां शस्त्राणां च तुल्यधमत्वात्, [शस्यमानम्] शस्त्रधर्मेण क्रियमाणं गृभाय गृहाण, प्रतिगृह्य च दहाशस अशसितृन् आत्मन रक्षस राक्षसान्, पाहि रक्ष च अस्मान्, कुत ? द्रुह द्राघु निद निन्दितुश्च सकाशात् हे मित्रमह मित्राणां पूजयित अवद्यात् गह्याच्च पापात् ॥

— ० —

एना वीं अग्निं नमसोर्जो नपात्तमा हुवे ।

मिष्य चेतिष्ठमरुतिं स्वं वर विश्वस्यदूतममृतम् ॥९॥

वसिष्ठम्यापम् । प्रातरनुवाकादिवनयो (? , प्रातरनुवाकेऽश्विनो) शस्यते । एना अनेन, च छान्दसत्वात् द्वितीयैकवचनस्य वसादेश त्वा अग्निं नमसा अन्ननामेदम्, हविलक्षणानन्तन निमित्तभूतेन तदुपभोक्त-
व्यमित्येवमयमित्यय । यद्वा स्तोत्र, तेन निमित्तभूतेन । ऊर्जो नपात् ऊर्गण वीजलक्षण रसा वृष्टयादिलक्षण तस्य नपात् पीत्र अग्नि । कय ? ततो 'ह्योपधिवनस्पतयो जायन्ते, ओपधिवनस्पतिभ्य एष जायते' इति ।

१. ऋ० ४।४।१५॥ तं० स० १।२।१४॥

२ अन्वय रसोष्णे पुरोढागमप्टाकपाल निवपेद् निगिताया निवपद् [तं० स० १।२।१२] इत्यादिना रसोष्णेष्टि सामान्यायत । अस्यामिष्टौ वृणुध्व पाज इत्यनुवाक-
वृत्तो विनिपुक्त, तस्मिन्नुषोष्णात् । तामु पञ्चदश सामिधेन्य । एवा पुरोऽनुवाक्या
६ याग्ये विवस्तिते इति साम्येण [तं० स० भा० १।२।१४] तत्रय पञ्चदशी ॥

३ ऋ० ७।१६।१॥

४ मादवनायनधौतमूत्र प्रातरनुवाके शस्यत । ष० ४ स० १३ ॥

५ निष० २।७॥

६ 'ताम्य षो इति निरुत्तसट [८।५] ॥ ७ निर० ८।१॥

एवमग्निरूर्जः पौत्रः । त्वाम् आहुवे आहूयाम् किं लक्षणम् ? प्रियम् देवानां मनुष्याणां च चेतिष्ठम् अतिशयेन चेतनावन्तम् अरतिम् अकतमतिं पर्याप्न-
मति स्वध्वरम् शोभनयज्ञ विश्वस्य सर्वस्य यजमानगणस्य य इष्टोऽधिकृ[त.]
तस्य कर्मणि तस्य दूतममृतम् अमरधर्माणम् । एतदुक्तं भवति-तमाशा-
समृद्धये आह्वये स चाहूतो देवान् प्रति दौत्यं वरिष्यनीत्यभिप्राय ॥

—:०:—

ममांशे वचो विह्वेष्वस्तु वयं त्वेन्धानास्तन्वं पुपेम ।

महीं नमन्तां प्रदिशश्चतन्स्त्वयाध्यक्षेण पृतना जयेम' ॥१०॥

विभवस्यापमं । ससवे' वैश्वदेवे शस्त्रे विनियोगः^३ । मम एकवचनं बहु-
वचनस्य स्थाने, अस्माकमित्यर्थं । हे अग्ने तव प्रसादाद् वचः "ब्राह्मं तेजो
वचं."^४ इत्युक्तेः, तद् विह्वेषु विविधमाहूयन्ते शक्रादयो देवा यस्मिन् स
विहवः ससव उच्यते । तस्मिन्नस्माकमेव सोमयागजनित ब्राह्मं तेजः अस्तु
भवतु, अस्य यजमानस्येत्यभिप्रायः । किं च वयं [त्वा] त्वाम् इन्धाना
दीपयमाना समिद्धिरन्वह तन्वं तनु शरीरमस्मदीय पुपेम पुष पुष्टौ पुष्येम ।
त्वत्प्रसादाद् बहुधनमस्माकमस्तु इत्यर्थं । [मह्यम्] बह्वर्थमेकवचनमस्मभ्य
नमन्ताम् नम प्रह्वत्वे प्रह्वोभवन्तु प्रदिश प्रकृष्टा दिश चतस्र दिक्शब्देनात्र
दिङ्निवासिन उच्यन्ते मञ्चा ओशन्ति' इति यथा । सर्वेषामपि भूतानामी-
श्वरत्वमाशास्यते । किं च त्वया त्वयैव अध्यक्षेण अग्नेसरेण पृतना सेना.
प्रतिद्वन्दिभूता जयेम । भगवताऽग्ने. प्रसादादस्मच्छत्रवोज्यपहृतवचंसो
निलीना शेरतामित्यर्थं ।

—:०:—

१. ऋ० १०।१२८।१॥

२ ज्ञानविषये विद्विषाणयो स्तुत्ययोरहो गन्निपातन मसव इत्याचक्षते इति ।
शा० श्रौ० १३।५।१॥ अत्र भाष्यम्—क्रियमाणत्रमंज्ञानगोचरे देवयजनानन्तर्ये
विद्विषाणयोर्यजनमानयो मुन्ययोरहो गन्निपात, एकवाचोपनिपात पदार्थानां तस्यैव
इत्याचक्षते यादिका इति । शा० श्रौ० भा० १३।५।१॥

३. विह्वो वैश्वदेवम् । शा० श्रौ० १३।५।१०॥ ४. अनुपलब्धमूतमिदम् ॥

५. तुतना—महामाप्य अ० ४।१।५८॥

ऋध्याम् स्तोमं सनुयाम् वाजमा नो मन्त्रं सरथेहोषं यातम् ।

यशो न पक्वं मधु गोष्वन्तरा भूतांशो अश्विनोः काममप्रा ॥११॥

भूताशो नाम वक्ष्यपपुरोऽश्विनावाल * । प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्र । कुत एतत् ज्ञायते ? मध्यमपुरुषयागात् । ऋध्याम् ऋधु बृद्धौ ऋद्ध समृद्ध स्वर-सौष्ठवादिना स्तोतम् युष्मद्गुण (?) सम्पूर्णं कुम्भ इति शेष । न केवल युष्मत्स्तवमेव कुम्भं [किं तर्हि ?] सनुयाम सनु दाने दद्म च वाजम् वाज-मित्यन्ननाम अन्न हवि [आ] आकारस्योपयानमित्याख्यातेन सम्बन्ध न अस्माक मन्त्र मत्वर्थीयोऽयं प्रत्यय, ऋगादिभिर्मन्त्रैर्मन्त्रवन्त याज्यावन्त-मित्यर्थं । सरया प्रथमाद्विवचनस्य सुपा सुलक् इत्याकार सरया (थौ) समानमेक रथमारुह्येत्यर्थं इह इहति काल प्रतिनिदिश्यते, एतस्मिन् काले उपयातम् आख्यातोपसर्गयोर्मध्य आकार प्रविशति उपायातमुपगच्छत-मित्यर्थं । आगतयाश्च युवयो यशो न यश इत्यन्ननाम न शब्द उपरिष्ठा-दुपमार्थीय * । पुरोडाशादचन्नमिव पक्व पक्वसदृश भाजनयोग्यमि-त्यर्थं । मधु मधुररसम् इष्टतरमित्यर्थं । गोषु सप्तमीवहुवचन पष्ठी-वहुवचनस्य स्थाने गवाम् अन्त अन्त शब्दा मध्यपर्याय मध्य ऊधसि वर्त-मानमित्यर्थ । किं तत् ? सामर्थ्यात् पय [आ] आकार 'अप्रा' इत्य-नेन सम्बध्यते । भूताश अश्विनो चन्द्रादित्यरूपयो काम प्रकाम (?) अप्रा प्रा पूरणे, आभिमुख्येन पूरयति प्रवर्ग्याथौ । एतत् ज्ञात्वा तूणमुपयात-मिति संबन्ध ॥

—०—

अवं ते हेळा वरुण नमोभिर्वं युतोभिरीमहे हुविभिः ।

क्षयन्नस्मभ्यमसुर प्रचेता राजन्नेनांसि शिश्रयः कृत्यानि ॥१२॥

शुन शेषो सूषे नियुक्तो वरुणमाह—अव इत्ययमुपसर्ग ईमह इत्या-ख्यातेन सम्बध्यते ते तव हेळ शोधनामेदम् ।^१ तथा ह्याहुर्ग्राहवादिन—

- १ ऋ० १०।१०६।११॥   २ अष्टाज्ज पाठ ॥   ३ निष० २।७॥
 ४ अत्र कश्चित् पाठम्वुटित । यद्वा 'मत्वर्थीयाञ्चप्रत्यय' इति पाठ स्यात् ॥
 ५ अष्टा० ७।१।३९॥   ६ निष० २।७॥   ७ तुनना—निरुक्त १।४॥
 ८ ऋ० १।२५।१५   ९ निष० २।१३॥

प्रत्यक्षहेतुप्रसादा राजान् इत्यादि । पूर्वमयागजनितो योऽस्माकमुपरि रोप, त रोप हे वरुण परित आच्छादित वारिणा तेजसा वा सर्वस्य, नमोभि स्तुतिभि ईमहे इति 'सिंहावलोकनन्यायेनाख्यातस्यापकर्ष । अवेमहे अब इत्ययमपेत्यस्य स्थाने द्रष्टव्यम्, ईमहे याच्त्राकर्माऽन्यत्र^३, इह तु गत्यर्थं, अपगमयामेत्यर्थं । अब इत्यस्यापि पूर्ववत्सवन्ध । यज्ञेभि यज्ञे सप्तम्यर्थे तृतीया यज्ञेषु यागेषु अबभृथेत्यादिषु ईमहे हविर्भि 'एककपालादिभिश्चापगमयाम इत्यथ । यत एवमत क्षयन् क्षि निवासगत्यो निवसन् स्वस्मिन् स्थाने गतरोपस्त्रायन्नित्यर्थं अस्मभ्यम् विभक्तिदोषो मा भूत्' [असुर अमु] इति प्राणनाम द्रष्टव्यम्, मत्वर्थीयो रप्रत्यय^४ 'मुष्कर' इति यथा, प्राणवन् महाबल^५ प्रचेत प्रकृष्टप्रज्ञ, उक्त च भाष्ये—“तत्प्रशस्या (? , त प्रज्ञया) स्तौति”^६ इति । राजन् स्वामिन् सर्वस्य भूतजातस्य एनासि पापानि वाङ्मन कायजातानि इह जन्मनि पूर्वजन्मनि च [कृत्यानि] कृतानि शिश्रय श्रय शथिल्ये शिथिली कुरु नाशय इत्यभिप्राय पापमूलत्वात् सर्वदु खानामित्यथ ॥

— ० —

उदुत्तमं वरुण पाशंमस्मदवाधुम वि मयुम श्रथाय ।

अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अर्दितये स्याम^७ ॥१३॥

शुन शेषस्यार्पम् उद् इत्ययमुपसर्गं श्रयय^८ इत्यनन सव यते । उक्तमम्

१ अनुपनब्धमूलमिदम् ॥

२ मिहो गच्छन् कदाचित् पृच्छतोऽपि पश्यति इति सिंहावलोकनन्याय । तुलना काशिका० ३।३।४६॥ ३ तिघ० ३।१६॥

४ वारुणमेकवपालम् । शा० धा० १८।६॥

५ अत्र कश्चित् पाठस्मृष्टि इति प्रतिभाति ॥

६ तुलना—‘अपि वा’सुरिति प्राणनाम । अस्त शरीरे भवति । तेन तद्वन्त^९ इति निरुक्तम् [३।८] ॥ असुराब्दो द्विविधः । आद्युदात्तोऽनुदात्तश्च । आद्युदात्तो हीनायकः । अतोदात्तो बलवतो वाचकः । अयमेवान्तोदात्तोऽसुराब्दोऽवेस्ताप्रये अहुर रूपेण परिणत न तु हीनायकोऽसुराब्दः । वेदे निन्दनीयोऽसुर एवावेस्ताया परमात्मवाचकोऽहुर सजात इति यत्र पाश्चात्याना वचनं तत्प्रलापमात्रमेव अज्ञानं विजृम्भितं वा । ७ निरु० ६।१३॥

८ ऋ० १।२४।१५॥

९ वैदिक दीपत्व परिहाय ‘अयय’ ।

हे वरुण पाशं रज्जुं अस्मत् अस्मत्त. सिंहावलोकनन्यायेनारयातमनुकृष्ट-
व्यम्, उच्छ्रय उन्मोचय अत्र अस्य च तेनैवाख्यातेन सम्बन्धः । अधमम्
पाशं अत्रश्रयय अत्र इत्ययमघो भावे द्रष्टव्यः, अघ एव मोचय । वि पूर्व-
वदेवाऽस्य सम्बन्धः मध्यमं पाशं तत्रैव अथाय विश्रयय । अथ अनन्तरं वयं
पाशवन्धान्मुक्ताः, हे आदित्य अदितेः पुत्र ! व्रते व्रतमिति कर्मनाम' कर्मणि
तव त्वत्सम्बन्धिनि वर्तमानाः अनागसः आगः पापमाह आङ्पूर्वात् गने.
कित्विष्यम् इति निरुक्तम्^१ । अपापाः सन्तः अदितये अदि[तिर]ति पृथि-
वीनाम^२ पृथिव्यै स्याम पृथिव्या चिरं जीवेम इत्यभिप्रायः । एवमारयान-
समय इयं मन्त्रस्य योजना ॥

अथवा^३ कश्चिद् यजमानः उत्तमाधममध्यमैः पाशैर्वद्धो राजान वरुण
प्रार्थयते उत्तममुत्कृष्ट घोरं हे वरुण पाशं वन्धनहेतुभूत पापं ब्रह्महत्यादि-
महापातकरूप [अस्मत्] अस्मत्तः उच्छ्रय अवनयेत्यर्थः । अधमम् अपि पाप-
मभोज्यभोजनादिनिमित्तं अपनय मध्यमम् अपि पापमुपपातकादिरूपं
नाशय । अथ अनन्तरं त्वया क्षालितसर्वकल्मषाः सन्तो वय हे आदित्य दीप्त-
भाव ! व्रते कर्मणि तव त्वद्देवत्ये [ए]व वर्तमाना अनागसः आगः प्रमादः
प्रमादरहिताः अदितये स्याम अक्षीयमाणाय स्याम, अक्षया (? , अक्षयम्)
गमिष्याम इत्यभिप्रायः ॥

—:०:—

सेदग्ने अस्तु सुभगः सदानुर्यस्त्वा नित्येन हविषा य उक्थैः ।
पिषीपति स्व आयुपि दुरोणे विश्वेदस्मै सुदिना सासंदिष्टिः' ॥१४॥

वामदेवोऽग्निमाह सेत् सांहितिकः सुलोपः सः, इ[दि[ति पद-
पूरण । हे अग्ने त्वत्प्रसादाद् अस्तु भवतु सुभग भग इति धननामधेयम्,^४
भजनेभंज्यंतेर्व्यंज्यते (? , भृज्यते) सर्वार्थाः (?), सुराब्द पूजायाम्,
शोभनेन दृष्टोपकारेण धनेन धनवान्, सुदानु दाभाभ्यां. तु^५ सुष्टु पात्रेभ्यो

१. निह० २।१३॥

२. निरुक्ते त्वेवं पाठः—आग आङ्पूर्वाद् गनेः । एन एतेः । कित्विष्यम् । इति
[१।१२४] ॥

३. ऋ० ४।४।७॥

४. निष० २।१०॥

५. प० उपा० ३।२२॥

प्रत्यक्षहेतुप्रसादा राजान्' इत्यादि । पूर्वमयागजनितो योऽस्माकमुपरि रोष, त रोष हे वरुण परित आच्छादित वारिणा तेजसा वा सर्वस्य, नमोभि स्तुतिभि ईमहे इति 'सिंहावलोकनन्यायेनाख्यातस्यापकर्षं । अवेमहे अवे इत्ययमपेत्यस्य स्थाने द्रष्टव्यम्, ईमहे याच्नाकर्माऽन्यत्र^१, इह तु गत्यर्थं, अपगमयामेत्यर्थं । अवे इत्यस्यापि पूर्ववत्सवन्ध । यज्ञेभि यज्ञे सप्तम्यर्थे तृतीया यज्ञपु यागेषु अवेभृथेत्यादिषु ईमहे हविर्भि 'एककपालादिभिश्चापगमयाम इत्यर्थं । यत एवमत क्षयन् क्षि निवासगत्यो निवसन् स्वस्मिन् स्थाने गतरोपस्त्रायन्नित्यर्थं अस्मभ्यम् विभक्तिदोषो मा भूत्' [असुर असु] इति प्राणनाम द्रष्टव्यम्, मत्वर्थायो रप्रत्यय^२ 'मुष्कर' इति यथा, प्राणवन् महावल^३ प्रचेत प्रकृष्टप्रज्ञ, उक्त च भाष्ये—“तत्प्रशस्या (? , त प्रज्ञया) स्तौति”^४ इति । राजन् स्वामिन् सर्वस्य भूतजातस्य एनासि पापानि वाङ्मन कायजातानि इह जन्मनि पूर्वजन्मनि च [कृत्यानि] कृतानि शिश्रय श्रय शथिल्ये शिथिली कुरु नाशय इत्यभिप्राय पापमूलत्वात् सर्वदुःखानामित्यथ ॥

— ० —

उत्तमं वरुण पाशंमस्मदवाधम वि मध्यम श्रंथाय ।

अथा वयमादित्य व्रते तवानांगसो अदितये स्याम^५ ॥१३॥

शुन शेषस्यार्पम् उद् इत्ययमुपसर्गं श्रयय^६ इत्यनेन सव यते । उत्तमम्

१ अनुपनव्यमूलमिदम् ॥

२ मिहो गच्छन् कदाचित् पृष्ठतोऽपि पश्यति इति सिंहावलोकनन्याय । तुलना काशिका० ३।३।४६॥ ३ निघ० ३।१६॥

४ वारुणमेककपालम् । शा० ब्रा० १८।६॥

५ अत्र कश्चित् पाठस्तुटित इति प्रतिभाति ॥

६ तुलना—‘अपि वा’मुरिति प्राणनाम । अस्त शरीरे भवति । तेन तदन्त' इति निरुक्तम् [३।८] ॥ असुरपदो द्विविध । आद्युदात्तोऽनुदात्तश्च । आद्युदात्तो हीनाशर । अतोदात्तो बलवतो वाचक । अयमवान्तोदात्तोऽसुरपदोऽवेस्ताप्रये अहुर रूपेण परिणत न तु हीनाशकोऽसुरपद । वदे निदनीयोऽसुर एवावेस्ताया परमात्मवाचको द्वर सजात इति यत्र पाश्चात्याना वचन तत्प्रनापमात्रमेव अज्ञान-विज्ञानिन वा । ७ निघ० ६।१३॥

८ ऋ० १।२४।१५॥

९ वैदिक दीपत्व परिहाय 'श्रयय ।

पुण्यकृति[भि]स्सेच्यमानामनुपमसुखस्थान दिवम् । [हृद्‌रोगम्] हृदय-
रोग सर्वदुःखमूल सन्तापमित्यर्थं, मम त्वत्परिचारकस्य ससक्तपरितापस्य
हृदयस्य सूर्यं ह सूर्यं हरिमाणं च हर्तारं च प्रभादीनां रोगविशेषम् नाशय
निर्मूलं [कुरु] । प्रदर्शनार्थमिदम्, कुण्डभगन्दरप्रमेहादीनष्टावपि महारो-
गान्नाशय । किं बहुभाषितेन, भगवन् भक्तवत्सल भवत्प्रसादात् नीरोगो
भूयासम् इत्यर्थं । तथा ह्याप्तवचनम्—

आरोग्य भास्करादिच्छेत् मुषितमिच्छेज्जनार्दनात् ।

ईश्वराज्ज्ञानमिच्छेच्छ्रियमिच्छेद्घुताशानात् ॥ इति ॥

—०—

अग्निं वः पूष्यं गिरा देवमीलं वसूनाम् ।

सपर्यन्तः पुरुषिण्य मित्रं न क्षेत्रसाधंसम् ॥१६॥

कश्यपस्यापमं । अग्निं व छान्दसत्वादेकवचनस्य वसादेश त्वा
(पूष्यम्) पूष्यमिति पुराणनामं गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा देवम् दाना-
दिगुणम् ईडे ईड स्तुतो स्तोमि, वसूनाम् वस्विति घननामं घनानां,
पष्ठीश्रुतेर्यायि इति शेषः । अथवा स्वस्वामिलक्षणा पष्ठी, घनानां स्वामि-
नमित्यथ । तथा ह्युक्तवचनम्—श्रियमिच्छेद्घुताशानात् इति, अग्नौ वाम
वसु सन्यवधत् इति च श्रुतिः । अथवा वसवः पार्थिवो देवगणः । तथा
हि—अग्निर्वसुभिर्वासव इति समाख्यात स्यात् पृथिवीस्थाना इति भाष्य
कारवचनम् । तेषां स्वामिनमित्यर्थः । सपर्यन्तं सपर्यन्ति परिचरणकर्मा-
वहुवचनमेकवचनस्य स्थाने सपर्यन् परिचरन् पुरुषिण्यम् पुष्विति बहुनाम्

१ अनुरक्तमूलमिदम् ॥ अस्य प्रथमं चरणम् 'आरोग्य भास्करादिच्छेदिति'
इत्येव सति क गौतमधर्मनूनं निदिश्यते । ३० मंमूर स० पृष्ठ ४६६ । अत्रैव मस्करी
भाष्य एव श्लोकं पठयते—'आरोग्य भास्करादिच्छेद् घनमिच्छेद्घुताशानात् । ऐश्वर्य
मोक्षरादिच्छेद्मोक्षमिच्छेज्जनार्दनात् ॥ ३० सदेव स० पृष्ठ ४६६ । अस्य चतुर्थं चरणं
स्वदीप्युदाजहार[स्वन्द टीका० भा० ३ पृ० ८३]

२ ऋ० ८।३।१।४॥

३ निघ० ३।२७॥

४ निघ० २।१०॥

५ तै० स० १।५।१॥

६ निघ० १।२।४१ । तत्र 'समाख्या तस्मात्सु' इति पाठः ॥

७ भाष्यकार इह यास्कोऽभिप्रेतः । ८ निघ० ३।५॥ ९ निघ० ३।१॥

दाता अस्तु, देव्यागादास्तु स्यात् दाता पात्र **** त्र विशेषेण श्रद्धधानस्यैव
 च अत्वे दत्त्वे बहुगुण दानस्य धाप्यर्धर्चम' इति वचनात् । कोऽसौ यस्त्वा
 [त्वा] नित्येन अग्निहोत्रादिना हृदिपा य उवर्थ यश्चाकथं शस्त्राण्युक्थ-
 शब्देन' इह तद्वन्तोऽग्निष्टोमादय उच्यन्ते, तै पिप्रोपति प्रोड् तर्पणे तर्प-
 यितुमिच्छति तर्पयति इत्यर्थं । किं च स्वे स्वकीये आयुषि शतवत्सरलक्षणे
 शतायुश्च भवन्नित्यर्थ, दुरोणे दुरोण इति गृहनाम,^१ स्वस्मिन् गृहे स्थाने
 स्थित सन्नित्यर्थ । इदमप्याशास्यम्, यतो लौकिका आहु —स्वे गृहे निवास
 स्वर्गनिवास^२ इति । विश्वा विश्वशब्द सर्वपर्याय. सर्वा [इत] इच्छब्द
 [अपिशब्द] स्यार्थं अनेकार्थत्वानिपात्वानाम्, अस्मै यजमानाय सुदिना
 कल्याणदिना सा अस्तु पञ्चमो लकार,^३ अस्तिवत्यर्थ, इष्टि इषु इच्छा
 याम्, इच्छा पुत्रादिविषया, पुत्रादिव [त] सकलात्वाद, पुत्रादिवान् सकल-
 स्त्वाम् आराधयन् मर्त्यं सर्वथा कार्ताथ्यमापद्यतामित्यर्थ. ।

—:०:—

उच्यन्नद्य मित्रमह आरोहन्नुत्तरां दिवंम् ।

हृद्दुरोग मम सूर्य हरिमाणं च नाशय' ॥१५॥

प्रस्वप्नस्यापमं । सूर्योऽभिधीयते म च द्युस्थान । उच्यन् उदयगिरि-
 शिखरात् अद्य अस्मिन् वा न मित्रमह मित्राणां स्तोत्राणामभिनपिताथप्रदानेन
 पूजयित । अथवा मित्रवदुपकारी महनीयश्च 'त्वा आरोहन आवारो बहु-
 वचन[ार्थं] वनेन स्वेन निहत्य रक्षासि रोहन्, तथा च श्रूयते—आदित्यो
 ह्येषोद्यन् पुरस्ताद रक्षास्पहन्ति' इति । किमाराहन्, उत्तराम् उत्तृष्टा

१ अनुपनखमूलमिदम् ॥ घममत्र गुड पाठ —दात्रा पात्रविशेषेण श्रद्धधानस्य
 संक हि । घण्य दत्ते बहुगुण दानस्यावाप्यत पत्रम् ॥

२ घत्र कश्चित पाठः प्रुटिन इति प्रतिमात्रि । कदाचित 'गृह्य त' 'उच्यन्त' वा
 स्यात् । ३ निघ० ३।४॥ ४ अनुपनखमूलमिदम् ॥

५ वेत्ताप्यन्तु वृत्तिकारदण जगुगित इति । पत्रमच्छरी, भाग २, पृष्ठ ५१६।
 नवा च नरविहासार्थोऽप्याह —उत्तरदण मद् इत्यमङ्गले भाष्यन्ते प्रथोयात् तद्दीप-
 यादिकादिभिर्नेत्रप्रत्यय पञ्चमनकारपदन स्ववक्ष्यत इति । उत्तरीतीवा ऋ०
 १।१।७।६ पृ० ७० क० ॥

६ ऋ० १।२०।११॥

७ नं० ग० २।६।६॥

पुष्यकृति[भि]स्तेव्यमानामनुपमसुखस्थानं दिवम् । [हृद्रोगम्] हृदय-
रोगं सर्वदुःखमूलं सन्तापमित्यर्थं, मम त्वत्परिचारकस्य ससक्तपरितापस्य
हृदयस्य सूर्य हे सूर्य हरिमाणं च हर्तारं च प्रभादीना रोगविशेषम् नाशय
निर्मूल [कुरु] । प्रदर्शनार्थमिदम्, कुष्ठभगन्दरप्रमेहादीनष्टावपि महारो-
गान्नाशय । किं बहुभाषितेन, भगवन् भक्तवत्सल भवत्प्रसादात् नीरोगो
भूयासम् इत्यर्थः । तथा ह्याप्तवचनम्—

आरोग्यं भास्करादिच्छेत् मुक्तिमिच्छेज्जनार्दनात् ।
ईश्वराज्ज्ञानमिच्छेच्छिष्यमिच्छेद्घुताशनात् ॥ इति ॥

—:०:—

अग्निं वः पूर्वं गिरा देवमीले वसूनाम् ।
सपर्यन्तः पुरुप्रिय मित्रं न क्षेत्रसार्धसम् ॥१६॥

कश्यपस्यापंम् । अग्नि वः छान्दसत्वादेकवचनस्य वसादेशः त्वा
(पूर्वम्) पूर्वमिति पुराणनामं गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा देवम् दाना-
दिगुणम् ईले ईड स्तुतौ स्तौमि, वसूनाम् वस्विति घननामं घनाना,
पष्ठीश्रुतेर्याय इति शेष । अथवा स्वस्वामिलक्षणा पष्ठी, घनाना स्वामि-
नमित्यर्थं । तथा ह्युक्तवचनम्—श्रियमिच्छेद्घुताशनात् इति, अग्नौ वामं
वसु सन्यदधत् इति च श्रुति । अथवा वसवः पार्थिवो देवगणः । तथा
हि—अग्निर्वंसुभिर्वासव इति समाख्यातं स्यात् पृथिवीस्थानाः इति भाष्य-
कारवचनम् । तेषां स्वामिनमित्यर्थं । सपर्यन्तं सपर्यन्तिः परिचरणकर्मा-
वहुवचनमेकवचनस्य स्थाने सपर्यन्त् परिचरन् पुरप्रियम् पुत्रिति बहुनामं

१. अनुपमसुखस्थानं ॥ अस्य प्रथमं चरणम् 'आरोग्यं भास्करादिच्छेदिति'
इत्येव सैतिका गीतमधमसूत्रे निदिश्यते । ३० मंरूर स० पृष्ठ ४६६। अत्रैव मस्त्री-
भाष्य एव इलोकं पठ्यते—'आरोग्यं भास्करादिच्छेद् घनमिच्छेद्घुताशनात् । ऐश्वर्य-
मीश्वरादिच्छेन्मोक्षमिच्छेज्जनार्दनात् ॥ ३० तदेव स०, पृष्ठ ४६६। अस्य चतुर्थं चरणं
स्कन्धोऽप्युवाजहार [स्कन्द टीका० भा० ३ पृ० ८३]

२. ऋ० ८।३।१।४॥

३. निघ० ३।२७।

४. निघ० २।१०।

५. तै० स० १।५।१॥

६. निघ० १।२।४। तत्र '...समाख्या तस्मात्तु...' इति पाठः ॥

७. भाष्यकार इह यास्कोऽभिप्रेतः । ८. निघ० ३।५॥ ९. निघ० ३।१॥

बहूना यजमानाना प्राणिना वा सर्वेषा प्रियमिष्टं, किमिव ? मित्र [न] क्षेत्र[साधसम्] साध ससिद्धौ यथा क्षेत्रस्य दृष्टादृष्टसाधनभूतस्य साधयितृ-मनुष्य, तथा ह्यहमप्यभिलषितार्थप्रदायिनमिति सम्बन्ध ॥

—०:—

स्योना पृथिवी भवानृक्षरा निवेशनी ।

यच्छा न. शर्म सप्रथः' ॥१७॥

मेघातिथेरापम् । [स्योना] स्योनमिति सुखनाम^१ स्यतेरवसानार्थस्य, ग्राम्यसुख भुक्त्वा ह्यवस्यति विनश्यति इत्यर्थं । तथा च स्मरणम्— इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमुच्छत्यसशयम्^२ इति । सेवितव्यमिति सिवेवर्णव्यापत्यादिना स्योन, सेवितव्य हि तदवश्यम् । तथा च स्मरणम्— भोक्ता च धर्मा^३ व्यासवचनम् । तत स्योना सुखरूपा सुखस्यानेकविधस्य सपादयित्री हे पृथिवि प्रथिते । सक्तात्माकाशवत् भव भूया अनृक्षराः “ऋक्षर. कण्टक^४ [ऋच्छते । कण्टक कन्तपो वा]’ व सुख सर्वप्रकार सर्वप्रकारक तपामि^५ नाशयामीत्युद्गत तपतेवर्णव्यापत्या । कण्टकसदृशजनेर्माभिभवनीया अयत्न-भोग्या च इत्यर्थं । निवेशनी निवेशयित्री च स्वर्गादिव[त्]स्थान बहुधन-सपादनेन, यच्छ देहि न अस्मभ्य शर्म-शर्मं शब्द सुखपर्यायो गृहपर्याय-श्चास्ति^६, शर्म सुख निर्वाणरूप सप्रथा सर्वत पृथु प्रथितमदनुयामित्यर्थं, अथवा शर्म गृह सर्वत पृथु प्रथित त्रिभूमिप्रासाद सर्वतु^७ सुखसाधनस्थान सुवारिमित स्थान देहीति सम्बन्ध ॥

—०:—

१ ऋ० १।२२।१५॥ २ निष० १।६॥ ३ मनु० २।६३॥

४ धनुषादप्यमूरमिदम् । पाठोऽप्यत्र कदाचिद् भ्रष्ट इति प्रतिभाति ॥

५ ह्यन्तलेऽत्र पाठमृष्टित, स पाम्मामि कोष्ठे लिखित । गुप्तना निर० ६।३२॥

६ अत्र ह्यनेने ‘तर्कामि’ इत्यपराट एवमुपरिष्ठादपि ‘तवने’ इति ॥

अत्र दुपटीका— कम्ह तापयामीरपुद्गन कष्टक” इति । निर० ६।३२

७ शर्म इति गुप्तनाम । निष० १।६॥ शर्म इति गृहनाम । निष० १।५॥

अभि त्वा देव सवितुरीशानं वार्याणाम् ।

सदावन् भागमीमहे ॥ १८ ॥

शुन शेषो यूपे नियुक्त सवितारमाह^१—[अभि[अभोत्ययमुपसर्गं अभि-
मुख्ये वर्तत, त्वा त्वा हे देव दानादिगुण सवित सर्वस्य कर्मण प्रसवित
अभ्यनुज्ञात ईशानम् ईश्वर वार्याणाम् वार्यं वृणोते,^२ वरणीयाना प्रार्थनीया-
नामायुरादीना सदा सर्वदा अवन् अवते रक्षणार्यस्य रूप रक्षन्, किं ? लोक-
पालत्वात् लोकाना भागम् कस्य ? प्रकरणवशादायुप, आयुरेव भजनी-
यत्वाद् भागशब्देनोच्यते अर्यं (?) ईमहे याच्नाकर्माय^३ याचामहे ।
द्विकर्मको याचि “दुहियाचिरुधि” इति स्मरणात् । त्वामायुर्याचामहे ।
त्वमप्यात्तानुप्राहकतयास्मानायुष्मत कुर्वित्यभिप्राय ॥

— ० —

विश्वे देवाः शृणुतेमं हवँ मे ये अन्तरिक्षे य उप द्यवि ष्ट ।

ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आसयास्मिन् बर्हिषि मादयध्वम् ॥१९॥

भारद्वाजस्यापमं । प्रत्यक्षकृतोऽय मन्त्र । विश्वे देवा विश्वशब्द सर्व-
पर्याय, सर्वे देवा पृथिव्यादिस्थानाश्रयिण शृणुत इम हवम् आह्वान विज्ञा-
पनमित्यर्थं मे मम मत्प्रयुक्तमिति शेष । के पुनस्ते ? ये वाय्वादयो देवा
अन्तरिक्षे सप्तमीश्रुतेर्वर्तमाना इति शेषः । ये ये च सूर्यादयः उप द्यवि
उपेत्ययमुपरीत्यस्य स्थानं द्रष्टव्यं^४ । उपसर्गव्यत्ययश्च भाष्यकारेण दक्षित
श्रयापि निरित्येय समित्येतस्य स्थाने^५ इति । दिव उपरीत्यर्थं स्य भवथ ।
ये ये च अग्निजिह्वा जिह्वा प्रधानमङ्गाना, तन्मूलत्वात् सर्वव्यापारणाम्,
तेनाग्ने प्राधान्यमुच्यते, अग्निप्रधाना जातवेद प्रभृतय पार्थिवा देवा,

१ ऋ० १।२।३॥

२ ‘स सवितारमुपससाराभि त्वा देव सवितरित्येनन तूचेन’ इति । ऐ० ब्रा०
७।१६॥ ३. निरु० ५।१॥ ४ निघ० ३।१६॥

५ म०भाष्य० १।४।५१॥

६ ऋ० ६।१२।१३॥

७ अय भाव ‘उप’ इति उपर्यर्थकस्य ‘अभि’ उपसर्गस्य स्थाने ।

८. निरु० १२।७॥

उत वा उतशब्दोऽप्यर्थे वाशब्दश्चार्थे वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा' इति यथा ।
 अपि च यजत्रा यजमानाना त्रतारः । के पुनस्ते ? पृथिव्यादिस्थाना
 श्रयिणो देवास्त उच्यन्ते । कुत ? नैरुक्ताना त्रिस्थानव्यतिरिक्तस्य देव
 तान्तरस्याभावात्' । पुरस्ताद् यच्छब्दश्चुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । ते सर्वे
 आसद्य आगम्य अस्मिन् बहिषि बहिःशब्दो यज्ञनाम,^३ यज्ञे स्वेन भागधयेन
 मादयध्वम मदी हर्षे हृष्यथ । हृष्टेषु विश्वेषु देवेषु युष्मास्वभिलपितार्य-
 सिद्धिर्भविष्यतीत्यभिप्राय ॥

— ०:—

नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो
 नमो युवंभ्यो नम आग्निनेभ्यः ।
 यजाम देवान यदि शक्रवांसु
 मा ज्यायसुः शंसु मा वृक्षि देवाः^५ ॥२०॥

शुन शेषो विश्वान् देवान्^५ प्रार्थयते । नमो महद्भ्य नम स्वस्ति
 स्वाहास्वधा' इति नमायोगा चतुर्थी, नमोऽस्तु महद्भ्यो महनीयेभ्यो वृद्धेभ्य
 इत्यर्थः । नमो अर्भकेभ्य अर्भकशब्दाऽल्पपर्याय दभ्रमर्भवमित्यल्पस्य^५

१ तं० म० १।७।३। वा० म० १३।१०॥ निर० १।६॥

२ तिस्र एव देवता (निर० ७।५) इत्यत्र एव-नागस्य निर्देशात् ।

३ यास्वन नाय दग्दा यजनामगु [निय० ३।१७] पठित, बदाचित् गावपूणिता
 यजनामगु पठित स्यात् ।

४ ऋ० १।२७।१२॥

५ 'म विश्वान् देवान्गुष्टाव नमा महद्भ्या नमो अर्भकेभ्य इत्यनवषया' इति ।
 ऐ० ब्रा० ७।१६॥

ऋक्सर्वानुत्रमणीवारस्तु 'अत्या देवी' [१।२७] इत्यादिना 'देवा देवता'
 इत्याह । अत्राह पठगुणित्य — ननु म विश्वान् देवान्गुष्टाव नमा महद्भ्या नमो
 अर्भकेभ्य इत्यनवषया [ऐ० ब्रा० ७।१६] इति ब्राह्मणदशनाह वैश्वदेवीयं व्याघ्र तु
 देवी । उच्यते । तत्र विश्व इति सर्वंशब्दपर्याय । न तु विश्वदेवगणा-मिन्द्रं' ॥
 [पृ० ८६]

६ ऋष्या० २।३।१६॥

७ निरुक्त ३।२०॥

इति वचनात्, अल्पेभ्यो बालेभ्यः । नमो युवभ्यः, ननु सर्वं एव देवता नित्ययौवनयुवता अमृतपानात्, किमिदमुच्यते युवभ्य इति । सत्यमेवमेतत्, तथापि सर्वदेवानां वयोवस्थोच्यते इति विशेषः । नम आशिनेभ्यः अशू व्याप्तावित्य [स्माद् इनण्] प्रत्ययो भवति, आशिनेभ्यो व्याप्तृभ्यः । कस्य? वयसः प्रकृतत्वाद् बाल्यस्य यौवनस्य स्वविरस्य च, वयसो व्याप्तृभ्यो मध्यमवयस्केभ्य इत्यर्थः । न केवलं नमस्कारमेव कुर्म [किं तर्हि?] यजाम देवान् सर्वान् यदि शक्नवाम इत्यात्मनो दैन्यं प्रकटयति, को जानीयात् मखावसानं भविष्यतीति । सर्वो हि लोकः प्रयोजनापेक्षयैव प्रवर्तते इत्याह— मा मेति प्रतिपेक्षार्यो निपातो वृक्ष इत्याख्यातेन सवध्यते ज्यायस सर्वार्यानां प्राधान्यात् ज्यायश्शब्देनायुरुच्यते, तन्मूलत्वात् सर्वंपुरुषार्थानाम् । ज्यायस आयुषः शसम् आ छान्दसः परनिपातः, आशसम्-आशसनं प्रार्थनमित्यर्थः । वृक्ष वृश्चतेरक्षमपुरुषैकवचनं मध्यमपुरुषवहुवचनस्य स्थाने मा छेत्त हे देवाः युष्मत्प्रसादादायुरविनश्वरमस्माकमस्त्वित्यभिप्रायः ॥

—:०:—

सूर्यो नो दिवस्पातु वातो अन्तरिक्षात् ।

अग्निर्नः पाथिवेभ्यः^१ ॥ २१ ॥

चक्षोरार्षम् । अनेन मन्त्रेण तिस्रः प्रधानदेवता प्रार्थ्यन्ते । तथा हि— तिस्र एव देवता इति नैरुवता, अग्नि पृथिवीस्थानं, वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः । सूर्यो ह्युस्थानः^२ इति प्रतिजानीते । सूर्यः सुवति सरतीति वा सूर्यः^३ । अथवा सूर्यः स्वामी सर्वस्येति, सो सन् (? , स्वयं सन् सूर्यो) वर्णविपर्ययेण । तथा च श्रूयते—आदित्य एषा भूतानामधिपतिः^४ इति । सूर्यं नः अस्मान्दिवः शुलोकात् शुलोकोद्भवा [द् भया] दित्ययं पातु रक्षतु । वात [वायु]श्च अन्तरिक्षात् अन्तरिक्षमवाद् भवादस्मान् 'पातु' इत्यनुपङ्गः । [अग्नि] अग्निश्च नः अस्मान् पाथिवेभ्यः विभक्ति (वचन) व्यत्ययः पाथिवात्

१. माहिनमिति यया । ३० ज० २।१६॥ २. निर० १।१५॥

३. ऋ० १०।१५८।१॥ ४. निर० ७।१५॥

५ तुचना महाभाष्य० ३।१।११४॥

६. ऐ० ब्रा० ७।२०॥

पृथिवीभवाद् भवात् 'पातु' इत्यनुपङ्गः' । त्रयाणा लोकेश्वराणा प्रसादेन
सवद्भुःश्लोपशमोऽस्तिवत्यभिप्राय ॥

—:०:—

उप त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयम् ।

नमो भरन्त एषसि ॥ २२ ॥

मधुच्छन्दस आप्तम् । [उप]उपोपसर्गश्रुतेर्योग्यो त्यवन्तपदाध्याहारः
कार्यं । उपगम्य त्वा त्वा हे अग्ने दिवेदिवे अहर्नामत्, सप्तम्येकवचनमेव
समाम्नायेषु^३ समाम्नातम्, अहनि । दोषावस्त अहोरात्रनामैतदन्यत्र^४, इह तु
अह शब्देन पौनरुक्त्यपरिहारार्थमेव योजनीयम्, दोषेति रात्रिनाम^५ वस्त-
रिति वसतिरुच्यते, रात्रिवासे^६ अहनि रात्री चेत्यर्थं । धिया धीरिति कर्म-
नाम,^७ यागाह्येन कर्मणा वय नम नम इत्यग्रनाम^८, अन्न हविराज्य वा
भरन्त इति पात्रस्य हविरद्वहन्त इत्यर्थं । आ इमसि आकार श्रद्धायाम्
महत्या श्रद्धया युक्ता । तथा च स्मरणम्^९—इमसि इणो रूपमेतत् गमने-

१ अध्याहारानुपङ्गयोरय विशेष—लौकिकोऽध्याहार, अनुपङ्गस्तु मन्त्रावय
एव (द्र० उखट-मजुर्मा २ १।१) । अर्थात् यत्र मन्त्रार्थो मन्त्रबहिर्भूतेन लौकिकेन
पदेन पूर्यते सो अध्याहार उच्यते । यत्र तु मन्त्र गतन पूर्वपठितेन पदेनैवार्थं पूर्यते
साऽनुपङ्ग उच्यते । २ अ० १।१।७॥

३. निषण्णु इत्यर्थं । निष० १।६॥

४. गमुच्चिता-अहोरात्रनामानि यास्तेन न पठयते ॥

५. निष० १।७॥

६ 'दोषावस्त' इति 'दोषावस्तु' शब्दस्य मवोधनस्य रूपम् । यन् साधनेन—
'द्राव'वस्त रात्रावहनि च .....रापागन्दो रात्रिवाची, वस्तर् इत्यर्थाची । इन्द्रगमाते
वानहोत्रपादित्वान् (मन्त्र० ६।२।३७) धाद्युदात्त' इत्युत्तम्, तस्यार्थपादविचारितानम-
णीयम्, तस्य स्वरप्रतिपत्तिभङ्गत्वस्य च द्योतकम् । पदपाठविग्रहमपि । नहि पदवारा
इन्द्र गमागन्तवह प्रदग्मन्ति । इह तु पद पाठे 'दोषावस्त' धाद्युदात्तो दूष्यते । विष्ण-
पतो द्र० वैदिकम्बरमोमागा पू० ११०-११५ (द्रि० म०) ॥

७. निष० २।१॥

८. निष० २।७॥

९. अत्र वदित्वं पाठवृत्ति प्रतिपत्ति ॥

नात्राराघनं लक्ष्यते । आराघयाम् उपगम्य श्रद्धया संहतहृत्कारास्त्वा
यच्छामह इत्यर्थं ॥

—:०:—

अयं ते योनिर्ऋत्विषो यतो जातोऽरोचथाः ।

तं जानन्नद्भ्रुआरोहायां नो वर्धया रयिम् ॥ २३ ॥

विश्वामित्रस्याप्यम् । अरणि प्रति समारोप्यमाणोऽग्निरुच्यते^१ । अयमिति
सन्निकर्षार्थं प्रतिनिदिश्यते । योनिश्शब्दोऽयमुभयलिङ्गः । तथाहि लिङ्गानु-
शासनकारः पठति—‘श्रोणियोन्यूमयं पुंसि च’^२ इति । ‘समुद्रं व प्रहिणोमि
स्वां योनिम्’^३ इति च प्रयोगदर्शनात् । अयं ते तव योनिः अरण्याख्यः काष्ठ-
विशेषः ऋत्विष्य ऋतुप्रभवः । ऋतु कालोऽर्त्तगतिकर्मणः, स हि गमयति
भूतानि जरयतीत्यर्थः । यतः काष्ठविशेषात् पूर्वं जातः त्वम् अरोचथाः च
दीप्तौ दीप्तवान् अभूः । तम् योनिमात्मजन्मनि निर्मित्तमात्रं जानन् हे अग्ने
आरोह आरूढश्च अथ अनन्तर नः अस्माकं वर्धय रयिम्, रयिरिति धन-
नाम रातेर्दानकर्मणः^४, दीयते हि तत् दृष्टादृष्टार्थं देवपितृमनुष्येभ्यः ।
त्वत्प्रसादादस्माकं धनमस्तु इत्याशास्यते, धनमूलत्वात् सर्वक्रियाणाम् ।
तथा ह्याप्तवचनम्—

धनमूलाः क्रियाः सर्वा द्रव्यहीने कुतः क्रियाः^५ । इति ॥

—:०:—

उपावरोह जातवेदुः पुनस्त्वं देवेभ्यो हृद्यं वह नः प्रजानन् ।

आयुः प्रजा रं रयिमुस्मासुं धेह्यजस्रो दीदिहि नो दुरोणे^६ ॥ २४ ॥

१. तै० सं० १।५।५॥ ऋ० ३।२६।१०॥

२. “अयं ते योनिर्ऋत्विष्य इत्यरण्यो समारोहयति” इति तै० सं० ३।५।१०॥

३. पाणिनीय लिङ्गा० १।८॥

४. अथर्व० १०।५।२३॥ शा० श्री० ४।१।१६॥

५. निरु० ४।१७॥

६. अनुपलब्धमूलमिदम् ।

७. तै० ब्रा० २।५।८॥

पुनानमथ्यमानमग्निमभिमन्त्रयते' । [उपावरोह] पृथिवीलोकमितिशेष । हे जातवेदः जातविद्य, जाते भूतजाते विद्यमानः पुनः उपावरोहत्वम् त्वं देवेभ्य यागाङ्गभूतेभ्यो हव्यम् हविराज्यादिकं वह प्रापय । न अस्माकं त्वयि हुतमिति शेष, प्रजानन् प्रकर्षेण जानन् स्वमधिकारमस्मद्भक्तता वा । तदनन्तरं आयुः शतसवत्सरलक्षणं च [प्रजाम्] प्रजा च दृष्टादृष्टोपकारिणी रयिम् धनं च तद्विधं अस्मासु वेदोदितकर्मणि यतमानेषु धेहि धारय स्थापयेत्यर्थं । अजस्रं अननुगतस्त्व सदा वोदिहि न दीप्यस्व नोऽस्माकं दुरोणे 'दुरोण इति गृहनाम दुरवा भवन्ति दुस्तर्पा' दुरवे [गृहे] इत्यर्थं, देवयजनाख्येऽस्माभिराराध्यमान इति शेष । तदेवमुच्यते यस्मात्त्वयि [वि]राजमाने भयं न विद्यते । [तथा च श्रूयते—] "एषं वं व्याघ्रं कुलगोपो यदग्निः" [इति]

—:०:—

अभि त्वां शूर नोनमो दुग्धाइव धेनवः ।

ईशानमस्य जगतः स्वदुग्धाइव शीशानमिन्द्र तस्थुषः ॥ २५ ॥

वमिष्ठस्यापंम् । इन्द्र उच्यते स च मध्यमस्थानः । [अभि] अम्युपमग-
श्रुनेयोऽग्यानम्वनपदाध्याहारं वायं । अभिगम्य त्वा त्वा हे शूर, शूर शक्ते-
र्गतिर्कर्मणः शक्ति गच्छति शत्रूनि शूर, शत्रूणामभिभवित' । नोनम अत्यर्थं
स्तुम् । अदुग्धाइव धनवः इत्यभिलाषातिरेकं दर्शयति प्रस्तुतपीवरस्तन्यां
पेनवा वत्मात्मवक्तया [यया] वावश्यन्ते । तत्कीदृश ईशानमस्य ईश्वरमस्य
जगतं जङ्गमस्य स्वदुग्धम् स्व शब्दं सर्वपर्यायं १ सर्वस्य शुभाशुभस्य द्रष्टारं
लावपालत्वाद् ईशानम् ईश्वरं इन्द्रं तस्थुषं स्यावत्स्य । अथमयं सर्वस्य

१ "उपावरोहं जातवेदः इति निवर्तमानमभि मन्त्रयते" इति घाप० शी०
५।१०।१२॥

'उपावरोह' इत्यत्रमनोऽन्वयात्पावरोहं मन्त्रयन्म्" इति । [श्री शी०
५।१०।१२] घनं यत्रय' इत्यस्य स्थाने 'वमिष्ठ' इति पाठः ॥

२ नि० ४।५॥ ३ तै० ग० ६।२।५॥

४ ऋ० ७।३।२२॥

५ नि० ४।१६॥

६ सर्वपर्यायशब्द 'वदुग्ध' न प्रसिद्धः ।

जङ्गमस्य स्यावरस्य चेश्वर ? उच्यते—इन्द्रस्य हि रसानुप्रदानं कर्म,^१ तदधीनत्वात् सर्वभूतानां तस्मादसावेवमुच्यते इति ॥

—101—

न त्वावीं अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते ।

अश्वायन्तो मघवन् इन्द्र वाजिनो गव्यन्तस्त्वा हवामहे^२ ॥२६॥

तस्यैवार्पम् । [न] नेति प्रतिषेधार्थो निपान्तोऽस्ति क्रियामाक्षिपति, नास्ति त्वावान् त्वत्तुल्य, अन्यो दिव्य दिवि भवो द्युलोके त्वत्सदृशो नास्तीत्यर्थः । न पार्थिव नापि पार्थिव नापि पृथिव्या भव, पृथिव्यामपि त्वत्तुल्यो नास्तीत्यर्थः । न जात न जनिष्यते । कुत ? निरतिशयदानादिगुणयोगात्, यत एवमती ब्रूम अश्वायन्त अश्वायन्त अश्वमात्मन इच्छन्त हे मघवन्, मघमिति घननामधेय, महतेर्दानिकर्मण^३ भूमिं चाय मनुप्रत्यय, त्रैलोक्यगतेन घनेन घनवान् । हे इन्द्र वाजिन वाजमन्न हविरुच्यते तेन तद्वन्त, सम्भृतहविष्का इत्यर्थं गव्यन्त गा च कामयमाना महती विभूतिमिच्छन्त इत्यभिप्रायः । त्वा त्वा हवामहे आह्वयाम आह्वानेनात्र यागो लक्ष्यते, यजामह इत्यर्थः ॥

— ० —

उत नः प्रिय प्रियासु सप्तस्वसा सुजुष्टा ।

सरस्वती स्तोम्या भूत^४ ॥२७॥

भारद्वाजस्यार्पम् । उत [उत] शब्दो वार्थे, स च समुच्चये द्रष्टव्यं न अस्माकं चेत्यर्थः । [प्रिया] प्रियासु निर्धारणसप्तम्येषां प्रियाणां सर्वासां देवतानां मध्येऽस्माकमियमेव प्रियतमा, सप्तस्वसा सप्तानां लोकानां स्वसा सहभावात् । अथवा सप्तानां स्वराणां स्वसा सु असा अमुं क्षेपणे व्यापारयतोत्यर्थः । सुजुष्टा शोभनया परिचर्यया सेविता, शोभनर्वा पुण्यकृद्भिः

१ 'अयास्य कर्म रसानुप्रदानम्' इति । निह० ७।१०॥

२ ऋ० ७।२।२३॥

३ निह० १।७॥

४ ऋ० ६।६।११०॥

सेविता, सरस्वती स्तोम्या स्तोतव्या भूत् भगवती सरस्वती सर्वदास्माभि-
स्तूयत इत्यर्थं ॥

— ० —

सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्भिः सोमं पिव वृत्रहा शूर विद्वान् ।

जहि शत्रूँषु मृधो नुदस्वाथामय कृणुहि विश्वतो नः' ॥२८॥

विश्वामित्रस्यापम । इन्द्र उच्यते । प्रत्यक्षकृतोऽय मन्त्रो मध्यमपुरुषयो-
गात् । सजोषा जुष प्रीतिसेवनयो इत्यसुन्प्रत्ययान्तस्यैतद्रूपम् । सम्प्रीयमा-
णोऽस्मत्परिचर्ययेति शेष । हे इन्द्र सगण मध्यमस्थाना मरुदादय तं
सहित । मरुद्भि मरुच्छब्देन सर्वा एव देवता उच्यन्ते । 'कुत ? मध्यम-
स्थानाना मरुता 'सगण' इत्येतेनैवाभिहितत्वात् । अथवा 'सगण' इत्युक्ते-
ऽपि मरुता पृथगुपादान प्राधान्यरथापनार्थम् । 'ब्राह्मणा आयाता वसिष्ठो-
ऽप्यायात' इति यथा । प्राधान्य च वृत्रवधादिसाहचर्ययोगात् । तथा च
श्रूयते—मरुद्भि सह सख्य ते अस्तु' । तं सह सोम पिव, अथ खलु प्रियतमो
हविर्भाग । वृत्रहा वृत्रस्यामुरस्य भेषस्य वा हन्ता । प्रत्यक्षकृतत्वात् मन्त्रस्य
सजोषा सगणो वृत्रहा विद्वान् इत्येतेषामनामन्त्रितत्वादेकवाक्यताप्रसिद्धयर्थं
यत्तच्छब्दावध्याहायो । य एवविध स त्व पिव इति सम्बन्ध । हे शूर
विद्वान् जानन, किं ? सर्वशब्दराशि, अस्मद्भवतता वा, लोकपालत्वात् लोक-
वृत्त वा, पीत्वा च सोम वीयवृद्ध सन् जहि मारय शत्रून् मदोत्सेधयुक्तान् ।
[अप] अपे ययमुपसर्गो नुदस्व इत्यनन सम्बध्यते । मृध मृध इति सप्राम-
नाम' मृधा करोतीति णिच प्यन्तान् क्विपि णेरनिटि' [इति] णिलोप मृध
सप्रामकारिण प्रतियोधनममर्यान् नुदस्य नुद प्रेरणे प्रेरय इत स्थानादप-
सारयेत्यर्थं । अप्य अनन्तर दुष्टनिग्रहाद् अमय सयप्रकार कृणुहि कुर, वि-
द्यत सर्वस्माद् भूतजातात् न अस्माकम् । यता साकपानानामतद् व्रत
दुष्टनिग्रह सिष्टपरिपानन चेति ॥

१ ऋ० ३।४।२॥

२ मुलना कार्यो—मरुद् व । तद्विणय — इन्द्र आदित्य रवि धनि वह्नि ।
वामनीय निद्वानुपावन वृष्ट १६ प० ४ (गलाकट्ट गस्तरणम्) ।

३ इ० मन्त्राण्यप्रदीप [पस्पशादिने] ॥ ४ धनुषदध्यमूपमिन्म् ॥

५ निप० २।१॥

६ ष्टा० ६।४।१॥

सुमङ्गलीरियं वृधूरिमां सुमेतु पश्यंत ।

सौभाग्यमस्यै दुःखायाथास्तं विपरैतन' ॥२९॥

सूर्या नाम ब्रह्मवादिनी, तस्या आपंम् । वधूदशानार्थं समेतानाह—
सुमङ्गलीः शोभनानि मङ्गलादीनि विवाहलक्षणानि यस्याः सा सुमङ्गलीः,
छान्दसत्वात् “हल्ङ्या” दिलोपाभावः । इयं वधूः इति साभिनय दशयति ।
अचिरोठा स्त्री वधूरुच्यते । अतः इमां समेत पश्यत, दृष्ट्वा च सौभाग्य
भगशब्देन श्रीरुच्यते^१ तद्वता सौभाग्य श्रीमरुतं (? , श्रीमत्त्वं) अस्यै
दत्वाय, कत्वो यक् इति यक्प्रत्ययश्छान्दसः^२ दत्वा अय अनन्तर अस्तम्
अस्तमिति गृहनाम^३ गृहं विपरैतन विभिन्नपथा गच्छत । एतदुक्तं भवति—
मनोहरवपुयुक्तामाभरण[ालकृत^४] सर्वंगात्री स्त्रियं दृष्ट्वा चक्षुषः फलमनु-
भूय दत्त्वा चाशिपमस्यै स्वं स्वं गृह [प्रति गच्छत इत्येतदा^५] शास्यते ॥

॥ इति वाररुचे निरुक्तसमुच्चये प्रथमः कल्पः ॥

—०:—

१. ऋ० १०।८५।३३॥

२. अत्र निरुक्तसमुच्चयकृद् वररुचिः “वेवलमामकं” [म० ४।१।३०] इत्या-
दिना ङीप्प्रत्यय इति मन्यते, अत एव तत उत्तरस्य सोरछान्दमत्वाल्लोपाभाव प्रति-
जानीते ।

वस्तुनस्त्वत्र “छन्दमोवनिषी च वतथ्यो” [षष्ठा० ५।२।१०६ वार्त्तिकम्]
इत्यादिना मत्वर्थं ईप्रत्ययः, न ङीप् । अत एव सोलोपाभावः । एव च छान्दमत्वान्
लोपाभावप्रतिविधान प्रौडिवादमात्रम् । यत्र तु ‘वेवलमामक’ इत्यादिना ङीप् भवति,
भवत्येव तत्र तस्य सोप । यथा “सा नो वस्तु मुमङ्गली” [मय० २।१६।२] इति ॥

३. श्रीरामप्रवरनमाहात्म्यवीर्ययज्ञसु भगवत्पदः । ६० वाचिना ४।४।३१॥

४. षष्ठा० ७।१।४७॥

५. यगायनो भवति, न तु प्रत्ययः । अत्र वदाधिन् पाठोऽद्भुतः सजान इति
प्रतिभाति ॥

६. त्रिप० ३।४॥

७. अत्र इत्येतसो स्थानं रिक्तमस्ति । अत्राप्युच्यते—

॥ अथ द्वितीयः कल्पः ॥

पूर्वस्मिन् कल्पे प्रकीर्णरूपेण निर्वचनक्रम प्रदर्शित । इदानीं “मात्वा-
ऽनुष्ठानम्” इत्युक्तत्वात् नित्यकर्मविहिता मन्त्रा व्याख्यायन्ते—

मित्रस्य चर्पणीधृत श्रवो देवस्य सानुसिम् ।

सत्य चित्रश्रवस्तमम् ॥३०॥

विश्वामित्रस्यापम । मित्रो मध्यमस्थानदेवतासु^१ पठितत्वात् मध्यम-
स्थानत्वेन निरुक्त^२ । द्युस्थानेऽपि मित्रोऽस्ति^३ स इह निरुच्यते । प्रथम
तावदय यजुदशाखानुरोधन^४ व्याख्यायते ।

मित्रस्य [मात्वा] निर्माय [उदयेन] वृत्स्न जगत् त्रायत इति मित्र,
जगत्त्रयत्राणदक्षो ह्यसावुदेति । इह देवतातत्त्व प्रति बहु विश्राम्यति भेद ।
केचिदाहु^५—पुरपविध देवताया । कुत ? बाहुमुष्ट्याद श्रूयमाणत्वाद्
अदनादित्रिन्यायोगाच्च । अपरे पुन—अपुरपप्रवार मन्यन्त । कुत ? प्रत्यक्ष-
भूतेष्वग्न्यादिषु तस्यानुपलभ्यमानत्वात्, वस्तुसत्वमात्रमेव इति । उभय-
प्रकारमित्यन्ये—उभयया मन्त्रपु श्रूयमाणत्वात् । पुरपविधत्वेन केपु-

१ अनुपलब्धमूत्रमिदम् ॥

२ तै० ग० ३।४।११॥ पाठभेदन ऋ० ३।५।६॥

३ त्रिप० ५।५॥ ४ निरुक्तकृता यास्वननि षप । इ० निरु० १०।२१॥

५ यास्वन द्युस्थानदेवतासु मित्रा न गमाम्नात । अथकृतोऽत्र कोभिप्राय इति
न विद्म । अदादिदर्यराचार्येद्युस्थानेऽपि गमाम्नात स्यात् ॥

६. तैत्तिरीयानुरोधन इत्यथ । एतत् प्रथमकृत तैत्तिरीय स्यादिति सम्भा-
ष्यत अत एव तैत्तिरीयानुरोधनां प्रायण उद्धरति । तैत्तिरीयप्रानिगान्दध्याख्यातापि
अन्तर्द्वाररवि श्रूयन् (इ० ग० व्या० साम्प्र वा इतिहास भाग २, पृष्ठ ३१२)
स अयमेवेति सम्भाष्यते ।

७ अत्र अथाकारचिन्तन दवतानाम्^७ इत्यादिनिरुक्तप्रकरणम् [७।६, ७] अत्र
संपेयम् ॥

चिन्मन्त्रेषु श्रूयते—ऋष्या त इन्द्र स्यविरस्य बाहू इति । केपुचिद् वस्तु-
मात्रेण—अगन्म ज्योतिरुत्तमम्^३ [इति] । सर्वथा मन्त्राक्षरव्यतिरिक्त देव-
तायाः प्रमाण नास्ति इति सिद्धान्तः^३ । मित्रशब्दप्रसङ्गेन देवतास्वरूपमपि
मनागुक्तमलमिति प्रसङ्गेन । प्रकृतमभिधीयते । निर्वचनानन्तरम्—समिन्वा-
नो द्रवतीति वा^४ [इति] । इमिन् क्षेत्रेण द्रु गतावित्येतयोर्घात्वोरेतद्रूपम् ।
सम्यक् प्रक्षिपन् सर्वत्र स्वज्योतिः द्रवयति अन्तरिक्षमिति मित्र. । मेदयतेर्वा
प्टन्प्रत्ययः, तस्य सर्वमसावुदकेन स्नेहयति । तथाहि—ते यदाऽमुतोर्वाञ्च
पर्यावर्तन्ते सहस्यानादुदकस्यादित्यादथ घृतेनोदकेन पृथिवी व्युद्यते^५ इति
निरुक्तवचनम् । मित्रस्य भगवत आदित्यस्य चर्षणोद्धृत चर्षणयो मनुष्या,
चायतेर्ऋ^६पतेश्च चायतिः पश्यतिकर्मा, ऋपतिर्गतिकर्मा । पश्यन्ति हि ते
सर्वमप्यागमेन, गच्छन्ति पटुसाध्यमुपायेन । प्रदशनार्थमिदं चर्षणीग्रहणम्,
चर्षणीप्रभृतीना भूतजाताना वृष्टिप्रदानादिना धारयितुः श्रव श्रवशब्देन
तेजश्चान्नं च यशश्चोच्यते । तथा च प्रकरणश एव निर्वक्तव्याः इति
भाष्यकारवचनम् । श्रूयते वेदशिरसि, आश्रीयते वा योगि[भि]रिति
श्रव शब्देनादित्यमण्डलमुच्यते । देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य स्तोतृणामभि-
लपितार्थप्रदस्य, दीप्यमानस्य वा भुवनविभूत्यं द्युस्थानस्य वा, सानसि
मण्डलविशेषणमेतत् । 'वन पण सम्भक्तौ' इत्यसिन्प्रत्ययान्तस्यैतद्रूप
सानसि । छान्दसत्वादमो लुगभाव । सानसि सम्भवनीय सर्वभूतानाम् तथा
च श्रूयते—उद्यन्त वा एतं सर्वा प्रजा अपि नन्दतीति सत्य बत तमतोति^७ ।
सत्यम् सर्वदा गमनस्वभावम् । तथा चाहु. पौराणिका—“आदित्य सर्वदा
...तीति^८” । तथा च श्रूयते—“न तिष्ठति न निमिषन्त्येते देवा[ना
स्पश इह ये चरन्ति^९” इति । स्पश इति देवदूता आदित्यादय उच्यन्ते,

१. ऋ० ६।४७।८॥

२. ऋ० १।५०।१०॥

३. सुचना—‘सर्वथाभिधानव्यतिरेकेण देवताया सद्भावे रूपविनोपे च मन्त्रस्य
एव प्रमाणमिति सर्वथाप्यविरोध’ इति स्कन्दस्वामी । निह० टी० भा० ३ पृ० ५६ ।
अयमेव पक्षः स्कन्दस्वामिना ७।५ (पृ० ३६) व्याख्यानेऽनुपस्थापित । मीमामास्याम्
(६।१।६ सूत्रे) अपि शबरस्वामिना मन्त्रमयी शाब्देन देवता स्वीक्रियते न विग्रहवती ।

४. निह० १०।२१॥

५. निह० ७।२५॥

६. निह० १३।१२॥

७. अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

८. अनुपलब्धमूलमिदम्

९. ऋ० १०।१०।८

पश्यन्ति ते सर्वंप्राणिना चेष्टितं शुभमशुभ वा साक्षिभूतत्वात् । तथा च श्रूयते—“पिता कुट्टस्य चर्षाणिः” इति । अस्य विवरणम्—पिता कुट्टस्य कर्मणः चायितादित्यः” इति । अथवा सत्य सत्सु विद्यमानेषु स्तम्भकुम्भादिषु तायते,^३ तेषां प्रकाशकमित्यर्थः । चित्रश्रवस्तमम् चित्र चायनीय दशनीय-मित्यर्थः, श्रवस्तेजो येषां ते चित्रश्रवसोऽन्यादयः, तेषामतिशयेनोत्कृष्ट चित्रश्रवस्तमम् । तथा चोक्तम् “आदित्यस्तेजसां दिवि” इति । साकाङ्क्षत्वाद् वन्दामह इति वाक्यशेषः ।

“अवो देवस्य सानसि द्युम्नम्”^४ इति दशतयीषु^५ पाठः । तथा सति [अवः] अवते रक्षणार्थंस्यासुन्प्रत्ययान्तः, अवः पालयिता । द्युम्नशब्देन यशोऽन्न वाभिधीयते, द्योतयतीति द्युम्नमुपाय वितते द्वय द्वयस्तत् (?) द्योतयति यश साधनत्वाद् यश उच्यते । अत्ति च भौम रसम् । एवमुभयथा मन्त्रो निरुक्तः ।

—:०:—

मित्रो जनान् यातयति प्रज्ञानं मित्रो दाधार पृथिवीमुत धाम् ।
मित्रः कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे सत्यायं हुच्यं घृतवद् विधेम” ॥३१॥

विद्वामित्रस्याप्यंम् । मित्रः निरुक्तः, आदित्यः^६ जनान् जायन्त इति जनाः प्राणिन उच्यन्ते, सर्वंप्राणिन यातयति प्रयत्नेन चेष्टयति प्रज्ञानं किं ? यस्य यत् गर्भाधानादिविहितं तदिति शेषः । तथा च स्मर्यते—

१. ऋ० १।४६।४

२. निरु० १।२४॥

३. इष्टव्यमद्ये एवविद्यमानस्य व्याख्याने मत्स्यपदविवरणम् ।

४. मनु० ८।८२ इतोऽप्ये प्रक्षिप्तकृपाणापलभ्यमाने इत्येने ॥

५. ऋ० ३।५६।६॥

६. दश दशतयी (मण्डनरूपा) दश्या इति दशतयी, दशतयेव दशतयी—ऋग्-महिता । अत्र ‘दशतयीषु’ इति बहुवचननिर्देशान् ‘सर्वाणु-ऋग्धातानु’ इति गम्यते ॥

७. तै० म० ३।४।११॥ पाठभेदेन ऋ० ३।५६।१॥

८. अथ मन्त्रो निरुक्तः [१०।२२] मध्यमस्यानदेवतापरो व्याख्यातः ॥

पञ्चतानि [हि] सूज्यन्त गभस्थस्यैव देहिनः ।
प्रायुः कर्म च वित्त च विद्या निधनमेव च ॥

इति । तदनु रूप व्यापारयति इत्यर्थः । अथवा यातयति गमयति प्राणिन-
कृप्यादिकं मघु प्रजानन् जन जनने इत्येतन्मय, [प्रकर्षेण जा]यमान उद्यन्नु-
द[य] गिरेरित्यर्थः । तथा च श्रूयते—उद्यन् खलु वा आदित्य.'...[मित्र] ।
मित्र एव वृष्टिप्रदानादिना दाधार धारयति पृथिवीम् पृथिवीशब्देन तद्गत
भूतजातम् उच्यते । पृथिव्याधारभूत भूतग्रामन् [उत] उतशब्दोऽप्यर्थे
धाशब्दात्परो द्रष्टव्यः । द्याम् द्यामपि दिव चेत्यर्थः । किं च मित्रः कृष्ठी,
कृष्टस्य इति मनुष्यनाम कर्मवन्तो भवन्ति^३ इति । कथं ? बहुमानात् दृष्टा-
दृष्टार्थेन कर्मणा तद्वन्तो मनुष्या अनिमिषा तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुक्^४
इत्याकारः अनिमिषेण । केन ? सामर्थ्याद् दिव्येन चक्षुषा, अनिमिषा देवा
इति प्रसिद्धौ । तथा च श्रूयते—'न तिष्ठन्ति न निमिषन्त्येते'^५ इति । अभि-
चष्टे पश्यतिकर्मायम्, आभि[मु]ख्येन पश्यति लोकपालत्वात् पुण्यपाप-
कर्मणि च वर्तमानान् । साकाङ्क्षत्वाद् यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ । य एवविध
तस्मै मित्राय, सत्याय सत्यभूताय हृद्यं हविश्चर्वादि घृतवत् घृतेन च युक्त
विधेम विदधतिदानिकर्मा ददाम । त्वत्पर्यासवत्तमनसो वयमिति वाक्यशेषः ।

“ब्रुवाण” इति पाठे ब्रुवाणशब्दो यजमानः” (? , ह्यादित्यवचन)
प्राणरूपत्वात् । तथा च श्रूयते—“तस्मादेन प्राण इत्याचक्षते”^६ [इति] ॥

—:०:—

१. चाण० नी० ४।१। तत्र पूर्वार्धोत्तरार्धयोर्व्यंत्यामो वनंते ॥

२. अनुपलब्धमूलमिदम् । ऐतरेयब्राह्मणे [५।३।१] तु 'उद्यन् खलु वा आदित्य
सर्वाणि भूतानि प्रणयति' इत्येव पाठ उपलभ्यते । अथर्ववेदे [१।३।१।३] तु 'स मित्रो
भवति प्रारदयन्' इति पठ्यते । ३. निरु० १०।२२॥

४. अष्टा० ७।१।३६॥

५. ऋ० १०।१०।८॥

६. ऋग्वेदे [३।५६।१] 'प्रजानन्' इत्यस्य स्थाने 'ब्रुवाण', 'सत्याय' स्थाने
'मित्राय', 'विधेम' इत्यस्य स्थाने 'जुहोत' इति पाठः ।

७. निरुक्ते [१०।२२] तु " प्रब्रुवाण शब्दं कुर्वन्" इत्येव व्याख्यातः ।

८. ऐ० शा० ५।३।१ । तुलनीयम्—आदित्यो ह वै प्राण । प्रश्नो० १।५॥

प्र स मित्रं मर्तो अस्तु प्रयस्वान् यस्त आदित्यः शिक्षति व्रतेन ।
न हन्यते न जीयते त्वोतो नैनमहो अश्नोत्यन्तितो न दूरात् ॥३२॥

विश्वामित्रस्यैवार्पम् । प्र प्रशब्द 'अस्तु' इत्याख्यातेन सवध्यते । हे मित्र
मर्तं मर्तं इति मनुष्यनाम' मरणधर्मत्वात् त्रियते ह्यसौ यदा कदाचित् । तथा
ह्याप्तवचनम्—जातस्य हि मरणं ध्रुवम्' । अस्तु प्रास्तु प्रकर्षेणास्तु भवतु,
भृश प्रयस्वान् प्रय इत्यन्ननाम', तदस्यास्तीति तद्वत्, भूमिं चाय मनुप्रप्रत्यय
बह्वन्तो भवतु । बह्वन्नो हि लोके नितरा विराजते । तथा च श्रूयते—तस्मा-
दद्यस्यैवेह भूयिष्ठमन्नं भवति स एव भूयिष्ठं लोके विराजते' इति । कोऽसौ?
यजमान श्रद्धाघानः ते तुम्य आदित्य अदिते पुत्र शिक्षति शिक्षति चेद् दान-
कर्माः' ददाति व्रतेन व्रतमिति कर्मनाम' कर्मणा यागाख्येन, किं ? सामर्थ्याद्
हविश्चर्वादि । न केवलमन्नवानेव सम्भवति, [किं तर्हि] न हन्यते मृत्यु-
नापि पुरा शतसवत्सरलक्षणादायुष न जीयते ज्या वयोहानौ नापि हीयते
दुःखादिभिः । अथवा जि जये इत्यस्यैतद्रूपम् न जीयते शत्रुभिः । त्वा ऊत
इत्यवते रक्षणार्थस्यैतद् रूपम्, त्वया रक्षितोऽनुगृहीत इत्यर्थः । [न] न
इत्येप निपातोऽश्नोतीत्याख्यातेन सम्बध्यते । एनम् त्वदाराधनतत्परम् अह
[अह]शब्दो हन्तेनिरुद्धोपधो विपरीताक्षरोऽनुप्रत्ययान्तो निरुक्तः'
पापपर्याय । हन्ति ह्येतत्कारि यदा कदाचित् । तथा च स्मरणम्—

अथमर्णेघते तावत् ततो भद्राणि पश्यति ।

तत सपत्नान् जयति समूलस्तु विनश्यति ॥६

इति । मित्रप्रकारश्च मपि पाप अश्नोति नत्राऽत्र सवन्ध । नाश्नोतीति नाश्नुते
न वाधते इत्यर्थः । अन्तित दूरप्रतियोगित्वाद्दन्तिशब्द समीपवचन, न दूरात्
नापि दूरात् पूर्वजन्मनश्च । पञ्चम्येकवचनमेतत् सप्तम्येकवचनस्थाने द्रष्ट-

१ तै० म० ३।४।११॥ ऋ० ३।५।१२॥ २ निघ० २।३॥

३ गीता २।२७॥

४. निघ० २।७॥ तत्र 'अव' इति पाठात्तरमप्यन्ति ।

५. ऐ० ब्रा० १।५॥ ६ निघ० ३।२०॥

७ निघ० २।१३॥

८ अथ निरुक्तम्—अहविश्चर्वाहर्वाहर्वाह हन्तेनिरुद्धोपधाद् विपरीताद् इति ।

निर० ४।२५॥

९ मनु० ४।१७४॥

द्रष्टव्यम्—इह जन्मनि पूर्वजन्मनि च, कृतमिति वाक्यशेषोऽध्याहार्य । एत-
दुक्तं भवति—‘परिदृढभक्तिपुर सर भगवन्त भवतवत्सलमादित्य परिचरत
सर्वा सम्पदो भवन्तु’ इत्यभिप्राय ।

— ० —

आ सत्येन रजसा वर्तमानो निवेशयन्मृत मर्त्यं च ।

हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवना विपश्यन् ॥३॥

उद्यत्नादित्य सवितृशब्देनोच्यते [आ] आकारो वर्तमान इत्यनेन
सम्बध्यते । सत्येन सत्सु विद्यमानेषु स्तम्भकुम्भादिभावेषु तायमानन^३ ।
“कृष्णेन” इति दाशतयीष्वाह^४ । तथा सति कृष्ण कर्पतर्नाशार्थं स्य, तमग्रादेर्ना-
शयिता, रजसा रज शब्देन तेजश्चोदक च लोकश्च शोणित चाहश्चोच्यत^५ ।
इह प्रकरणवशान् तेजाऽभिधीयते । वर्तमान आडोऽन [सवन्ध] आवतमान
परिभ्रमन् नेमिधर्मण निवेशयन् प्रवेशयन् कुर्वन्नित्यर्थं अमृतम् अन्न जीवन-
मित्यर्थं मर्त्यं च मरणं च, त्वदायत्तं हि जीवनं मरणं च, कालस्य हेतुभूत-
त्वात्—कालं पचति भूतानि कालं सहरते प्रजा^६ । अथवा निवेशयन्
अमृतं द्वितीयैकवचनं चैतद् बहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् अमृतान् अमरण-
धर्मणो देवान्, एवमेतत् मर्त्यं च मरणधर्मणो मनुष्यान्, देवलोकं मनुष्यलोकं
चेत्यर्थं । स ह्यात्मीयेन तेजसा सर्वं व्यपारयति । अतश्च हिरण्ययेन हिरण्य-
येन [सविता] सर्वस्य कर्मणं प्रसविता अम्यनुज्ञाता रथेन आ देवो याति
आयाति देवो दानादिगुणयुक्तं भुवना विपश्यन् [भुवना] “शेदच्छन्दसि
बहुलम्”^७ इति शिलोपं भुवनानि भूतजातानि साक्षिरूपेण स्थितं सन्नित्यर्थं ॥

१ तै० स० ३।४।११॥ पाठभेदेन ऋ० १।३।१।२॥

२ सवतयस्तम सूर्यादुपस च प्रवतयन् । दिवाऋः प्रसौत्येव सविता तेन
कर्मणा ॥ इति बृहद्देवताकार । म० दे० २।६३॥

३ द्रष्टव्यं पूर्वं विशत्तममत्रव्याख्याने सत्यपदविवरणम् ।

४ ऋ० १।३।१।२॥

५ अथ निरुक्तम्—रजो रजते । ज्योती रज उच्यते । उदकं रज उच्यते ।
लोका रजास्तुच्यन्ते । अमृगहनी रजनी उच्यते इति । निरु० ४।१६॥

६ तुलना—म० मा० आदि० १।२४८॥

७ म० ६।१।७०॥

उद्वय तमसुंभपरि पश्यन्तो ज्योतिरुत्तरम् ।

द्व द्वैत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तरम् ॥३४॥

प्रस्कण्वस्यापम् । एतेन द्विप्रकार ज्योतिरादित्याख्य बाह्यमम्यन्तर चाभि-
धीयते । [उद्] उदित्ययमुपसर्गोऽन्तर्भूतक्रियावचनो द्रष्टव्य, उदित-
मित्यर्थ । वय दा[तार] तमस अन्धकारस्य परि वर्जनार्थ । एतदुक्त
भवति—तमोपनयनार्थं बहुलतमपङ्क विदार्यं पञ्चमिवोत्थितमित्यर्थ ।
ज्योति द्युतेरादिवर्णव्यापत्त्या कित्प्रत्यान्तस्य ज्योतिश्शब्दो निरुक्त ।
ज्योति दीप्ति मण्डल प्रत्यक्षगोचर पश्यन्त प्रणमन्त परिदृढभक्तिपुर-
सरमाराधयन्त इत्यर्थ । उत्तरम् उत्तरमुत्तारणहेतु प्राणिना सुप्ताना मृत-
कल्पानाम् । एकवाक्यतासपादनार्थं यत्तच्छब्दावध्याहार्या । यदेवविध मण्डल
करामलकरूप तत्रस्थ देवम् दानादिगुणयुक्तमागमगम्य निर्वाण देवत्रा देवन्त-
देवानामपि त्रातर निरतिशयसामर्थ्ययोगेन सूर्यम् सत्तरिमन्तरिक्षे सर्वदा
धारयितार वा प्राणिना प्राणरूपत्वात् । तथा च—आदित्यो [ह] वं बाह्य
प्राण इत्युपनिषत्सु गीयते । अगन्म गतवन्त प्रायेण च गमिष्याम इत्यभि-
प्राय । ज्योति ज्योतिमय [उत्तरम्] उत्कृष्ट पर पुरुषम् । एतदुक्त भवति—
अनेकजन्मान्यासवलेन सर्वोपनिषत्सु गीयमान प्रत्यक्षपरोक्षरूप भगवन्तमा-
दित्य वेद्युः सुखिनो भविष्याम इति ॥

५

— ० —

१ तै० म० ४।१।७॥ पाठभेदेन ऋ० १।५०।१०॥

२ अत्र निरुक्तम्—‘अथाप्यादिविपर्ययो भवति । ज्योति धन विन्दु वाटप
इति’ । २।१॥ अत्र स्व-दस्वामिनिदिष्ट पाठ — अथाप्यादिव्यापत्तिभवति..... ”
इत्यादि युक्तश्चापमय पाठ उत्तरत्र अथाप्यन्तव्यापत्तिभवति’ इत्यत्र व्यापत्तिगद्दरय
सावप्रयेपुपदन्मान निरक्तसमुच्चयकारस्याप्यत्र द्युतेरादिवर्णव्यापत्त्या.....” इति
व्यापत्तिगद्दरस्यैव प्रयोगाच्च ॥ यद्यपि दुर्गटीकार्या प्रतीकग्रहण ‘विपर्यय’ शब्द एवो-
पनम्यन्त, पर न ग दुर्गम्बोद्धत पाठ इति प्रतीयत । यतो हि तद्द्व्यार्याने ‘द्युत दीप्ती
नस्यादिव्यापत्त्या ज्योति’ इति व्यापत्तिगद्द एव पठ्यते ॥

वैयाकरणान्मु ‘द्युतरिमन्नादरुच ज’ [५० उणा० २।११०] इत्येव विदधति ॥

३ प्र० ३।५॥

४. कित्नापि गमाग त्यन्, प्रत्यान्तरत्वाद् । यथा—गप्यावधु गृह्य करेण भावु’

उदुं त्यं जातवेदमं देवं वहन्ति केतवः ।

दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥३५॥

प्रस्कष्वस्यार्पम् । उद् इत्ययमुपसर्गो वहन्तीत्याख्यातेन संबध्यते । [उ] उकारः पदपूरणः, विग्रहादीनामर्थानामसम्भवात् । त्यम् तच्छब्दसमानार्थ-
स्त्यच्छब्दः । त्यच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽव्याहार्यः । य मुनिजन-
विद्याधरादयो नमन्ति तमिति सम्बन्धः । जातवेदसम् जाते भूतजाते विद्यते-
ऽस्तीति जातवेदा आत्मरूपत्वात् । तथा च श्रूयते— 'सूर्यं आत्मा जगतस्तस्थु-
षश्च' ॥ जातवेदसं सर्वप्राणिहृदयकोशगुहाशय देवम् दानादिगुणयुक्तं वहन्ति
उदोऽत्र सम्बन्धः उद्वहन्ति उद्गमयन्ति व्यापारयन्ति इत्यर्थः । केतवः रश्मयः
सहस्रसंख्यानाः । अथवा केतवः रश्मिना नाशयितारः कस्य ? तमसो, रक्षस-
श्चैनसश्च । केतवः एनं किमर्थं ? दृशे, दृशे विश्वे च इति तुमर्थे निपात्यते,
द्रष्टुं दर्शनाय, कस्य ? विश्वाय विश्वस्य, विश्वशब्दः सर्वपर्यायः । पष्ठार्थे
चतुर्थी, तथैकवचन बहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्, सर्वेषां भूतानामिति
वाक्यशेषः । तथाहि यास्कस्य निरुक्तभाष्यकारस्य वचनम् सर्वेषां भूतानां
दर्शनार्थाय इति । सूर्यम् सरणधर्मणिमादित्य, स हि सर्वदा सरत्वेव न
क्वचिदवतिष्ठने भूतजाताना विभूत्यं ॥

—:०:—

चित्रं देवानामुदगादनीकं चर्तुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आप्ता द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्यं आत्मा जगत्स्तस्थुपंथं ॥३६॥

कुत्सस्यार्पम् । चित्रम् चित्ररूपं देवानाम् अग्न्यादीना दीप्तिमतां मध्ये ।

इति जाम्बवनीविजये पाणिनि । अग्न्यादीनां शिपी अग्न्य इत्याश्वलायन (द्र० 'अग्न्यादीनां शिपी अग्न्य—इत्यसमासेऽपि त्यम् प्रयुक्तः' तन्त्रावा० (१।३।८ पृष्ठ २५६ पूना) । मध्यं देवान् गतः' इति काशिवाकारोद्धतः पाठ (७।१।३८) ।

१. तं० स० १।२।८॥ ऋ० १।५०।१॥ २. ऋ० १।११५।१॥

३. द्र० ऋ० ६।४७।१८; जं० उ० ब्रा० १।४५।५॥ ४. ष० ३।४।११॥

५. नि० १।२।१५॥ ६. तं० स० १।४।४३॥ ऋ० १।११५।१॥

तथा ह्युक्तम्—“आदित्यस्तेजसा दिवि” इति । अथवा चायनीय देवानां पूजनोपयम् उदगात् उदगमत्, तदिदं ज्योतिः आदित्याख्यं अनीकम् अनीक-शब्देन सेनाभिधीयते सेनारूप प्रतिबन्धिभूतानां देवद्विपामपनेतृणाम् । अथवा अनीकमनन्तप्राणरूपमित्यर्थः । चक्षुः चक्षुश्शब्द चष्टे पश्यतिकर्मणः, चक्षुः कस्य ? मित्रस्य वरणस्याग्ने च । तथा च श्रूयते—“असौ वादित्यो देवानां चक्षुः” इति । सर्वेषां देवानां चक्षुः किं पुनर्मनुष्यादीनाम् । उदयानन्तरमेव आप्रा प्रा पूरणे आभिमुख्येन पूरयतीति, किं ? द्यावापृथिवी दिव [पृथिवी] च अन्तरिक्षं च । केन ? महत्त्वेन स्वेन महत्त्वेन तत्क्षणमेव त्रैलोक्यं प्रकाशयतीत्यर्थः । अन्तर्हितप्रकाशनं हि भगवत आदित्य[स्य] कर्म । तथा चोक्तं भाष्यकारेण—“यच्च किञ्चित् प्रवह्णितमादित्यकर्मैव तत्” इति । किं च सूर्यं आत्मा अत्तर्धातोरात्मशब्दो निरुक्तः । अस्ति ह्यसौ सर्वाणि भूतानि अनुप्रविश्य चतुर्विधमाहारम् । [तथा] च गीयते—

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाधित ।

प्राणायानसमायुक्तं पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥^१

इति । वस्य ? जगतं जङ्गमस्य मनुष्यादेः तस्युपरि च स्यावरस्य वृक्षादेः । द्विविधं खलु भूतजातमिहावस्थितं जङ्गमं च स्यावरं च । तस्य सर्वस्य [अ]यमेवात्मरूपेण स्थितं इति ॥

—:०:—

तच्चक्षुर्देवहितं शुक्रमुच्चरत् ।

पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम्^१ ॥३७॥

वसिष्ठस्याप्यम् । आदित्यो^२ देवता । [तत्र] तच्छब्देन जगद्व्यापार-कारणमादित्याख्यं ज्योतिरभिधीयतेऽविनाशि वेदविद्भिरभिवाच्यमानं तत्

१ मनु० ८।२ इतोऽग्रे प्रक्षिप्ते ऽनोवे ॥

२. मनुपलरूपमूनमिदम् ॥ ३. निर० ७।११॥

४. अन्नं क्वचिदारमशब्दो निरुक्तो यास्केन । ५. निर० ३।१५॥

५. गीता २।१।४॥

६. ऋ० ७।६६।१६ ।

७. आत्मात्तन्मनु श्रुतं देवतामाह—“..... त्रिषु गोपं” इति [ऋ० सर्वां०

चक्षु चष्टे इति पश्यतिकर्मा, पश्यति ह्यसावध्यक्षभूतो भगवानादित्य प्राणिना चेष्टित शुभमशुभ वा । अथवा चक्षुर्दर्शन, कस्य ? देवानाम् । तथा च श्रूयते—“असौ वादित्यो देवाना चक्षुः” इति । देवहितम् देवाना दानादिगुणयुक्तानामग्न्यादीना हितम्, आदित्यो ह्युदयास्तमयाम्यामग्नि-होनहवि-प्रदानार्थमहोरात्रविभाग सम्पादयति, तस्माद्धितमुच्यते । देवैर्वा निहित लोकरक्षणार्थं देवहितम् । अथवा देवादयो दानशीलानुष्ठायिन तेषामात्मसायुज्यसंपादने हित श्रेयस्करम्, तत्र प्रविष्टाना नित्यानन्दत्वात् । “पुरस्तात्” इति शाखान्तरम् । पूर्वस्या दिशि शुक्रम्, “शुक्र शोचतेर्दोषि-कर्मण”^३ । शुग दीप्ति, सा यस्यास्तीति मत्वर्थीयो रप्रत्यय, मधुर इति यथा । शुक्रमतितेजस्वितया विराजमानमित्यर्थः । उच्चरत उद्यन् उन्मुख-मयूख ज्योतिरादित्याख्य पश्येम । कियन्त काल ? शरद शतम् शरच्छब्दः सवत्सरपर्याय, सवत्सरशतम् । अथवा शरच्छब्देन ऋतुरभिधीयते न सवत्सर । शरदि हि व्याधिवहुलत्वा[त्]द्दुर्दर्शमिति विशेषण प्रार्थ्यते । श्रूणातीति शरत् [तथा च] श्रूयते—“शरद वाऽस्या काल सा ते यावा एष हिनस्ति य^७हिनस्ति”^४ । जीवेम शरद शतम् जीवन्नेव पश्यतीति पीनस्कृत्यप्रसंगो जात । अतस्तत्परिहारार्थमेव याजनीयम्—पश्यतिक्रियया दर्शनमात्रमभिहित, जीवेम इत्यनेन सर्वसम्पदगत जीवनमाशास्यते, न प्राण-धारणमात्रम् । एतद्वक्त भवति—देवमनुष्यादिसुखमाघनभूतमादित्याख्य ज्योति पश्यन्त सर्वाभि सपद्भिः सगत्य सुख जीवन्ति मन्त्रशेषो व्याख्यात ॥

—१०१—

इम मे वरुण श्रुधी हवमत्रा च मृच्छय ।

त्वामं वस्युराचंके ॥३८॥

शुन शेषो यूपे नियुक्तो वरुण प्रार्थयने^१ । प्रत्यक्षकृतोऽय मन्त्र । इमम् प्रत्रान्त मे मम मत्सवन्धि न मत्प्रयुक्तमित्यर्थः । वरुण परितस्तेजसा सर्वस्य जगत प्रकाशयित श्रुधि शृणु हवम् स्तोममृद्धमयमेकात्रशतसख्याप्रयुक्तम् ।

१ अनुपलब्धमूलमिदम् ॥ २ माध्य० यजु० ३६।२४॥

३ निह० ८।१०। तत्र ‘ज्वलतिकर्मण’ इति पाठ ॥

४ अनुपलब्धमूलमिदम् । अत्र पाठोऽप्यन्तं अष्ट ।

५. ऋ० १।२५।१६॥ तै० स० २।१।११॥ ६. ए० शा० ७।१६॥

तथा हि हरिश्चन्द्रस्याख्याने श्रूयते—स वरुण तुष्टावात उत्तराभिरैक-
त्रिंशता^१ इति । श्रुत्वा च स्तोम मर्तानुग्राहकतया अद्य अस्मिन्नहनि च चशब्दः
समुच्चयायं स्वश्च प्रदर्शनार्थमिद सर्वेष्वप्यह सु इत्यर्थः । मृळय, मृड सुखने,
सुखय सुख कुरु । त्वाम् निग्रहनुग्रहसमर्थम् अवस्यु अवते रक्षणायस्य वा
तर्पणार्थस्य वाऽऽसुन्प्रत्ययान्तस्य 'अव' इति रूपम्, 'सुप आत्मन' इच्छतीति
अवस्यु क्यच्प्रत्ययः, "क्याच्छन्दसि"^२ इत्युप्रत्यय, अवस्यु पालनकाम
तर्पणकामो वा । अहमासन्नमृत्युरिवास्थित आचके याञ्जाकर्माऽयम्, आभि-
मुस्येन याचे । याचेद्विकर्मकत्वात्^३ प्रकरणान्विन कर्मपदमध्याहार्यम् । आयु-
ष्कामो हि शुनःशेषः प्रजापतिप्रमुखान् देवास्तुष्टाव । अत आयुर्याचे त्वामि-
त्यर्थः यतस्त्व पापकर्मणो निग्रहे युक्त । तथाहि श्रूयत—अनृत चं क्रिय-
माण वरुणोऽमु गृह्णाति^४ इति । तस्मादिह दुश्चरिताद्वा पूर्वजन्मदुश्चरिताद्वा-
ऽहमिमामवस्था प्राप्तो यथाऽह क्षपितकल्मषो दीर्घायुश्च स्याम्, तथा त्वया
सम्पादनीय इति ॥

—:०.—

तत्त्वां गामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्त्रे यजमानो हुविर्भिः ।

अहेंद्रमानो वरुणेह बोध्युरुं शस मा न आयुः प्रमोर्षाः^५ ॥३९॥

शुन शेषो वरुणमाह । [तत्] तच्छब्देन बुद्धी विपरिवर्तमानभिलपित-
मायुरभिधीयते । आयुः [त्वा] त्वा [यामि] याचे । अथवा तत्त्वेति तनु
विस्तारे इत्यस्य क्त्वाप्रत्ययान्तस्य उदितो वा^६ इतीड्विवक्ष्य एतद् रूपम्^७,

१ ऐ० ब्रा० ७।१६॥ तत्र 'वरुण राजानमुपसमारत' इति पाठ ॥

२ अ० ३।१।॥ ३ अ० ३।२।१७०॥

४ 'दुहियाविष्पिपूच्छ' इत्यादिपु [महाभाष्य अ० १।४।५१] परिगणित-
त्वान् ॥

५ अनुपपन्नमूलमिदम् ॥ ६ ऋ० १।२४।११॥ तै० म० २।१।११ ।

७ अ० ७।२।५६॥

८ तुलनीया स्वन्दनिरुक्तटीका— तत्र एतदयथा व्याख्यायते । तत्त्वा.....
तन्निश्चा गच्छामीत्यय,.....तत्त्वा इत्येवम् तनु विस्तारे इत्यस्य क्त्वाप्रत्यय रूपम् ..
' इत्यादि । निरुक्त २।१॥ भा० २ पृ० ११॥ निरुक्तदत्तोक्तवानिश्चकारोऽयमेवाह ।

तत्त्वा तनित्वा परिचर्यया याचे । परिचर्ययाऽभीष्टा देवताभिलषितमर्थं ददाति । ब्रह्मणा परिवृद्धेन एकत्रिंशत्सख्यायुक्तेन' स्तोत्रेण' बन्दमानः स्तुवन् स्तुतिप्रवृत्तत्वाद् याच्ञाया तदाशास्ते कामयते । अयमपि यजमानः हरिश्चन्द्राख्यो महोदरव्याधिना ग्रस्तः । तथा हि हरिश्चन्द्रोपाख्याने श्रूयते— 'अयं हंसवाकं वरुणो जग्राह तस्य महोदर जज्ञे' इति । हविर्भिः अस्म दिभिः (? , अन्नादिभिः) । अतो भगवन् अहेळमानः हेळति. क्रुध्यतिकर्मा, अक्रुयन् कुतः ? सर्वो हि [लो]को बहुभिर्याच्यमानः क्रुध्यति । हे वरुण इह इति कालः प्रतिनिर्दिश्यते, एतस्मिन् काले बोधि बुध्यस्व विज्ञापनमिति शेषः । बुध्वा च भक्तवत्सलतया उरु शप्त उर्वति बहुनाम' शंस स्तुतौ बहुस्तुतः, बहुभियजमानैः स्तूयमानः । किञ्चिदर्थं कामयमान एव स्तोति । मा मेति प्रतिषेधार्थो निपातः^५ प्रमोषीरित्याख्यातेन सम्बध्यते । [नः] 'अस्मदो द्वयोश्च' इति द्वयोर्वहुवचनम्, आकयोः, मम हरिश्चन्द्रस्य च आयुः जीवितं मा प्रमोषीः मापहारीः । त्वत्प्रसादादहमपि हरिश्चन्द्रोऽपि नीरोगो दीर्घायुषी भूयास्वेत्यभिप्रायः ॥

—:०:—

!

एव व्याख्याने पदपाठे भेदो भवति । 'तत् । त्वा' इति द्वे पदे चकार शाकल्यः । क्त्वाप्रत्यये 'तत्त्वा' इत्येक पदम् । अपर च यदा द्वे पदे तदा संहिताया 'त्वा' द्वे तकारे भवत । एकपदे 'अनचि च' [अ० ८।४।४७] इति द्विवचन 'सर्वत्र शाकल्यस्य' [अ० ८।४।५१] इति प्रतिषिध्यते शाकल्यमते । तथा सति क्दाचिदेकतकार स्यात् क्दाचिद् द्वितकार इति ।

अपि च स्वरे दीपो भवति—'तत्त्वा' इत्येकपदे सतिशिष्टनियमेन 'क्त्वा' प्रत्ययस्य स्वरेऽन्तोदात्तत्व प्राप्नोति । इत्यने चाद्युदात्तत्वम्, सर्वत्र संहितासु तययोपलम्भात् । द्विपदयोस्तु 'तत्' इति प्रातिपदिकस्वरेणोदात्त । तत् 'त्वा' इति 'त्वामी द्वितीयाया.' इत्यादिनाऽनुदात्तः । तस्य संहिताया स्वरितत्वम् । एव च कृत्वाऽप्यव्याख्यानमेतन्निरक्त-समुच्चयकारस्येति स्पष्टम् ॥

१. पूर्वमन्त्रव्याख्याने द्रष्टव्यम् ॥

२. 'प्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधान स्तोत्रम्' । 'अप्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधान शस्त्रम्' इति मीमांसकाः । अत्र तु स्तोत्रपदं स्तुतिमात्रपरम् ॥

३. ऐ० ब्रा० ७।१५॥ तत्र 'तस्योदर जज्ञे' इति प ठ. ॥

४. निय० ३।१॥

५. अत्र निरक्तम्—'मेति प्रतिषेध' ॥ निर० १।५॥

६. अ० १।२।५६॥

यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतम् ।

मिनीमसि अविद्यवि ॥४०॥

शुन शेषस्यैव वाक्यम् । [यत्] यच्छब्दो यदि इत्यस्यार्थे द्रष्टव्य । चित् हि द्वावपि निपातावनवाथी, चिदित्येषो निपातोऽनेककर्मा^१ हीत्येषो-
ऽनेककर्मा^२ इति भाष्यकारवचनात् । तथापीह पूजादीनामविद्यमानत्वात्
पदपूरणो अनर्थकावित्यर्थः । ते तव व्रतम् इति सम्बन्ध । अर्थतो ह्यस्तमर्था-
नामानन्तर्यमकारणम्^३ प्रविशपिण्डीम् भक्षय गृहम्^४ इति यथा । विश,
विश इति मनुष्यनाम^५ विशन्ति हि ते प्राप्नुवन्त्यभिलषितमर्थं यत्नेन । यथा
प्राकृता युक्तायुक्तविवेकशून्या हृदयविहितं कर्म प्रलुम्पन्ति तथा वयमपीति
सम्बन्ध । [प्र] प्रशब्दो मिनीमसि इत्यनेन मवध्यते । हे देव दानादिगुण-
युक्तं वरुण [व्रतम्] व्रतमिति कर्मनाम^६ कर्म परिचर्या दृष्टादृष्टमुखसाधन
मिनीमसि इदन्तो मसि^७ इति मसश्छन्दसि विषये इवारान्तत्वमिष्यते ।
मिनीम मि हिंसायाम् इत्यस्य भूतकाले वर्तमानकालश्छान्दसत्वाद्विधीयते
बहु[ल] वचनाद् अवधिष्म हतवन्तो वयमित्यर्थं । अविद्यवि इत्यहो नाम-
घयम^८ द्योतयतीति शु, ग्रहण्यहनि अतीतेषु कालेष्वित्यर्थं । एतदुक्तं
भवति—शब्दादिविषये मसवतहृदया सन्तो वय त्वत्परिचर्यादिकर्मं जुप्त-
वन्त, तस्मादपचारात् मा हिंसिरित्यर्थं ॥

—:०:—

१ ऋ० १।२५।१॥ तं० म० ३।४।११॥

२ निरु० १।४॥ तत्र निपात ' इति पद नास्ति ॥

३ निरु० १।५॥

४ न्या० भा० १।२।१६॥

५ पूर्वोद्धृतस्य नियमम्योदाहरणमिदम् ।

६ निघ० २।३॥

७ निरुत्त २।१३॥

८ घ० ७।१।४६॥

९ निघ० १।६॥

यत् किञ्चैदं वंरुण दैव्ये जनेऽभिद्रोहं मनुष्याश्चरामसि ।

अचिन्ती यत्तव धर्मो युयोपिम

मा नस्तस्मादेनसो देव रीरिपः' ॥४१॥

वसिष्ठो वरुणमाह । यत् किं च चशब्दश्चिच्छब्दपर्यायः, कीदृशं प्राण-
घातकहेतुभूतमित्यर्थः । हे वरुण दैव्ये समूहार्थे तद्धितः, देवसमूहे देवेष्वित्यर्थः
[जने] जनेषु च अभिद्रोहम् अभिद्रोहशब्देनापचार उच्यते, अभिद्रोहं वाव-
दूकं मनुष्या वयं चरामसि, किं च अचिन्ती धी[ती] मती सुष्टुतो^३ इत्यादि-
वत्तृतीयायाः पूर्वसवर्णः । यत्तव धर्मो धर्मं शब्दः कर्मवचनः^४ "तानि धर्माणि
प्रथमान्यासन्"^५ इति यथा । कम परिचर्यादिरूपं युयोपिम नश्यतिकर्माज्यं,
लुप्तवन्तो वयमित्यर्थः । [मा] मेति प्रतिषेधार्थो निपातो रीरिप इत्या-
ख्यातेन संबध्यते । न अस्मान् तस्मात् हेताविय पञ्चमी, तस्मादेनसो हेतोः ।
एनसः एतेरसुन्प्रत्ययान्तस्यैतद् रूपं नकारश्चोपजनः,^६ पापपर्यायः । एति
हि तत् कर्तारम् । तथा हि श्रूयते—तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च'
इति । हे देव दानादिगुणयुक्त मा रीरिप. रिपतिर्हिसार्थः, मा हिंसीः । एत-
दुक्तं भवति--ज्ञानाज्ञानकल्मापापादितपापबन्धनापनयनपुरःसरं सर्वसप्त-
सुखसाधनभूतमायुरपरिमितं भक्तवत्सल देहीत्यभिप्रायः ॥

—:०—

१. ऋ० ७।८६।५॥ तं स० ३।४।११॥

२. देवाद् यजत्रो [अ० ४।१।८५ वा० ३] इत्यनेन प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु यज् ॥

३. तुयना—कासिका० ७।१।३६॥

४. नपु सकलिङ्ग इति शेषः । द्र० हर्षलिङ्गानुशासनटीका—'अतो धर्मत्रतो
तस्साधने वर्तमानं धर्मं नपु सकम् । यथा—तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् इति (पृष्ठ
३४) । सुबोधिन्याममरव्याख्यायाम्—'नपु सकलिङ्गो धर्मशब्दः कर्मवचनं, पु ल्लिगस्त्व-
दृष्टवचनः' इति ।

५. यजुः० ३।१।१६॥ ६. द्रष्टव्यम्—'इण भागसि' इत्युणादिसूत्रम् (४।१।६८)

७. वृ० उ० ४।४।२॥ निरु० १।४।७॥

कित्वासो यद् रिरिपुर्न दीवि यद्वा घा सत्यमुत् यन्न विद्म ।
सर्वा ता विष्यं शिथिरेवं देवाधा ते स्याम वरुण म्रियासः ॥४२॥

अत्रेरापम् । वरुणोऽभिधीयते । वरुणो मध्यमस्थानो^१ द्युस्थानश्चास्ति^२ ।
उभावपि स्तोतृणामभिलषितार्थप्रदाने समर्थौ भवत, अणिमादिगुणयोगाद-
श्वयंस्य च विद्यमानत्वात् । तथा चोक्त भाष्यकारेण—सर्वासु देवतास्वैश्वर्यं
विद्यते^३ इति । तथा भगवानादित्यो भक्तेष्वतिवत्सल । [कित्वास] कि
तवास्तीति वर्तमाना [यद्] य मिथ्यारूप रिरिपु रपतेऽशब्दार्थस्यैतद् रूप
छान्दसम् । रेपिम उक्तवन्तो वयमित्यर्थं । [न] नशब्दोऽयमुपमानार्थोऽनर्थ-
को न^४, दीवि दीव्यतेरेतद् रूपम्, दिवि देवने आस्थान (आस्फार) प्रदेशे
निर्धना सन्तो भृत्यानामुपजीवनार्थं भर्तव्या हि भृत्या सर्वथा^५ इति मन्वादय
आहु । यद् वा यच्चेति निपात पादपूरण । [सत्यम्] सत्यमेव यल्लोक-
सयान (?) [उत्] उत्शब्दोऽप्यर्थे निपातानामनेकार्थत्वाद् यच्छब्दस्यार्थे
(?) सत्यमपि च यन्न विद्म न जानीम, सर्वदाऽसत्यवादिनो भवाम् ।
अनृतवादिनो [हि] मनुष्या । तथा हि श्रूयते—सत्यसहिता वं देवा, अनृत-
सहिता मनुष्या^६ इति । अनृतवादिने ह्यनेक पाप श्रूयते—

पञ्च पञ्चनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।

शतमश्वानृते हन्ति सहस्र पुष्पानृते ।^७

इति । अत्रा भगवन सर्वा ता उभयत्र शैलोप, सर्वाणि तानि पापानि विष्य
स्यतिरयमुपमृष्टो [विमाचन]^८, विमोचय अत्रस्य इत्यर्थं । शिथिरा शिथि-
राणि [शिथिलानि] रभ्रुतेर्लभ्रुतिर्भवति^९ विशिष्टसम्बन्धी[नि] बन्धनानि

१ ऋ० ५।८।५।८। तै० म० ३।४।११॥

२ निर० ५।४॥

३ निप० ५।६॥

४ निर० ८।३॥

५ न स्याने 'वा पद गापु स्यात् । अय भाव —

नवारोऽत्र मात्र उपमार्थो वा द्रष्टव्याऽत्रयथा वा । उपमार्थेऽपि पुरस्तादुपचाराऽपि
सामर्थ्याऽत्रय । यनो हि पुरस्तादुपचारः प्रत्रियथार्थीयः, उपरिष्ठादुपचारश्चापमार्थीयो
भवति । द्र० निर० १।४॥

६ अनुपपन्नमूलमिदम् ॥

७ ऐ० द्वा० १।६॥

८ म० भा० उद्योग० ३।४।३३॥

९ द्र० स्पतिरयमुष्टो विमाचते । निर० १।१७॥ १० महाभाष्य 'एषाद्'मूत्र ॥

कुर्वति शेषः [इव] इवशब्दोऽन्यकः । अथ हे देव दानादिगुणयुक्त अथ अनन्तर त्वया क्षालितसर्वकल्मषा सन्तो वय ते तव स्याम भवेम । हे वरुण प्रियास स्तुत्यस्तोऽतृत्वलक्षणे सख्ये वर्तमाना इति वाक्यशेष । मस्ता' हि सख्य महती विभूतिमाघत्त इत्यभिप्राय ॥

—:०:—

आपो हि ष्टा मयोभुवस्ता नं ऊर्जे दधातन ।

महे रणाय चक्षसे' ॥४३॥

त्रिशिरसः सिन्धुद्वीपस्य वंतसूक्तम् । मार्जारनकुलादीना पृथग्धनन-
प्रायश्चित्तं विहितम्—सूक्तं वाब्दवतं जपेत्' इति नित्यकर्मणि च विधीयते ।
आपो देवता । आपश्च देवताकाण्डे पृथिवीस्थानदेवतासु' समाम्नायते । आप
प्रत्यक्षरूपत्वात् मन्त्रस्य संबोधनावगत्यर्थो हे शब्दपूर्व (? शब्द पूर्वमध्या-
हार्यं), नित्यवहुवचनमेतत् । नाम्नामाख्यातजत्वप्रतिशानात्' क्रियायोगमङ्गी-
कृत्य सर्वं निर्वक्तव्यम् । आप आप्नोते, ताभिर्हि विश्व व्याप्तम् । तथा
चायवंवेदे श्रूयते—सर्वं वा इदमम्मयम्' इति । अपामधिष्ठात्र्यो देवता
आपद्यन्ते - हे आप । हि शब्दप्रभृतीनामर्थानामविद्यमानत्वात् पादपूरणार्थत्व
प्रतिपादयते । स्य भवथ । ऋीदृशः ? मयोभुव, मय इति सुखनाम' माद्यते-
रन्तर्णीतणिजयस्यासुनप्रत्ययान्तस्य दकारस्य यकारव्यापत्त्या चंतद् रूपम् ।
मादयतीति मय, अन्तर्णीतप्यर्थोऽय भवति, मयस्य सुखस्य भावयिष्य प्राणिना
सुखस्य कर्त्र्य इत्यर्थः । तथा च श्रूयते—यावन्तो अप्सु प्राणिनाम्' इति ।
[ता] तच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसवन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः । या एवविधा जगदुप-
कारिष्यस्ता मयमिति वाक्यशेष । कुत एतल्लभ्यते ? प्रत्यक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य
नः अस्मान् ऊर्जे उर्जशब्दोऽत्रवचनः' । उर्जेऽन्नाय शालिगोधूमरूपाय दधातन

१ एतेन वरुणशब्देनाथ मध्यमस्यानीयत्वात् मस्ता गृह्यन्ते' इति स्पष्टम् ॥
पदान्तरे दुस्मानत्वेन आदित्य उच्यते ।

२. ऋ० १०।६।१॥

३. मनु० ११।१३२॥

४. निय० ५।३५॥

५. निह० १।१२॥

६. अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

७. निय० ३।१॥

८. ऐ० ब्रा० ७।१३॥

९. निय० २।७॥

तनप्रत्ययश्छान्दसोऽनर्थक । कुत ? तन इत्यर्थका उपजना भवन्ति' इति भाष्यकारवचनात् । धत्तेत्यर्थं, बह्वन्नमस्माक दत्तत्यर्थं । बह्वन्नमूलत्वात् सर्वसम्पदाम्, पुरुषण [तत्] साधनीयम् । तथा च श्रूयते—तस्माद्यथा कया च विधया बह्वन्न प्राप्नुयात्^१ इति । महे महते रणाय रमघातोऽेतद् रूप, रमणीय, चक्षते चष्टे पञ्चतिकर्मणोऽसुप्तप्रत्ययान्तस्यैतद् रूप, ककारश्चोपजन^२ । महद् रमणीय भगवदादित्य दर्शनाय चक्षुर्धत्तेत्यनुपङ्ग । एतदुक्तं भवति—लाकमातृणा युष्माक प्रसादेनाक्षयमन्नमभिलषित दर्शनमस्तु इत्याशास्यते ॥

—:०:—

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः ।

उशतीरिव मातरः^३ ॥४४॥

[यो व] युष्माक सवन्धीति शेष । शिवतम शिव इति सुखनाम^४ शिम्पतेस्तपणार्थस्यान्तव्यापत्तिर्वकारेण^५ गुणाभावश्च । सुखातिशयहेतु रस रसेन भूयमास्वाद्य तस्य पष्ठीश्रुतेरेवदेशमिति वाक्यशेष, द्वितीमार्थं वा पष्ठी वतावा (? , त वा) रस भाजयत भज सेवयाम् सेवय तवाय-मस्तीत्यर्थं । इह लोके न अस्मान् सहेन्द्रियप्रीतिसाधनभूत युष्मदीय रस मध्यम दत्तेत्यर्थं । विमिव उशतीरिव द्वितीयाऽहुवचनमेतत् प्रथमाबहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् उशत्य इव मातर यथा वामयमाना स्नेहाद्चेतसो

१ निरु० ४।७॥ नैतस्याय भावो यत् 'तन' सर्वोऽपि प्रत्ययोज्यर्थकः । अपि त्वस्याय भाव —'त' प्रत्यय एव नवारस्योपजनोऽनर्थक इति । यावान् मध्यमपुरष-बहुवचनरूपस्य 'न', प्रत्ययस्यार्थस्तावानेव 'तन' इत्यस्य । अतो वररचिवचन चित्यम्, यद्वा 'तनप्रत्यये नकारोपजनश्छान्दसाऽनर्थक' इति पाठो द्रष्टव्यः ।

२ तै० उ० ३।१० ॥

३ 'तुमर्थे सेसेनू' इति सूत्रेण षशिङोऽनेनूप्रत्ययेऽपि मिडपति । यत् वररविना षष्टेरमुनि षकारोपजन उक्तं स चिन्त्य । यत् 'चष्टे' इति षगिड स्तिवि रूपम् ? तत्र घानो क्प् सयागस्य विद्यमानत्वान् ।

४ ऋ० १०।६॥२

५. निप० ३।६॥

६ गिम घानुदिवादावन्यत्र ष न क्वचिद् घानुपाठे पठ्यत ।

मातरो दृष्टादृष्टोपकारिण्यः सत्यो जनायारोग्यादि [सा] धनेन क्षीरादिना
रसेन भाजयन्ति तथा यूयमपीति वाक्यशेषः ॥

—:०:—

तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयायु जिन्वथ ।

आपों जनयथा च नः ॥४५॥

तस्मै, ययार्थं विभक्तौः सन्नमयेत्^१ इति भाष्यकारवचनाद् विभक्तिव्यत्ययेन
भवितव्यम्, चतुर्थ्येकवचनमपि द्वितीयैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । तच्छब्देन
पूर्वस्मिन् मन्त्रे प्रकृतस्य [र]सस्य प्रतिनिर्देशः । त रसं [अरम्] अरंशब्दः
कपिलकादिषु^२ पठ्यते, तस्माद्रेफस्य लापत्या भवितव्यम्, अलं पर्याप्तं
सकलमित्यर्थः । गमाम अगच्छाम प्राप्नुयाम, वः युष्माकं यस्य रसस्य
क्षयाय क्षयो निवासः^३, निवासाय जिन्वथ जिन्वतिः प्रीणातिकर्मा^४, प्रीणयथ
[र] समतिशयं प्रीतिसाधनभूतं धारयथेति संबन्धः । हे आपः जनयथा च नः
अस्मान् प्रकाशयत इत्यर्थः । अथवा जनयथ पुत्रपौत्रादिसहितानस्मान्
संपादयत । अपत्यमूलं हि मर्त्यस्यामृतत्वम् । तथा हि श्रूयते—“प्रजाभिरग्ने
अमृतत्वमश्याम्” इति ॥

—:१०:—

अन्नो देवीरुभिष्ट्य आपो भवन्तु प्रीतये ।

शं योरुभि संवन्तु नः ॥४६॥

[शम्] शमिति सुखनाम^१ । सुखरूपा. सुखरूपहेतुभूताः नः अस्माकं देवीः
प्रथमावहृवचनस्य स्थाने द्वितीयावहृवचनमेतत्,^२ देव्यः देवतास्वरूपत्वात्

१. ऋ० १०।६।३॥

२. निघ० २।१॥

३. “संज्ञाछन्दसोर्वा कपिलकादीनाम्” [अ० ८।२।१८। वा० ३]॥

४. “क्षयो निवासे” [अ० ६।१।२०।१] इत्यादिना निवासार्थे क्षयशब्दस्याद्य-

दात्तत्वविधानात् ॥

५. “हवि दिवि धिवि जिवि प्रीणनार्याः” इति भ्वादी पठ्यते ॥

६. ऋ० १।४।१०॥

७. ऋ० १०।६।४॥

८. निघ० ३।६॥

९. वाच्छन्दसि (६।१।१०।६) इति नियमेन प्रथमावहृवचनेऽपि द्वितीयावहृवचन

इव छन्दस रूपं भवति । तेन विभक्तिव्यत्ययो न कर्तव्यो भवति ।

स्तोतृणामभिलपितार्थप्रदायिन्य* । अथवा देव्य इति वरुणस्य राज्ञ [पत्न्य] ।
 तथा च श्रूयते—आपो वै वरुणस्य पत्नय आसन्' इति । अभिष्टये अभिपूर्वादि
 इच्छते कितन्प्रत्ययान्तस्यैतद् रूपम्, अभिलपिताय आपो भवन्तु पीतये
 पानाय सामपानाय इत्यभिप्राय । अभिलपित हि सोमपान ब्राह्मणस्य
 ऋणसवन्धित्वात् । तथा च श्रूयते—“यज्ञेन देवेभ्य प्रजया पितृभ्य ” इति ।
 श यो पदद्वयमेतत्^१, शशब्देन शमनमुच्यते । कस्य ? रोगाणाम् । योरिति यु
 मिश्रणे इत्यस्य विनाशार्थस्यान्तर्गोतप्यर्थस्य द्वितीयैकवचनस्य स्थाने षष्ठ्ये-
 कवचनम् पञ्चम्येकवचनमित्यवगम । नन्वस्ति विनाशार्थस्य प्रयोग ?
 अस्तीति ब्रूम —युतमस्य धन युता वा^२ इति, नष्टमित्यर्थ । कस्य यावनम् ?
 भयानाम् । तथा च निरुक्तभाष्यकार आह—शमन च रोगाणा यावन च
 भयानाम्^३ इति । [अभि] अभिशब्द कर्मप्रवचनीय प्रतिना समानार्थो
 द्रष्टव्य । प्रति रोगाणा शमन, प्रति भयाना यावनम् । स्रवन्तु स्रवतिर्गति-
 कर्मा गच्छन्तु न अस्माकन् । रोगोपशमन भयापनयन चास्माकमाप
 कुर्वन्तु इत्याशास्यते ॥

— ० : —

ईशाना वार्याणां क्षयन्तीश्चर्पणीनाम् ।

अपो याचामि भेषजम्^४ ॥४७॥

[ईशाना ईश्वरा । वार्याणाम्] वृणोतेरेतद् रूपम्, वरणीयाना
 ज्योतिष्टोमादीना, तत्साध्यत्वात्तेषाम् । अथवा वरणीयाना मणिमुक्ता-
 प्रवालादीना तत्प्रभवत्वात्तेषाम् । अथवा वार्याणा वरणीयाना सर्वेषामेव
 लोकानामीश्वर प्राणरूपत्वात् । प्राणा वा आप^५ इति श्रूयते । क्षयन्ती
 निवासयन्ती, निवसनहेतुभूता, चर्पणीनाम् चर्पणीशब्दो निम्बते^६ मनुष्य-

१ द०—आपो वरुणस्य पत्नय आसन् । तै० ब्रा० १।१।३।८॥

२ तै० म० ६।३।१०॥

३ “वायु मुर्वन्तु” इत्येकारद्वयस्य निर्वचनम् । “शमन च रोगाणां यावनं च
 भयानाम्” इति द्विपदरूपम् । द० निर० ४।२१॥ ४. अनुपनश्यन्मूत्रमिदम् ।

५ नि० ४।२१॥

६ ऋ० १०।६।१॥

७ तै० ब्रा० ३।२।१।२॥

८ निर० १२।२१॥ निघ० २।३॥

प्रयाय प्रदर्शनार्थं, चर्पणीप्रभृतीना कर्मणि पृष्ठी, चर्पणिप्रभृतीन् प्राणिनो धारयन्तीत्यर्थं, । तन्मूलो हि सर्वप्राणिना निवास जीवन च । तथा चोक्तम्—

अद्भि सर्वाणि भूतानि जीवन्ति प्रभवन्ति च ।
तस्मात् सर्वेषु दानेषु तोयदान विशिष्यते ॥^१

इति । इत्थं भूता अप याचामि भेषजम् ससारव्याधिनाशकरमौषधम् ।
द्विकर्मकत्वं याचेर्दक्षित—पौरव गा याचते^२ इति ।

— ० —

अप्सु मे सोमो अत्रवीदुन्तर्विशानि भेषजा ।
अग्निं च विश्वशभुवम्^३ ॥४८॥

अप्सु [अप्सु] इति सप्तमीबहुवचन पृष्ठीबहुवचनस्य स्थाने, अपा मे मम सोम मध्यमस्थान वृष्टिलक्षणानामुदकाना पति अत्रवीत । अन्तः अन्तःशब्दो मध्यवचन मध्ये अपामिति सवन्ध, विश्वानि सर्वाणि [भेषजा] भेषजानि सर्वरोगोपशमनसाधनभूतानि औषधानि । तथाप्यायुर्वेदविदो निदिग्धिकादिपु^४ दोषेषु ता प्रयुज्यन्ते । अग्निं च वाडवम्, उदकेन्धन सामुद्रिकाणा मध्ये स्थित इति सम्बन्ध, वैद्युत वा मेघोदरगतानामपा, जाठर वा प्राणायामधारणाविजृम्भविसृतानामपाम् । कीदृशम् ? विश्वशभुवम् विश्वशब्द सर्वपर्याय शमिति सुखनाम,^५ भवतिरन्तर्णीतप्यर्थः । सर्वभूतजातस्य सुखस्य भावयितार कर्तारमित्यर्थः । अतो भेषजमिम याचे इति सवन्धः ॥

— ० —

आपः पृणीत भेषज वरूयं तुन्वे ३ मयं ।
ज्योक् च स्य दृशे^६ ॥४९॥

१ मनुपलब्धमूलमिदम् ॥

२ महाभाष्य १।४।५१॥

३ साम्प्रत पारश्वात्यादिचित्सका अपि बहून् रोगान् जलचित्सयाऽपहन्ति ॥

४. निय० ३।६॥

३ ऋ० १०।६।६॥

६ ऋ० १०।६।७॥

हे आप पृणीत [प्रीड् तर्पणे,] तर्पयत इत्यर्थ । भेषजम् ज्वराद्यपन-
यनसमर्थमौषध वरूथम् वरणीय तन्वे शरीराय [मम] । ज्योक् ज्योक्-
शब्दो दीर्घकालवचन [च] शब्द पादपूरणार्थं, विश्वकाल सूर्यम् परार्थ-
रूप [दृशे] दृशे विख्याते च' इ[ति तु]मर्थे निपात्यते, द्रष्टुम् । एतदुक्त
भवति—युष्मत्प्रसादादपगतसर्वरोगोऽह चिरकालमाराध्य भगवन्तमादित्य
सायुज्य गमिष्याम [?, मि] इत्यभिप्राय ॥

इदमापः प्र बहत् यत् किञ्च दुरितं मयि ।

यद्वाहमभि दुद्रोह यद्वा शेष उतानृतम् ॥५०॥

इदम् दुरितमिति सवन्ध । हे आप प्रबहत् प्रकर्षेणापनयत रोषय-
तेत्यर्थ । यत् किञ्च दुरित मयि पापमिति वाक्यशेषः । कीदृश तद् ?
उच्यते—यद्वाऽहमभिदुद्रोह जिघासाया ज्ञानाज्ञानेन प्राणिजात जघान,
यद्वा शेषे शप्तवान् अहमुक्तवान् उतानृतम् अनृतमपि यत् तत् सर्वं नाशयत
इत्यर्थः । युष्मत्प्रसादादपगतसर्वकल्मषो भूयासमित्यर्थं ॥

आपो अत्रान्वचारिषुं रसेन समगस्महि ।

पर्यस्वानग्न आ गृहि तं मा संसृजु र्चसा' ॥५१॥

[आप] अद्य अस्मिन् वाते अन्वचारिषुम् अनुचरामि अहमाश्रितोऽयुष्मा-
नित्यर्थं । युष्मदीयेन रसेन समगस्महि बह्वचनमेव वचनस्य स्थाने, समगमि
सगनोऽहम् । मद्भाग्यापचयविशेषेण यत् किञ्च पर्यस्वान् पय इति उदक-
नाम' पिबतेर्वा प्यायतेर्वा, पीयते हि तद् आप्यायते च, क्षीरेऽपि समान

निर्वचनम् तद्वान वैद्युत , मेघोदरस्त्वमपि हे अन्न अगाहि आविर्भव । आगत्य
च त मा मा भवत्यय सिक्तहृदय ससृज सगमय वर्चसा दीप्त्या अथवा
ब्राह्मणतेजसा ।

तदेतद् युष्मत्प्रसादादह क्षपितसमस्तकल्मष सवसपत्सगतो घर्मानुष्ठान-
योग्यश्च सजात इति सूक्तस्य समस्तस्यार्थकथनम् ॥

॥ इति वाररुचे निरुक्तसमुच्चये द्वितीयः कल्पः ॥

॥ अथ तृतीयः कल्पः ॥

यस्य देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां मनसा ध्यायेद् वषट् करिष्यन्^१
इति श्रुतेरतः परं दशपूर्णमासयाज्यानुवाक्या आज्यभाक्प्रभृतिस्विष्टकृत्-
पर्यन्ता व्याख्यायन्ते—

अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद् [द्रविणस्युर्विपन्यया ।

समिद्धः शुक्र आहुतः^२ ॥५२॥]

भारद्वाजस्यापमं । अग्निः अग्रशब्दान्नयतेरच अग्रणी सेनानीः । तथा
च श्रूयते—अग्निर्वै देवानां सेनानी^३ इति । वृत्राणि वृत्त्वा व्यतिपज्य
तिष्ठन्तीति वृत्राणि पापानि । तथा च श्रूयते—व्यतिपक्त इव वै पुरुषः पाप्मना^४
इति । पापानि मनोवाक्कायजकर्मवृत्तानि यजमानस्य । अथवा वृत्राणि
रक्षासि, तानि वृत्त्वा व्याप्य सर्वं शेरते । अथवा वृत्रोऽमुर त्वष्टुः पुत्रः,
मेघो वा घूमादिसघातः । अस्मिन् पक्षे छान्दसमेतद् रूपम्, सर्वं जङ्घनद्
त्रियाभ्यासविषये यद् द्रष्टव्यं, अत्यर्थं हन्ति । ननु च इन्द्रस्य वृत्रवधरूपं
कर्म “अथास्य कर्म रसानुप्रदानं वृत्रवध^५ इति । सत्यमेवम्, तथापि संयोग-
रूपेण साहाय्य प्रतिपद्यमानो वृत्रममुर त्वष्टुः पुत्र मेघ वाऽप्यर्थं हन्ति
इत्युच्यते । पूर्वस्मिन्निर्वचनद्वये युक्तमेव । तथा हि श्रूयते—अग्निर्मा
तस्मादेनसो विद्वस्मान् मुञ्चत्वंहस^६ इति च । द्रविणस्युः द्रवतेर्गत्यर्थस्य
च द्रविण घनम्, गम्यते हि तन् सर्वं प्राप्नुमिष्यत इत्यर्थः । द्रविणं घन
हविलंशुण [मुप] आत्मनः^७ इच्छतीति वयच् प्रत्यय, तत क्वाच्छन्दसि^८
इति उ प्रत्यय । द्रविणस्युराज्यभाग वामयमान इत्यर्थः । विपन्यया

१. निर० ८।२२॥ मुजना—ऐ० श्रा० ३।८॥ गो० श्रा० २।३।४॥

२. श्र० ६।१६।३४॥ पीर्णमास्यां प्रथमग्याज्यभागस्यानुवाक्या । तथाहि—‘अग्नि-
वृत्राणि, एव गोमामि मत्पतिरित्याज्यभागो वार्त्रंप्नो पीर्णमाम्याम्’ इति । दा० धी० १।८।१॥

३. मुजना वार्या—अग्निर्वै देवतानामनीजम्, सेनाया वै सेनानी । दा० ५।३।१।१॥

४. ऐ० श्रा० ४।४॥

५. निर० ७।१०॥

६. अनुपपत्त्यमूरमिदम् ।

७. ष० ३।१।८॥

८. ष० ३।२।१७०॥

पनायतिः स्तुतिकर्मा, विपन्यया विविधया श्वित्रया (१) स्तुत्या स्तूयमान इति शेषः । समिद्धः, इन्धी दीप्तौ सम्यग् दीपितः' शुक्रः शुक्रशब्दो निरुक्तो द्वितीयकल्पे,^२ अतितेजस्वितया विराजमान इत्यर्थः । आहूत आह्वयति- रर्चतिकर्मा आभिमुख्येन [आ]हूतोऽस्माभि अर्चितः [अभि]ष्टुत इत्यर्थः । "स्तूयमाना हि देवता वीर्येण वर्धन्ते"^३ इति श्रूयते । वीर्यवृद्धो-ऽग्निरत्यर्थं हन्तीति सवन्ध ॥

—:०:—

त्वं सौमासि सत्पतिस्त्वं राजोत वृत्रहा ।

त्वं भद्रो असि क्रतुः^४ ॥५३॥

गोतमस्यार्पम् । प्रत्यक्षकृतोऽय मन्त्रो मध्यमपुरुषयोगात्, त्वमिति च प्रयुज्यमानत्वात्^५ । त्वम् हे सोम असि भवसि । कीदृशोऽसि ? सत्पतिः सता वेदोदितकर्मनिरताना पतिः. पाता पालयिता वा । त्व राजा । कस्य ? ओषधीना ब्राह्म[णाना]ञ्च । तथा हि श्रूयते—“सोम ओषधीनामधिपतिः,^६ सोमराजानो ब्राह्मणाः”^७ इति । विराजतीति वैराजोच्यते । उत शब्दोऽप्यर्थे स च समुच्चयार्थे द्रष्टव्यः । वृत्रहा वृत्र हतवान् वृत्रहा च । ननु चेन्द्रो वृत्रहेत्युच्यते ? उच्यता कामम्, अयमपि सोमो मध्ममस्थान इन्द्रस्य साहाय्य वृत्रवधे प्रतिपद्यमानो वृत्रहेत्युच्यते । अथवा वृत्रस्य पापस्य रक्षसश्च हन्ता । किं च त्व भद्रः भजनीयो भूताना असि भवसि । [क्रतुः] क्रतुश्चासोति सम्बन्धः, प्रकाशयिता चासीत्यर्थः । अथवा “क्रतुसाधनत्वात् क्रतुरित्युच्यते, त्वत्साधना हि सर्वं क्रतव । स त्व प्रसीदास्माकमिति शेष ॥

—:०:—

१. 'दीप्त' इति साधु स्यात् । २. निरु० समु० पृ० ३७ ॥

३. अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

४. ऋ० १।६।१५॥ पौर्णमास्यां द्वितीयस्याज्यभागस्यानुवाक्या । इ० शा० श्रौ० १।८।१॥ ५. मत्र निरुक्तम्—अथ प्रत्यक्षकृता मध्यमपुरुषयोगा,

त्वमिति चैतेन नर्वनाम्ना [७।२] इति ।

६. तुलना—सोम ओषधीनामधिराजः । गो० ब्रा० २।१०।१७॥ सोमो वै राजी-पधीनाम् । कौ० ब्रा० ४।१२॥ तै० ब्रा० ३।६।१७॥ ७ तै० ब्रा० १।७।४,६॥

८. क्रतुशब्देन सोमयोगा उच्यन्ते ।

अग्निः प्रत्नेन मन्मना शुम्भानस्तुन्वं ॥ स्वाम् ।
कविर्विमण वावृधे ॥५४॥

विरूपस्यार्पम् । अहविर्भागि स देवता अल्पत्वमुच्यते । अस्मिन् प्रकरणे हविर्भाज एव देवता निरुच्यन्ते । अग्नि 'अग्र प्रथम यज्ञेषु प्रणीयते' इत्यग्नि । प्रत्नेन प्रत्न इति पुराणनाम^१, पुराणेन गीयते, न केन मन्मना मन्यते स्तुतिकर्मणो मनिन्प्रत्यय एतद् रूपम् । त्रयीलक्षणेन स्तोत्रेण स्तूयमान इति शेष । शुम्भान शोभनो दीप्यमान इत्यर्थं । तन्वम् तनु स्वाम्, उभावपि शब्दौ द्वितीयैकवचनान्तौ विभक्तिव्यत्ययेन तृतीयार्थे द्रष्टव्यौ तन्वा स्वया स्वेन विग्रहेण तेजोमयेन कवि भ्रान्तदर्शन क्रमतेर्गतिकर्मण, भ्रान्ताङ्गदर्शन यस्य स लोकेषु लोकपालत्वात् लोकवीक्षणतत्पर इत्यर्थं । अथवा कवते शब्दकर्मण कवि प्राणरूपत्वात् सर्वशब्दाना प्रयोक्ता इत्यर्थं । [विप्रेण] विप्र इति मेधाविनाम^२ अन्यत्र, इह तु विपूर्वस्य प्रा पूरणे इत्यस्य छन्दसि सर्वोपाधिव्यभिचारात् कप्रत्यय^३ । विप्रण पूर्णेन तेन सामर्ष्यदि दौर्षेण । कुत एतत् ? 'स्तूयमाना वीर्यवन्त'^४ इति श्रुते । परिपूर्णेन वीर्येण वावृधे स्तूयमान इति सम्यन्ध ॥

— ० —

जुपाणो अग्निराज्यस्य हविषो येतु^५ ॥५५॥

[जुपाण] महत्या प्रीत्या युक्त इत्यर्थं । तथा हि श्रयते—“एतद् वाग्ने प्रिय धाम यद् घृतम्” इति । अग्निराज्यस्य हविष इति पृष्ठीश्रुतेर्भागमिति

१ ऋ० ८।४४।१२॥ दण्णोटी प्रथमस्याज्यभागस्यानुवाक्या । २० गा० शी० १।८।२॥

२ अष्टोत्र पाठ । अथ मन्त्रो दण्णोटी प्रथमाज्यभागस्यानुवाक्या । २० गा० शी० १।८।२॥ धाव० शी० १।५॥ ऋ० ८।४४ मूलस्य सावणीय उपोदान ।

३ तुनना—निद० ७।१४॥ ४ निय० ३।२७॥ ५ निय० ३।१५॥

६ 'धातुश्चोरगर्गे' (घ० ३।१।१३६) इत्यननाञ्जसिध कप्रत्यय सिद्ध ।

७ धनुषलक्ष्यमूनमिदम् ॥

८ गा० शी० १।८।३॥ दण्णोटीमामया प्रथमाज्यभागस्य वाग्ना ।

शेष, 'आज्यभाग्' इति हि श्रूयते । वेतु वेतिरनेकार्यं, इहाशने [पान] वा वर्तते । अश्नातु पिवतु वा द्रवद्रव्यत्वात् ॥

— १० —

सोमं गीर्भिष्टां वयं वर्धयामो वचो विदंः ।

सुमृळीको न आ विश ॥५६॥

गोतमस्यार्पम् । हे सोम गीर्भि गृणातः स्तुतिकर्मणो रूपम्, प्रहयं जननीभि त्वा त्वा वयम् वल्लभा वर्धयाम । वचोविद वचसा वेदितार । यैवंचोभिस्तुप्यसि तेपामिति सवन्ध । सुमृळीक मृड सुखने अस्मादीकन् प्रत्यय, शोभनमर्पिता प्रह्लादशील इत्यर्थं । न अस्मान् स्तोतुन् आविश । वमनविरेचनकर्त्ता स सोम अभिमुख्येन प्रविशत्येव रसरूपे सोमे योज्यम् । चन्द्रमसि तु विश 'अनेकार्यत्वाद् घातूनाम्' अभिमुख्येन ह्लादर्यात् [इति] योज्यम् ॥

— ० —

जुपाणः सोम आज्यस्य हविषो वेतु ॥५७॥

... 'आज्यस्य भाग हविष ह्यमानस्य वेतु अश्नातु पिवतु [वा] इत्यर्थं ॥

— ० —

अग्निर्मूर्द्धा दिव ककुत्पतिं पृथिव्या अयम् ।

अपां रेतांसि जिन्वति ॥५८॥

१ अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

२ ऋ० १।६।१।११॥ दशोऽष्टी द्वितीयस्याज्यभागस्यानुवाक्या ।

३ तुलना—'बहुर्या अपि घातवो भवति' इति । महाभाष्य १।३।१॥

४ दशंपीर्णमासयोर्द्वितीयस्याज्यभागस्य याज्या । षा० श्री० १।८।३॥

५ ऋ० ८।४।१।१६॥ 'अग्निर्मूर्द्धेत्याग्नेयस्य पुरोऽनुवाक्या' इति । षा० श्री०

अनेन भगवतोऽग्नेः पृथिवी .... सम्भोगरूपेण त्रैलोक्येश्वर' प्रतिपाद्यते । अग्नि अग्रणी भोगाना प्रधानभूतः । तथा च श्रूयते—“अग्निर्वै देवाना मुख सुहृदयतम”^१ इति । मूर्द्धा मूर्द्धशब्दः प्रधानवचन, स्वामिपर्यायि, स्वामी कस्य ? दिव द्युलोकस्य । ककुत् ककुच्छब्द स्वामिवचन । कस्य ? साम-
 ध्यादिन्नरिक्षस्य । पति स्वामी [कस्य ?] पृथिव्या. भूलोकस्य, [अयम्] अयमिति सन्निकर्षार्थं निर्देशादाहवनीयात्मनाऽवस्थितोऽग्निरभिधीयते । एकमेव ज्योति त्रिषु लोकेषु प्रकाशत इत्यर्थं^२ । इत्य भूतोऽग्निः अपाम् सम्बन्ध-
 पठ्येपा सम्बन्धीनि रेतासि रेत शब्देन सारभूत वस्तु उच्यते । यथा ह्यत्र-
 पानाम्या हृतस्य रसादिक्रमेण सारभूत तेजो निष्पद्यते । एवमपा सम्बन्धीनि पुरोडाशादीनि हवीपि रेतासीत्युच्यन्ते । तानि जिन्वन्ति, जिन्वति प्रीतिकर्मा', प्रीत्यान्नभक्षण लक्ष्यते, भक्षयतु इत्यर्थं । अथवा मध्यमरूपेणापा रेतासि तत्कारणानि स्यावरजङ्गमानि जिन्वति तपंयतीत्यर्थं ॥

—:०:—

भुर्यो यत्रस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्धिः सचसे शिवाभि ।
 दिवि मूर्धानं दधिपे स्वर्पा जिह्वामग्ने चकृपे हृष्यवाहम्^३ ॥५९॥

त्रिशिरस्यापंम् । [भव] नेद पृथिवीनामधेयस्य भूतन्दस्य रूपम्^४ । किं तर्हि ? लडि वर्णव्यापत्तिरडभावश्च, अभव भवति । यत्रस्य दशपूर्ण-
 मासादे रजसश्च रज शब्देनात्रादवमुच्यते, रञ्जयति भूतानि तपंयतीत्यर्थं । उदवस्य च वृष्टिलक्षणस्य नेता । तथा च श्रूयते— अग्निर्वा घृष्टिमुदीरयति^५ । तदा पुनयंजस्य रजसश्च नेता भवसीर्युच्यते । यत्रा नियुद्धिः साहितित

१ 'त्रैलोक्येश्वर्यम्' इति साधु स्यात् । २ ऐ० शा० ७।१६॥

३ तथा च मन्त्रवर्णो भवति—स्तोमन नि दिवि दवागो...ऋ० १०।८८।१०॥
 ४ निर० ७।२८।

५ निर० ६।२२॥

६ ऋ० १०।८।६॥ 'भुवो यत्रस्यनि याज्या' इति । तां० श्री० १।८।५॥

७ एतन्मन्त्रव्याख्याने स्वर्गद्वामिनापि—“भुव इति माय भूगब्द पञ्चम्यन् पृथिवीवचन । गावेवाच [घ० ६।१।१६८] इति विभक्त्याद्युदात्तवचनान् । किं तर्हि ? घाग्याउमन्त् इत्युक्तम् । निर० टी० भा० २ पृ० २० १५१ ॥ दुर्गावापगु 'भुव पृथिवीनोक्तान् इत्यव व्याख्यातवान् [पृ० १५७] नत् स्वर्गविराधादुपगणीयम् ।

७ उदव रज उच्यते । निर० ५।११॥ ८ सं० ग० २।४।१०॥

दीर्घत्वम्^१, यत्र यस्मिन् काले नियुद्भिः, नियुतो वायो^२ इत्यादिष्टोपयोजन-
त्वानियुच्छब्देन वायवो लक्ष्यन्ते,^३ नियुद्भिर्वायुभिः सच्चसे भजसि । सचत
इति सेवार्थः । सवाशंस^४ शिवाभिः शिव इति सुखनाम,^५ सुखहेतुभिः, यत्रेति
सूक्ते^६ ऽध्याहाय तत्र, तस्मिन् काले यज्ञस्य र[ज]सश्च नेता भवसीति
सवन्य । किं च दिवि द्युलोके मूर्द्धानम् प्रधानाङ्गं वायुरुत्थापितः सन् दधिषे
धारयति जाज्वल्यमान इति शेषः । कीदृशं मूर्द्धानम् ? स्वर्षाम् स्व-शब्देना-
दित्य उच्यते^७ । स्वस्थानस्यादित्यस्य स्रष्टारमित्यर्थः । किं च जिह्वाम्
ज्वाला हे अग्ने चकृपे करोपि हृद्यवाहम् हविषा वोढार, तथा हवींषि च
वहसीत्यर्थः ॥

—:०:—

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वां ज्ञात नि परि ता वभूव ।
यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम्^१ ॥६०॥

हिरण्यगर्भस्त्यार्षम् । प्रजापतिः मध्यमस्थान^६ । प्रजानां जरायुजादानां
वृष्टिदानादिद्वारेण पाता पालयिता वा^७ प्रजापति । पातेस्तिनि^८ ह्रस्वत्वम्,
पालयतेरन्तलोपश्च । घात्वन्वत्वमात्रम्, अर्थः स एव । हे प्रजापते [न]
नेति घातो [?, घातुना] अर्थचेंनान्तेन सम्बध्यते । [त्वत्] त्वत् एतानि
भूतानि जरायुजानीत्यन्वयः । विश्वा, [शेश] छन्दसि बहुलम्^९ इति शैलोप ।
विश्वानि सर्वाणि जातानि परि शब्दो वभूव इत्याख्यातेन संबध्यते । [ता]
तानि । तच्छ्रुतेर्योग्यार्थं मवन्धो यच्छ दोऽध्याहार्यः । यानि त्वया मृष्टानि

१ अ० ६।३।१३६॥

२ निष० १।१५॥

३ वायोरदवा लक्ष्यन्त इति सूचितम् । ४. व्यय-पाठ ५ निष० २।६॥

६ 'उक्त' गूढ पाठ । ७ स्वरादित्यो भवति' इति । निर० २।१४॥

८ ऋ० १०।१२१।१०॥ प्रजापत्ये पुरोनुवाक्या इति सायण । द्र० तं० ब्रा०

२।१२ भाष्यम् ॥ 'प्रजापते न त्वदिनि याज्या' इति । ता० श्रौ० १६।७।३॥

९. निष० ५।४॥

१० 'प्रजापति प्रजानां पाता वा पालयिता वा' इति । निर० १२।४३॥

११ उणादियु 'पानडति' [द० उ० १।२७॥ पा० उ० ४।५६] इत्यादिना

इतिप्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते । तत्र डित्वाट्टिलापः । वररचिकृत निवचनं न क्वचिद-

स्मानिदंष्टम् ॥

१२ अ० ६।१।७०॥

सानीति सम्बन्धः, बभूव [परिपू]र्वो भवति रक्षणार्थं^१ । नञोऽत्र संबन्धः ।
न परिवभूव न पर्य[र]क्षत्, न परिभवति, न रक्षति । त्वमेव रक्षयितुं
समर्थ इत्यर्थः । लोकवदिहापि रतिपूर्वायांजा (?) यत्कामाः स्वर्गादिकल
कामयमाना ते तुभ्य जुहुम तन्न अस्माकम् अस्तु भवतु । किं च वयं स्याम
भवेम पतयो रयीणाम् रयिरिति धननाम^२ धनाना हिरण्यादीनाम्, धनमूल-
त्वात् सर्वक्रियाणाम् । तथा ह्युक्तम्—धनमूलाः सर्वा क्रियाः^३ इति ॥

—:०:—

तवेमे लोका प्रदिशो दिशश्च परावतो निवत उद्वतश्च ।

प्रजापते विश्वसृज्जीवधन्य इदं नो देव प्रति ह्यं हुव्यम् ॥६१॥

अनेन प्रजापतेविभूतिरुच्यते । [तव] इमे पृथिव्यादयस्त्रयोऽपि लोकाः
त्वद्वशे वर्तन्ते न केवलमन्तरिक्षमेव । पृथिव्यादिषु लोकेष्वन्तर्भूतस्यापि
समुद्रादेर्भेदत्वेन विवक्षा श्रैलोक्ये 'सावर्षण'^४ इति यथा । प्रदिशः प्रोतादि-
भिरवान्तदिशः प्रदिशः दिशश्च प्राच्याद्यष्टावपि दिशस्त्वदधीना एवेत्यर्थः ।
किं च परावत परावतशब्दो दूरवचन,^५ तेन च नत्स्याः पदार्थाः प्रतिनिदि-
श्यन्ते—मञ्चाः क्रोशन्ति^६ इति यथा । दूरप्रतियोगित्वात् समीपशब्दोऽप्या-
हार्यः । दूरस्थानि समीपस्थानि [च] इत्यर्थः । कानि पुनस्तानि ? उच्यते-
निवत उद्वतश्च, उपसर्गान्छन्दसि धाःशब्द^७ इति वतिः । निवतो निगंतानि
उद्वतश्चोद्वगतानि उच्छिन्नानि हिम[व]ट्टमकूटप्रभृतीनि, यत्किंचिदन्तर-
वर्ति वस्तुजात तत्सर्वं त्वदधीनमेवेत्यर्थः । इत्यभूतः मन् हे प्रजापते विश्वसृज्
विश्वस्य भूतजातस्य स्रष्टः जीवधन्य^८ जीवं प्राणं प्राणिना धिनोति धारयति
यो रसानुप्रदानेन स जीवधन्य उच्यते । न त्व इदम् जङ्घादि वात्र [?]

१. मुग्धा—परिपूर्वो भवति परिग्रहे परिरक्षायाम् । निरु० स्वप्न० टी०
१०।४३॥

२. निप० २।१०॥

३. धनुषस्यमूलमिदम् । 'धनमूलाः क्रियाः सर्वा धनमूर्तं च जीवितम्' इति
मुग्धापिनम् ॥

४. तै० शा० २।८।३॥ प्राजापते पुरोडाशस्येय वाग्वा ।

५० मायण. तै० शा० २।८।३॥ अस्य मन्त्रमपिनें निर्दिष्टो वररविना ।

५. घ० ६।१।१८२॥

६. निप० ३।२६॥

७. मुग्धा—महाभाष्य० ४।१।४८॥

८. घ० ५।१।११८॥

विनिर्घृतं नः अस्माकम् देव दानादिगुण प्रतिहर्यं, हर्यतिः प्रेप्साकर्मा^१ ।
प्रेप्सया च ग्रहणं लक्ष्यते । प्रतिगृहाण भक्षय इत्यर्थः । हृद्यम् हविराज्य-
रूपम् ।

—:०:—

अग्नीषोमा सवेदसा सहृती वनतुं गिरः ।

सं देवत्रा वभूवथुः^२ ॥६२॥

गोतमस्यार्पम् । अग्निना सह सोमो स्तूयते । तथा ह्युक्तम्—अथास्य
सांस्तविका देवाः—इन्द्रः सोमो वरुणः पूषा बृहस्पतिः^३ इति । अग्नीषोमा,
ईदग्नेः सोमवरुणयोः^४ उक्तपदयोरीकारः, सोमस्य च पत्वम् । अग्नीषोमा
श्रामन्त्रितप्रथमाद्विवचनस्य सुपां सुलुक्^५ इत्याकारः, अग्नीषोमी, सवेदसा
समानशब्दस्य सभावश्छन्दसि^६ विधीयते । वेद इति घननाम^७ । विद्यते
ज्ञायते सर्वेण वेदयति इति वा, तद्वन्तं प्रकाशयतीत्यर्थः । हवीषि चात्र
घनसमानार्थत्वात् । समानं निर्वचनम्, समानं वेदो घनं हविराख्यं ययोस्तौ
समानवेदसौ समानहविष्कावित्यर्थः । तयोः संवोधनम् । सहृती ह्वयतेः
शब्दकर्मणः... [वनतम्]... गिरः गीः स्तुतिः । [सम्] समो वभूवथुरित्यनेन
संवन्धः । देवत्रा देवादिभ्यो द्वितीयासप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः^८ देवेषु वभूवथुः ।
समित्ययमेकीभावे वर्तते । देवाना मध्ये भिन्नस्थानावपि सह स्तूयेथे
इत्यर्थः ॥

—:०:—

युवमेतानि द्विवि रौचनान्यग्निश्चं सोम सक्नेतू अधत्तम् ।

युवं सिन्धूरभिर्शस्तेरवद्यादग्नीषोमावमुञ्चतं गृभीतान्^९ ॥६३॥

१. निह० ७।१७॥

२. ऋ० १।६३।६॥ पुरोऽनुवाक्येयमग्नीषोमीयस्य पुरोडाशस्य । ३० शा० श्रौ०

१।८।१०॥

३. निह० ७।८॥

४. ष० ६।३।२७।

५. ष० ७।१।३६॥

६. ष० ६।३।८५॥

७. निघ० २।१०॥

८. देवमनुष्यनुरूप० [म० १।४।१६] इत्यादिना ।

९. ऋ० १।६३।५॥ याज्येयमग्नीषोमीयस्य पुरोडाशस्य । ३०शा०श्रौ० १।८।१०॥

गोतमस्यापंम् । अग्नीषोमयोः सामर्थ्यं कथ्यते । युवम् युवाम् एतानि इति साभिनय दर्शयति । एतानि ग्रहनक्षत्रतारावृन्दानि दिवि द्युलोके रोचनानि एव दीप्तौ दीप्यमानानि अग्निः [च] चशब्दः कर्मोपसग्रहार्थः त्वं चेति शेषः, हे सोम ! सकृत् क्रतुशब्द कर्मवचन.' प्रज्ञावचनश्चास्ति, समानकर्मणी समानप्रज्ञौ वा । अधत्तम् अधारयतं धारययः निरतिशय-सामर्थ्ययोगेन । युवयोरुभयोर्माहात्म्येन ध्रियन्त इत्यर्थः । किं च युवम् युवामेव सिन्धून् सिन्धवो नद्याः समुद्रा वा, सिन्धून् स्यन्दनस्वभावान् गङ्गाद्या, अन्ये (? , अन्यान्) क्षीरोदधिप्रभृतीन् समुद्रान् इति । ताश्च धारयतो लोकस्थित्यर्थम् । माहात्म्यकथनानन्तर बुद्धौ विपरिवर्तमानमभिल-पितमभिधीयते । अभिशस्ते. अभ्युपसर्गपूर्वस्य शसु हिंसायामित्यस्य कित्नु-प्रत्ययान्तस्यैतद् रूपम्, अभिहननरूपत्वात् अवद्यात् अवपूर्वाद्द्विदतेः पापेर्भि-घेये 'अवद्यम्' इति निपात्यते^३ । अवद्यात् पापात् ससारात्स्यात् हे अग्निषोमौ अमुञ्चतम् लोडर्ये लड्, मुञ्चतम्, गृभीतान्, ह्यग्रहोर्भस्छन्दसि हस्य^४ इति हकारस्य भकारादेशो विधीयते । गृहीतान् ससारपाशवद्भान् अस्मान् इत्यर्थः । युवयोः प्रसादान्मुक्तिं गमिष्याम इत्यर्थः ।

—०:—

इन्द्राग्नी अवसा गंतमुस्मभ्यं चपणीसहा ।

मा नो दुःशंस ईशत^५ ॥६४॥

वसिष्ठास्यापंम् । इन्द्रेणाग्निः सह स्तूयते । तथा ह्युक्तम्—“अयास्य सांस्तविका देवा-अग्नि सोमो वरुण” इत्यादि । हे इन्द्राग्नी अवसा अवतेरक्षणार्थस्य तर्पणार्थस्य वाऽमुन्प्रत्ययान्तस्यैतद् रूपम् । हेतावीय तृतीया । प्रयोजनस्य च हेतुत्वेन विवक्षा । रक्षणार्थं वेत्यर्थः । आगतम् छान्दसो छकारलोप आगच्छतम् । अस्मभ्यम् विभक्तिविपरिणाम वार्यं, अस्माकं स्तभूत यज्ञमित्यर्थः । चपणीसहा चपणयो मनुष्या, ते, च सामर्थ्या-

१. निघ० २।१॥

२. निघ० ३।६॥

३ अवद्यपण्यवर्षा० [घ० ३।१।१०१] इत्यादिनेति शेषः ॥

४. घ० ८।२।३२॥ भा० वा० ॥

५ ऋ० ७।६४।७॥ पुरोनुवाक्येयमन्त्रान्पुरोडाशस्य । द्र० तां० श्रौ० १।८।११॥

६. निघ० ७।१०॥

दिह शत्रुभूता गृह्यन्ते । पृह मरणे अभिभवे छन्दसि^१ इति वचनात् सहिर-
भिभवार्थः । मनुष्याणां शत्रुभूतानामयष्टृणामभिभवतारौ नाशयितारावि-
त्यर्थः । [मा] मेति प्रतिषेधार्थो निपात ईशत इत्याख्यातेन संबध्यते । नः
अस्माकम् दुःशंसः दुरित्ययमुपसर्गो निन्दायां वर्तते । दुष्टस्य निन्दारूपस्य
वचनस्य शंसितारः दुःशंसो नास्तिका उच्यन्ते । मा ईशत ईश ऐश्वर्ये ईश्वरा
मा भूवन् अधिकगुणा मा भूवन् साधूनस्मांस्ते, युवयोः प्रसादेन दुर्जनाः
पराभवन्त्वित्यर्थः ॥

—:०।—

गीर्भिर्विप्रः प्रमंतिमिच्छमान ईष्टे रयिं यशसं पूर्वभाजम् ।
इन्द्राग्नी वृत्रहणा सुवज्रा प्र नो नव्येभिस्तिरतं देष्णैः^२ ॥६५॥

वसिष्ठास्यापम् । गीर्भिः स्तुतिभिः हविर्भिश्च युवामाराधयन्निति
संबन्धः । यतो हविर्भाक्त्वमनयोविधीयते । उक्तं च अस्मिन् प्रकरणे हविर्भा-
जश्च सर्वा देवता निरुच्यन्ते^३ इति । स्तुतिमूलत्वाद् याच्यायाम्, तत्पूर्वममि-
लपितार्थमाह विप्रः विप्र इति मेधाविनाम^४, मेधावी सकृच्छ्रुतितो ग्रन्थग्रहणे
सामर्थ्यान्वितः, स्तुतिकर्मणि कुशलः, प्रमतिम् प्रकृष्टा युक्तायुक्तविवेकनिरू-
पिणी संसारबन्धच्छेदमन्ती [मतिम्] इच्छमानः वाञ्छन् ईष्टे ईष्टिरध्येपणा-
कर्मा प्रार्थनार्थः प्रार्थयते व्यवहाररूपेण, किं ? रयिम् धनम्, कीदृशम् ?
यशसम् यशःसाधनं कीर्तिकरमित्यर्थः । पूर्वभाजम् पूर्वेषा पित्रादीनामपि
भजनीयमनुष्ठानयोग्यमित्यर्थः । अतः हे इन्द्राग्नी, देवताद्वन्द्वे च^५ इति दीर्घत्वं
विधीयते । वृत्रहणा आमन्त्रितप्रथमाद्विवचनस्य सुपां सुलुक्^६ इत्याकारः,
वृत्रहणो वृत्रस्यासुरस्य पापस्य मेघस्य वा हन्तारी, साहचर्येणाग्निरपि वृत्र-
हेत्युच्यते । सुवज्रा सुवज्रो पूर्वेण न्यायेन^७ इन्द्रस्य सम्बन्धः । शोभनेन वज्रेण
सुवज्रो, आयुधसामान्यवचनो वा वज्रशब्दः, स्वायुधौ । प्रशब्दः तिरतमि-

१. अनुपलब्धमूलमिदम् ॥ कस्यचिदानुपाठस्य तद्वृत्तेश्च वा कस्यचित् च वचन-
मिदं स्यात् ।

२. ऋ० ७।६३।४॥ याज्येयमन्द्राम्नुपुरोडाशस्य । ३० शा० श्री० ६।१०।६॥

३. द्रष्टव्यम्—'धनिः प्रलेन' (५४) मन्त्रव्याख्याने वररुचिवचनम् ।

४. तिघ० ३।१५॥

५. घ० ६।३।२६॥

६. घ० ७।१।३६॥

७. माहचरणेतर्यः ।

त्यनेन सम्बध्यते । न अस्मानपि नव्येभि नव्यैः णु स्तुतावित्यस्यैतद् रूपम् स्तुतं । अथवा नव्येति नवनाम नवै अन्येभ्योऽदत्तपूर्वरित्यर्थं । प्रतिरतम् प्रबधयतम् देष्णं ददाते कृत्यार्थे ष्णप्रत्यय, देये कं (?), सामर्थ्याद् वने युवयो प्रसादेन रक्षयो भविष्यामीत्यभिप्रायः ।

—:०—

एन्द्रं सानसिं रयिं सजित्वान सदासहम् ।
वर्षिष्ठमूतयै भर' ॥६६॥

मघच्छन्दस आर्पम् । [आ] आकारो मन्त्रान्तेनाह्वानेन संबध्यते । हे इन्द्र इरादानादिगुण^१ सानसिम सानसिदाब्दो द्वितीये कल्पे निरुक्त^२ । सभजनीय सर्वभूतानामत्यन्तोज्ज्वलमित्यर्थं । रयिम् धनम्, [सजित्वानम्] सह-शब्दपूर्वस्य जयते क्वनिप्प्रत्ययान्तस्येद रूपम्, सजय जयितारमित्यर्थं । सदासहम् पृह मर्पणे सबकायंक्षमम् वर्षिष्ठम् अतिशयेन वृद्धमक्षयमित्यर्थं । उतये ऊतिरवतेरक्षणार्थस्य तर्पणार्थस्य वेद रूपम्, रक्षणार्थं तर्पणार्थं वेत्यर्थं । भर हरतेहवारस्य भवारादेश, आकारस्यात्र संबन्ध, ग्राहार घन मह्यमित्यर्थं ।

अथवा अनेन मन्त्रेण पुत्र प्रार्थ्यते । हे इन्द्र सानसिम् सभजनीयम् सर्वभूतानामाश्रयणोय रयिं पुत्राख्य धन सजित्वानम् सम्यक् शत्रूणा रोगादीना च जेतार सदासहम् सर्वदा मर्पणशील क्षमावन्तमित्यर्थं । प्रदर्शनार्थमिदम्, सर्वैरात्मगुणरूपेत वर्षिष्ठम् अतिशयेन वृद्ध श्रुतन, सर्वविद्यापारणमित्यर्थं । उतये अवनाय पितृणामानम्य (? , मानुष्य) तन । तथा हि—पुत्र पुत्र प्रायते, निपरणाद्वा, पु नरक ततस्त्रायत इति वा^३ इत्याचार्यवचनम् ।

पुत्राम्नो नरकाद्यस्मात् पितरं प्रायते सुत^४ ।

तस्मात् पुत्र इति प्रोक्त पूर्वमेव^५ स्वयम्भुवा^६ ॥

१ ऋ० १।८।१॥ पुरानुवाक्यमर्द्रस्य गात्राव्यस्य । २० पां० शो० १।८।१२॥

२ निरु० ममु० पृ० २६॥

३ निरु० २।११॥

४ 'प्रायत निरर मुन' इति मुद्रित पाठ । ५ 'स्वयमेव' इति मुद्रित पाठ ।

६ मनु० ६।१२८॥ म० भा० घादि० ७४।३७॥

इति मनुवचनम् । आभर आहारास्माकमिति । विभुत्वात् मन्त्रपदाना सर्वाया
योजना कर्त्तव्या ॥

—:०:—

प्र संसाहिषे पुरुहूत शत्रूञ्ज्येष्ठस्ते शुष्मं इह रातिरस्तु ।

इन्द्रा भंरु दक्षिणेना वसूनि पतिः सिन्धूनामसि रैवतीनाम् ॥६७॥

जयस्वार्पम् । प्र संसाहिषे इह सहतिरभिभवे निरवति वा तव प्रकषेणा-
म्यभव [?] अभिभवसि हि पुरुहूत बहुभियंजमानं. स्तुयमानो वीर्यवृद्धः सन्
वलवान् इत्यर्थः । शत्रुन् वृथनमुचिप्रभृतीन् ज्येष्ठ अतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो
वा ते तव शुष्म शुष्म इति वलनाम^३ शुषे[र्म]न् प्रत्यय, परस्य सायौगिक
हन्त्यादिक (?, वलादिकं) शोषयतीति शुष्म अतोऽतिशयवचनः सामर्थ्याद्,
इह अस्मदीये यज्ञे, रातिः दान हविर् अस्तु । अस्मत्प्रत्तेने हविषा परितुष्ट-
सन् हे इन्द्र आ भर आहारास्माकमिति शेषः । दक्षिणेन दाशतेर्दानार्थस्य^४,
दक्षिणो हस्तः, दीयत एनेन देवपितृमनुष्येभ्य, तेन दक्षिणेन हस्तेन वसूनि
वस्विति घननाम^५ वसतेराच्छादनायस्य, श्रोणादिक उप्रत्ययः^६ । आच्छा-
दयति तत्सर्वं दोषजात, वसूनि धनानि वस्मादेवमुच्यते ? यस्मात् त्व पतिः

१. दुर्गाचार्येणाप्ययमेव सिद्धान्तं स्थिरीकृत । तथा हि—“...त एते वक्त्रुरभि-
प्रायवशादन्यार्थत्वमपि नजन्ते मन्त्रा । न ह्येतेष्वर्थस्ययत्तावधारणमस्ति । महार्या
ह्येते दुष्परिज्ञानाश्च । यथाश्चकारोहर्वैशेष्यादस्व साधु साधुतरस्व बहुत्येवमेते-वक्तृ-
वैशेष्यान् सानून् सानुतराश्चार्यान् सवन्ति । तत्रैव सति लक्षणार्हेःशमात्रमेवंतस्मि-
न्छास्त्रे निर्वचनमेकैवस्य जिते । क्वचिदध्यात्माधिदैवाधियज्ञोपदर्शनार्थम् । तस्मादेतेषु
यावन्तोर्ग्या उपपद्येरत्तधिदैवाध्यात्माधियज्ञाश्रयाः सर्व एव ते योज्याः । नात्रापरोधो-
ऽस्ति । [निर० २।८ दुर्गा टी०] ॥

स्कन्दस्वामिनापि “... सर्वदर्शनेषु च सर्वे मन्त्रा, योजनीयाः । कुत ? स्वयमेव
भाष्यकारेण सर्वमन्त्राणां त्रिप्रकारस्य विषयस्य प्रदर्शनाय “अथ वाच पुष्पफलमाह”
[निर० १।२०] इति यज्ञादीनां पृष्पफलत्वेन प्रतिज्ञानात् इत्युक्तम् [निर० ७।५॥
स्कन्द टी०] ॥

२. ऋ० १०।१८०।१॥ याज्येयमन्द्रस्य सान्नाय्यस्य । ३० शा० श्री० १।८।१२॥
३ निघ० २।६॥ ४ ‘दाशतर्वा स्याद् दानकर्मण’ इति निरुक्तम् १।७॥
५ निघ० २।१०॥ ६ दश० उ० १।६५॥ ५० उ० १।१०॥

स्वामी सिन्धूनाम् सिन्धवो नद्य, इह सामर्थ्यादन्तरिक्षचारिण्यो गृह्यन्ते ।
अन्तरिक्षचराणा वाहुदवत्वेवमादीना (?) वा भूचराणाम् । अथवा सिन्धव
समुद्रा क्षीरोदधिप्रभृतीना समुद्राणा वा असि भवसि । रेवतीनाम् मणिमुक्ता-
प्रवालादीना (? , प्रवालादिना) धनेन धनवतीना, समुद्रपक्षे—पुल्लिङ्गत्वाद्
धनवतामिति व्याख्ययम् ॥

—101—

वि नं इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः ।

यो अस्मिं अभिदासत्यधरं गमया तमः' ॥६८॥

ज्ञानस्या (? , दासस्या)पंम् । [वि] विशब्दो जहीत्यनेनाख्यातेन
सवध्यते । न अस्माव शत्रुभूतानिति शेष । हे इन्द्र मृध [मृध इति]
सग्रामनाम', मृध करोतीति णिच् प्रत्यय, तदन्तान् क्विप्, सतश्च णेरनिटि'
इति णिलाप, द्वितीयावहुवचनमेतत् । मृध सग्रामवारिण. प्रतियोधनसम-
र्थान् जहि हन्तेरेतद् रूपम् विशब्दस्यात्र सवन्ध । विजहि विगतजीवितान्
बुरु इत्यय. । नीचा नीचं यच्छ यच्छ नियमय निगूहाण ध्रुवधारयेत्यर्थं ।
पृतयत पृतनाशब्दात् सग्रामवचनाद् इच्छार्थे वयच् प्रत्यय, ये सग्राम वतुं
वामयन्ते । य न समर्था तान् निगूह्य मुञ्चेत्यर्थं । [य]यञ्च तिरोभूय
अस्मान् अभिदासति दस्यति क्षयाय । अभिदासति प्राभिमुन्येन क्षपयति
वापन इत्यर्थं । यच्छब्दशून्यस्तच्छब्दाऽध्याहार्यं । त महादुजन अथरम्
निवृष्ट तम गमय भारयेत्यभिप्राय ॥

—

मृगो न मीमः कुंचुगो गिरिष्ठः पंगारतु आ जगन्याः परंम्याः ।

मृग सुगार्यं पुषिमिन्द्र निग्म वि शंयुन् ताञ्जिह्वि वि मृधो नुदम्ब' ॥६९॥

जयन्वार्यम् । इन्द्राभिधीयते । प्रयदाहनाञ्च मन्त्रा मध्यमगृह्ययागात् ।
इन्द्रस्य मध्यमम्यानोज्ञादेव वायु । मृग [मृगा]मार्ज्जितिकर्मण', मृग

१ ऋ० १०।१२।४। संसृण्व हविषा पुरान्नुकाषणा । इ० मं० म० २।२।१०।
४।१।२।३॥

२ निष० २।१०।

३ ष० ६।१।५।

४ निष० २।१०।

५ ऋ० १०।१८।२। वाग्द्वय संसृण्व हविष । इ० लं० श्री० ३।१।३॥

मं० म० ४।१।३॥

६ निष० १।१०॥

शोघ्रगतिरित्यर्थः । [न] उपरिष्ठादुपचाराद् नशब्द उपमार्थं । मृग इव यथा मृगः सिंहो व्याघ्रो वा भीमो भयङ्कर, कुचर' कुत्सित प्राणिवधमुद्दिश्य चरतीति कुचरः, गिरिष्ठा. गिरि पर्वत विन्ध्यादिः, तत्र स्थायी, परावत दूरनामेद', दूरात् स्वस्थानात् तूर्णमामिपार्थम् [आ जगन्त्याः] आगच्छेत् तद्वत् । यदा 'कुचरो गिरिष्ठा.' इतीन्द्रस्यैव विशेषणे [तदा] क्वाय न चरतीति' वकारस्य सम्प्रसारणे नकारलोपे च कुचर । अणिमादियोगान्न क्वचिन्न चरति, सर्वत्र चरतीत्यर्थः । गिरिष्ठाः गिरिर्मेघः तस्मिन् ह गन्तव्ये स्थातुं शीलमस्येति, गिरिस्थायी समीप सेमीव (? , स्थायी) सप्तम्येषा कूपे गर्गकुलम्^३ इतिवत् । प्रत्यक्षकृतत्वान्मन्त्रस्यैकवाक्यतायै य[त्त]च्छब्दा-वध्याहार्यौ । यस्त्व कुचरो गिरिष्ठा स त्व परावत दूरात् स्वर्गाख्यात् स्थाना-दन्तरिक्षाद्वेत्यर्थं । त्वमागत्य चरुभिराराधितो वीर्यवृद्ध' सन् सृकम् वज्रना-मैतत्^४ सशाय शो तनूकरणे, समित्येष निरित्येतस्य स्थाने^५ द्रष्टव्य । निशाय तीक्ष्णीकृत्य पविम् एतदपि वज्रनाम^६, पुनरुक्तिदोषपरिहारार्थं क्रियायोगमङ्गीकृत्य प्रवर्तते, अह पार्थो धनञ्जय^७ इति यथा । पवतिर्गति-कर्मा, पवि गन्तार शत्रूणा कायेषु । हे इन्द्र तिग्मम् तिग्मशब्दस्तीक्ष्णवचन तिग्मस्वभावेन तीक्ष्णधार, तेन वज्रेण [वि] विशब्दस्ताळहीत्येतेन सबध्यते । शत्रून् दैत्यादीन् [ताळिह] ताळहीति वधकर्मा,^८ विजहि मारय मदोत्सेधयु-क्तान् प्रतियोधनसमर्थान् । ततश्च [वि] विशब्दो नुदस्वेत्यनेन सबध्यते । मृधः निरूपितमेतच्छब्दरूपम्^९ । सग्रामकारिणो दुर्बलान् प्रतियोधनासमर्थान् विनुदस्व प्रेरय इत स्थानादपनयेत्यर्थः ॥

—:०:—

मूहाँ इन्द्रो य ओजंसा पर्जन्यो वृष्टिर्माँइव ।

स्तोमैर्वत्सस्यं वावृधे^{१०} ॥७०॥

१. निघ० ३।२६॥

२. निघ० १।२०॥

३. तुलना—महाभाष्य ४।१।४८॥

४. निघ० २।२०॥

५. निरुक्ते "निरित्येष समित्येतस्य स्थाने" [१२।७] इत्येव पाठ ॥

६. निघ० २।२०॥

७. अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

८. निघ० २।१९॥

९. द्र० निघ० समु० पृ० ६२ ॥

१०. श्रु० ८।६।१ ॥ दस्योऽपी अनुवाक्यय माहेन्द्रस्य साग्राभ्यस्य । द्र० आ० श्रौ०

६।६॥ शा० श्रौ० १।८।१३ ॥

वत्सस्यापमम् । [महान्] मंहतेर्दानार्थस्य, ददात्यसौ भक्तान् भूतेभ्यो-
ऽनुप्राहकतया जनान् (?) 'इत प्रदान ह्यमुष्मिन् लोके उपजीवन्ति'^१
इति । इन्द्रः दानादिगुणः [य.] श्रोजसा उब्जतेन्यग्भावायस्य बलपर्यायः
न्यग्भावयत्येतत् शत्रुजातम्, श्रोजसा बलेन शत्रुक्षयकरेण युक्त इति शेषः,
महाबल इत्यर्थः । यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । स महेन्द्रः पर्जन्यो वृष्टिर्मां
इव तर्पयतीति [पर्जन्यः] तृपेराद्यन्तविपर्ययेण तकारलोपेन च जन्यप्रत्यया-
न्तस्यैतद् रूपम्^२, पर्जन्यो वृष्टिर्मां इव यथा पर्जन्यो मध्यमस्थानो वर्पयन्त
(?, वर्पयन्) धारात्मना क्रमेण वर्धते । एव स्तोमः स्तुतिभिर्निरतिशयप्रीति-
जननीभिः वत्सस्य मम वावृधे वर्धते स्तूयमानः ॥

—:०:—

भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान् भुवो विश्वेषु सर्वेषु यज्ञियः ।
भुवो नृश्रयोत्नो विश्वस्मिन् भरे ज्येष्ठंश्च मन्त्रो विश्वर्चणे ॥७१॥

वैकुण्ठस्यापमम् । भुव नेद पृथिवीनामधेयस्य भूरादस्य रूपम् । कि
तर्हि ? भवतेलंङि छान्दसत्वाददभावः, वर्णव्यापत्तिश्च^३ अभव. स्वम् हे
इन्द्र ब्रह्मणा परिवृद्धेन त्रयीवक्षणेन स्तूयमान इति शेषः । महान् महत्त्व
प्राप्तवान्, महत्त्व च वृत्रयथादिपोगान् । तथा च श्रूयते—इन्द्रो वै वृत्रं
एत्या महानभवत्^४ इति । या हि भुवनहितं कर्म करोति न मजान् भवति ।
भुव पूर्ववत् प्रथिया कल्प, अभव भवति विश्वेषु सवनेषु गवन्मिति
यजन्नाम,^५ यज्ञेषु ज्यानिष्टोमादिषु, अथवा प्रातःगवनादिषु यज्ञिय यष्टव्यः ।
तथा च श्रूयते—ऐन्द्रो वै यज्ञ, इन्द्रो यज्ञस्य देवता^६ इति । भुव. भवतिश्रवा-
भिपूयो श्रष्टव्यः । युत एतन्नम्यते ? अर्थगामर्थात् । वि पुनरर्थगामर्थम् ?
उच्यते—विश्वस्मिन् भरे [भर] इति श्रामनाम,^७ तरगप्रियोगेन नृगच्छत्
वाश्रुभूनेषु मनुष्येषु वर्धते वाश्रुभिभवनमन्वेष्टव्यं वायिनव्यत्वात् । अतोऽत्र

१. मुरना बार्ना—नै० म० ३।२।१॥

२. मुरना—परिचर्यात् । आट्-विरीत्य । मर्पयिषा जन्यः । नि० १।१।१॥

३. ऋ० १०।१०।१॥ इणोऽपी वागव्य मात्-इत्येव मात्-इत्येव । षा० १।० १।१॥

४. ऋ० नि० १।१०।१० १।१॥

५. ऋ० षा० १।१ ॥ मुरना—नै० षा० ३।२१ ॥ षा० २।१।१।१, ४।१।१।१॥

६. नि० १।१० ॥ ७. षट्-इत्येव मुरनामिदम् ॥ ८. नि० २।१० ॥

भवतिरभिपूर्वं शत्रुवाधने वर्तते । इदमत्र वक्तव्यम्—उपसर्गा, किं द्योतका उत वाचका इति ? केचिदाहुः—उपसर्गा द्योतका इति । उपशब्द समीप-वचन, समीपस्था (?समीपस्थयोर्) नामाख्यातयोरर्थं विशेषण सृजन्ति बोधयन्ति द्योतयन्ति इत्युपसर्गा । कथं ? अनेकार्थत्वाद् घातूना प्रकरणानु-रोधिनमर्थमभिदधत शब्दस्योपसर्जनमात्रे साहाय्य प्रतिपद्यमानास्तस्यैवार्थस्य द्योतका इति । वाचका इत्यपरे । कुत ? अनकप्रकारा ह्युपसर्गाणामर्था प्रकर्यादय, प्राहुः अभि[म]तानथविशेषान् नामाख्यातयो, पृथक् प्रयोगेऽपि वाचकत्वमेवा दृष्टम् यदुद्धतो निवतो यासि' निष्कौशाम्बि रिति । एवमप्युपसर्गप्रसङ्गान् सर्वेषामुपसर्गाणा सामान्येन मनाक् स्वरूप-मुक्तम् । प्रकृतमभिधीयते । अन्यभव अभिभवसि नूनं मनुष्यान् शत्रुभूतान्, च्यौल च्यौल इति बलनाम', व्यावयति स्वस्मात् स्थानात् रातिमिति । च्यौलमस्यास्तीति मत्वर्थीयोऽच्' प्रत्यय । बलवान् महाबल इत्यर्थं । क्व शनूनभिभवसि ? विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् भरे, भर इति सप्रामनाम भरतेर्वा हरतेर्वा । भ्रियन्त हि तदर्थं योद्धादयः, ह्रियन्त वा यौधादीना प्राणा । ज्येष्ठश्च देवाना प्रधानभूत । तथा च श्रूयत—इन्द्र खलु वै श्रेष्ठो देवाना-मुपदेशनात्' इति । मन्त्र मनुत बोधत कृतित्वात् बोद्धा च, स्तोतृवर्गं सर्घं ज्ञात्वा सर्वा वा शब्दराशी लोकपालत्वात् लाकवृत्तान्त विश्वचर्षणे विश्वस्य सर्वस्य भूतजातस्य शुभाशुभस्य चर्षणिश्चायिता द्रष्टा च, तस्येद सबोधन हे विश्वचर्षणे । इत्य भूत त्वा स्तुम इति वाक्यशेषः ॥

— ० —

पिप्रीहि देवाँ उेशानो यविष्ठ विद्रोँ ऋतँऋतँनुपते यजेह ।

ये देव्याँ ऋत्विजस्तेभिरग्ने त्व होतृणामस्यायंजिष्ठः' ॥७२॥

त्रितस्यार्पणम् । [पिप्रीहि] प्रीड्, तर्पणे प्रीणय देवान यागाङ्गभूतान् उदात्त वश कान्तौ कामयमानान् स्व स्व भागमिति शेष । यविष्ठ

१ ऋ० १०।१४२।४ ॥

२ निघ० २।६ ॥

३ अ० ५।२।१२७ ॥

४ निघ० ४।२४ ॥

५ तौ० ब्रा० २।३।१ ॥

६ ऋ० १०।२।१ ॥ 'पिप्रीहि देवान् इति त्विष्टकृत पुरो-नुवाक्या' इति ॥ शा०

द्यौ० १।६।१ ॥

अतिशयेन युवन् विद्वान् जानन् स्वमधिकारमस्मद्भक्तता च । किञ्च
 ऋतून् वसन्तादीन् ऋतुपते ऋतूना पालयित, तै सह सस्तवदर्शनात् ।
 तथा चोक्तम्—अथास्य सांस्तविका देवाः । इन्द्र सोमो वरुण पर्जन्य
 ऋतवः' इति । यज इह अस्मिन् लोके, कस्मादेवमुच्यते ? यस्माद् इंध्या
 देवाना स्वभूता. ऋत्विजः अध्वर्युं प्रभृतय तेभि तै तृतीया बहुवचनमेतत्
 पष्ठीबहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्, तेषा मध्ये हे अग्ने त्वम् एव होतृणाम्
 होम कुर्वताम् असि आ यजिष्ठ आङ् मर्यादाया मर्यादया यथाशास्त्रमति-
 शयेन यष्टा त्वमेव यतस्ततस्त्वामेव वय ब्रूम इति ॥

—:०:—

अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतः पावकशोचे वेष्ट्वं हि यज्वा ।
 ऋता यजासि महिना वि यद्भूईव्या वह यजिष्ठ या तै अद्य' ॥७३॥

भारद्वाजस्यापमं । प्रत्यक्षकृतोऽयम्मन्त्रो मध्यमपुरषयोगात् त्वमिति
 चेतस्य सर्वनाम्न प्रयुज्यमानत्वाच्^१[च] । सवोधनावद्योतनाय हे शब्द-
 प्रयोक्तव्य । हे अग्ने अग्निरग्र प्रणयन स्थान स्वर्गख्यं निरपम मुवृतीन्
 नयति । वारयत्येनदद्य^२ इति नयतेद्विकर्मक[त्व]स्मरणात् प्रयोग,
 तस्येद सवोधन हे अग्ने यदद्य अस्मिन् वाले विश विश प्रवेशने माहात्म्येन
 वृत्तनस्य जगत प्रवेष्टा व्याप्ता अध्वरस्य, ध्वरति हिंसाधर्मा^३ सा हिंसा
 यस्य नास्ति सोऽध्वर । कुत एतज्जायते ? तत्र भवन्तो मीमांसवा ग्राहु-
 घोदनालक्षणोऽर्थो धर्म^४ इति । तस्माद् यज्ञे यधोऽवध^५, [इति स्मरणात्] न

१. निरु० ७।८ ॥

२. ऋ० ६।१५।१४ ॥ ".....अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य इति [रिविष्ट्वत्] याज्या" इति । शां० श्रौ० १।६।२ ।

३. २० निरु० ७।२ ॥

४. अत्र कदाचित् 'निवृत्तोऽहंस्तेश्च' [महाभाष्य० १।४।५१] इति पाठ स्यात् । अत्रैव हि नयतेद्विकर्मकत्व स्मर्यते ॥

५. निरु० १।८ ॥

६. मी० ८० १।१।२ ॥

७. मनु० ५।३६ ॥

वा उ एतन् भ्रियते' इति च मन्त्रलिङ्गात् । शास्त्रवशात् [अ]हिंसाकर्म यज्ञस्य दर्शपूर्णमासादेः होतः त्वमिति शेषः । पावकशोचे पावयितृ

१. ऋ० १।१६२।२१॥

२. यज्ञे पशुहिंसाज्वेदिकौत्तरकालिका च श्रुतिस्मृतीतिहासदर्शनात्, यानि च अज्ञे-
यंष्टव्यमित्येवं भूतानि ब्राह्मणवाक्यानि तान्यपि घान्यपराणि । तदुक्तं महाभारते—

ततो दीनान् पशून् दृष्ट्वा ऋषयस्ते तपोघनाः ।
ऋचुः शक्रं समागम्य नायं यज्ञविधिः शुभः ॥
अपरिज्ञानमेतत् ते महान्त धर्ममिच्छतः ।
नहि यज्ञे पशुगणा विधिदृष्टाः पुरन्दर ॥
धर्मोपघातकस्त्वेप समारम्भस्तव प्रभो ।
नायं धर्मकृतो यज्ञो न हिंसा धर्म उच्यते ॥
आगमेनैव ते यज्ञं कुर्वन्तु यदि चेच्छसि ।
विधिदृष्टेन यज्ञेन धमस्ते सुमहान् भवेत् ॥
यज बीजं सहस्राक्ष त्रिवर्षपरमोपितं ।
एष धर्मो महान् शक्र महागुणफलोदयः ॥

म० भा० आश्व० ६१।१२=१६॥

अन्यच्च—

अज्ञेयज्ञेषु यष्टव्यमिति वै वेदिकी श्रुति ।
अज्ञसंज्ञानि बीजानि छागं नो हन्तुमर्ह्यं ॥

म० भा० शान्ति० ३३।७।४॥

सुरा मत्स्या मधु मासमासवं वृशरीदनम् ।
धूर्तः प्रवर्तितं ह्येतन्नैतद् वेदेषु दृश्यते ॥

म० भा० शान्ति० २६।१।६॥

मत्स्यपुराणेऽपि—

अधर्मो' बलवानेष हिंसा धर्मोऽस्या तव ।
नवः पशुविधिस्त्वित्त्वस्तव यज्ञे सुरोत्तम ॥
अधर्मो धर्मघाताय प्रारब्धः पशुभिस्त्वया ।
नायं धर्मोऽधर्मोऽयं न हिंसा धर्ममुच्यते ॥
आगमेन भवान् धर्मं प्रकरोतु येदीच्छति ।
विधिदृष्टेन यज्ञेन धर्मणाव्यसनेन च ।
यज बीजं सुरश्रेष्ठ त्रिवर्षपरमोपितं ॥

(मत्स्यपुराण १४२।१२-१४)

शोचिः दीप्तियंस्य स पावकशोचिः शोचेरिसिन् प्रत्ययः, छान्दसः सकार-

अपि च—

‘एतेऽपि ये याजिका यज्ञकर्मणि पशून् व्यापादयन्ति ते मूर्खाः परमायं श्रुतेर्न जानन्ति । तत्र किलंतदुक्तम्—अजैर्यंष्टव्यमिति । अजा व्रीहयस्तावत् सप्तर्वापिकाः कथ्यन्ते । न पुनः पशुविशेष’ इति । पञ्चतन्त्रे काकोलूकीये ॥

अन्यच्च—

‘तथा हि किल वेदे अजैर्यंष्टव्यमित्यादिवाक्येषु मिथ्यादृशोज्जशब्द पशुवाचकतया व्याचक्षते । सम्यक्दृशस्तु जन्माप्रायोग्य त्रिर्वापिक यवव्रीह्यादि, पञ्चर्वापिक तिलम-सूरादि, सप्तर्वापिक कङ्कुसर्पादि धान्यपर्यायतया पर्यवस्यन्ति’ इति स्याद्वादमञ्ज-रीकारः ।

पृ० १७७, १७८ ॥

एव च कृत्वा वैदिकी श्रुतिरपि प्रवृत्ता—‘यजमानस्य पशून् पाहि’ [यजु० १।१] इति । विवृताश्चेमा भगवान् व्यासः—

पशुर्हिंसा वारिता हि यजुर्वेदादिमन्त्रतः ॥

(महाभारते शान्ति० ३४४।२१॥ कुम्भघोण-संस्करणे)

अत एव यज्ञस्य ‘अप्यर’ इति नामापि संगच्छते ।

मैत्रायणीमहिताया स्पष्टमेव व्रीहियवयोः पशुत्व प्रतिपाद्यते । तदुक्तम्—एते वै पशवो यद् व्रीहयश्च यवाश्च १।६।११॥

यानि च ‘अप्यज्ञे वधोऽवध.’ इत्यादीनि मनुवचनानि तानि सर्वाणि प्रक्षिप्तानीति प्रतीयन्ते । यतो ह्युक्त महाभारते—

अव्यवस्थितमयादिर्विमूर्द्धनास्तिर्नरैरे ।

सशयात्मभिरव्यक्तं हिंसा समनुवणिता ॥

सर्वंमंस्वर्हिंसा हि धर्मात्मा मनुरब्रवीत् ।

नामकाराद्रिहिमन्ति बहिर्वेषा पशुप्ररा ॥

(म० भा० शान्ति० २६५।४,५)

अपि च पशुयज्ञस्य ‘पशुवन्धः’ इति नाम, न तु ‘पशुवध’ । पुरावाले हि सर्वेऽपि पशवो यूने बन्धनानन्तर पर्यग्निहृता उत्सृज्यन्ते स्म, न तु तेषा वधो भवति स्म । यज्ञपूर्तिस्तु ‘यद्देवस्यः पशुन्तद्देवस्य. पुरोडाश’ इतिवचनानुसारं पुरोडाशेन धृतेनार्ज-वाया वा चिन्त्यते स्म । विरोपस्त्वस्मद् विरचित मीमांसा धावर भाष्यस्य हिन्दी-व्याख्यायाः प्रथमे भागे ‘धोतयज्ञ मीमांसा’ प्रकरणे द्रष्टव्यम् ।

लोप,^१ तत सम्बुद्धिगुण पावकशोचे । वे वेते कान्त्यर्थस्य कान्तो ह्यसौ
 देवानाम्, शुचिमध्वर देवा जोषयन्ते^२ इति कान्तस्य । न केवलमद्यैव होता
 यज्ञस्य किं च त्व हि हिशब्दोऽवधारणार्थं, त्वमेव यज्वा यष्टा पूर्वस्मिन्नपि
 काले सर्वस्य यज्ञस्य । यस्मादिति श्रुतेस्तस्मादित्यध्याहार्यं । तस्माद् ऋता
 ऋतमिति सत्यनाम,^३ ततः तृतीयैकवचनस्य सुपा सुलुक्^४ इत्याकार ।
 ऋतेन सत्येन यथातथमित्यर्थं । तथा च श्रूयते—“त्वं हि वेत्य यथातयम्”^५
 इति । यजासि पञ्चमो लकार, यज यागाङ्गभूतान् देवान्, महिना महिन
 इति महन्नाम^६ प्रथमकवचनस्य सुपा-सुलुक्^४ इत्याकार महान् । [वि]
 विशब्दो भूरित्यनेन सवध्यते [यद्] यच्छब्दश्चार्थं स च हव्याशब्दात् परा
 द्रष्टव्यः विभ. निग्रहानुग्रहसमर्थो विभूरित्युच्यते । हव्या शेलोप, हव्यानि
 च [वह] वह प्रापणे देवान् प्रति, यजिष्ठ अतिशयेन युवन् या ते यानि
 हव्यानि अद्य अस्मिन् काले तानीति सम्बन्ध । हविवहन हि भगवतोऽग्ने
 प्रथम कर्म । तथा ह्युक्तम्—अयास्य कर्म वहन [च] हविषाम् इति ॥

॥ इति वाररुचे निरुक्तममुच्चये तृतीयः कल्पः ॥

— ० : —

१ तुष वानो 'सर्वपातुम्य इन्' इत्यनेन इकारान्न षोडशपद सिद्धपत्यव, विमि-
 त्तिन् विधानेन सकारलोपेन च ।

२. तुमना वार्पा—विद्वन् ह्येतदेवा प्रापयन् । तं० स० ३।१।१॥

३ निष० ३।१०॥ ४ प० ७।१।१६॥ ५ अनुसम्भमूनमिदम् ॥

६. निषट्ठी [३।३] न पठ्यते ॥

७ निर० ७।५॥

॥ अथ चतुर्थः कल्पः ॥

‘एकत्रिंशद्विध’ मन्त्र यो वेत्स्यक्षु स मन्त्रवित्” इति वचनाद् एकत्रिंशद विधा मन्त्रा व्याख्यायन्ते—

दैव्याश्शमितार आरभन्वमुत मनुष्या उपनयत मेध्यादुर
आशासाना मेधपतिभ्या मेधम् । प्रास्मा अग्नि भरत स्तृणीत
वर्हिरन्वेन माता मन्यतामनु पिताऽनु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा
सयूध्य । उदीचीनो अस्य पदो निधत्तात् सूर्यं चक्षुर्गमयताद्
वात प्राणमन्त्रवसृजतादन्तरिक्षमसु दिशः श्रोत्र पृथिवीं शरीरम् ।
एकधाऽस्य त्वचमाच्छद्यतात् पुरा नाभ्या अपि शसो वषामुव-
खिदतादन्तरेवोष्माण वारयन्वात् । ज्येनमस्य वक्षः कृणुताद्
प्रशसा वाहू शलादोपणी कश्यपेरासाच्छिद्रे श्रोणी कवपोरू स्ने-
पर्णाऽऽजीवन्ता पद्भ्रविंशतिरम्य बहुक्रयन्ता अनुष्ठयोन्च्यायताद्
गात्रगात्रमस्यानून कृणुतात् । ऊवध्यगोह पार्थिव खनतात् । अस्ना
रक्ष ससृजतात् । यन्निद्रुमव्य माराविष्टोरून् मन्यमाना नेद्
वस्तोके तनये रविता खन्डमितारः । अध्रिगो शमीध्र मुशमि
शमीश्रम् ॥७॥

१ बृहवनायां मन्त्राणां पटत्रिंशद्विधत्व प्रतिपादितम् । इ० नू०दे० १।१५ ११॥
हरिश्चामिना तु धनदयविवरणस्थापोदान— एत पञ्चचरवारिणदवान्भद्रा वावयव्य
इत्युक्तम् । भरतमुनिनापि ‘पटत्रिंशत्तानि तु लक्षणाणि प्रातानि च भूपणगम्भितानि’
(१६।४) इत्यनेन धनकाराणां पटत्रिंशद्विधमुक्तम् । स्वन्दरवामिना तु ‘मन्त्रां पञ्च-
प्रकाराः । प्रिया करणा, त्रिदशाणानुवादिन मन्त्राभिष्कवनादिगता, जपानुवचना
दिगता इति’ इत्युक्तम् (श्र० भा० उपादान) । ब्रह्माण्डपुराणप्यतादुशी वाचिद्
गन्ता वतने । इ० बम्बई सरक० पत्रा ६१ म । उच्चरन् स्वीययज्ञुर्भाष्यस्यापादाने
‘प्रवाणविधामन्त्रा’ इत्युक्तवान् । त्रयोदशविधत्व तु शाण्डिल्येण सर्वत्र द्रष्टव्यम् ।

२ अनुरक्तपमूतमिदम् ॥

३ धात्व० थो० १।१॥ सं० वा० २।६,७॥

इति प्रैपः (१) विश्वामित्रस्यार्षम् । वैव्याः देवानां स्वभूता अध्रिगु-
 प्रभृतयः हे शमीतारः उत मनुष्याः मनुष्या अध्वर्युप्रभृतयः सर्व एव
 यूयमिमं पशुं मारयितुम् आरभध्वम् आरम्भार्थो (?) उपनयत उपगच्छत
 मेध्याः मेघ इति यज्ञः, तत्र भूलाः, दुरः द्वाराणि यज्ञगृहद्वाराणि चात्वालोत्कर
 योर्मध्यमित्यर्थः । आजासाना कामयमानाः स्वं स्व भागमिति मेघपतिभ्याम्
 मेघो यज्ञः तत्साधनभूतः पशुरपि मेघ उच्यते, तस्य पती स्वामिनो तावग्नी-
 पोमौ तयोरर्थाय मेघम् मेघसाधन. पशुः [प्र] प्रशब्दः पुरस्तादर्थे वतंते,
 अनेकार्थत्वादुपसर्गणाम् । कुतः एतज्जायते ? "तस्योल्लुक्ं पुरस्ताद्धरन्ति"
 इति श्रुतेः । पुरस्ताद् अस्मै तादर्थ्येपा [चतुर्थी] आग्निम् उल्का भरत
 हरत । स्तृणीत बर्हिः यत्रैप निहन्यते तत्र बर्हिः दर्भास्तृणीत । [अनु]
 अनुशब्दो मन्यतामित्यनेन सम्बध्यते । एनं माता अनु मन्यताम् वधार्थमस्यो-
 त्कमार्थं [च] । अनु पिता पतव (? , पितापि) अनु मन्यतामित्यनुपङ्ग-
 सर्वत्र । अनु भ्राता भ्रातानुमन्यताम् । कीदृशो भ्राता ? सगर्भ्यः समानगर्भ-
 भवः सगर्भ्यः । अनु सखा सखा चानुमन्यताम् । कीदृशोऽसौ ? सयूय्यः
 यूथशब्द. सघातवचनः, समाने यूथे भवः सयूय्यः । उदीचीनान् अस्य माय-
 माणस्य पशोः पदः पादान् निघत्तात्, तस्य तात् इति तादादेशः सर्वत्र
 निघत्त । सूर्यं चक्षुर्गमयतात् सूर्यप्रभवत्वात् सूर्यमेवास्य चक्षुर्गमयत । सर्वेन्द्रि-
 याणामेवं धर्मत्वेऽपि वचनात् यथान्यायं कारणपरिगहार्थम्^३ धर्मं (? , द्रव्य)
 हि विनश्यन् कारणं गच्छति । वातं प्राणमन्वसृजतात् मुग्धनासिकाम्या यो
 वायुः निस्सरति सोऽयं प्राणोऽभिप्रेतः । अन्तरिक्षम् प्रति असुम् प्रति प्राण
 शरीरधारणम्, दिशः प्रति श्रोत्रम् पृथिवीम् प्रति शरीरम् अन्वसृजतेत्यनुपङ्गः
 सर्वत्र । एकधा एकेन प्रकारेण अखण्डिता अस्य त्वचमाच्छद्यतात् पुरा
 नाभ्याः नाभेः । अपि शसः आवतरूपात् वषामुत्खिदतात् उद्धरत । अन्तरे-
 वोत्माणं वारयध्वात् मुखानासिकानिश्चारिण वायुमस्य वारयत निरुच्छ्वासं
 संज्ञपयतेत्यर्थः । श्येनम् श्येनादयः शब्दा उपमार्थत्वेनोपादीयन्ते, श्येनाकारम्

एतन्मन्त्रविषये मीमांसाशास्त्रभाष्ये ६।४।२२-२७॥ सूत्राणि द्रष्टव्यानि । स्वन्द-
 स्वामिनो निरुक्तटीका (भाग २, पृष्ठ ३३२) च ।

१. ऐ० ब्रा० २।११॥

२. ष० ७।१।४४॥

३. स्कन्दनिरुक्तटीका पाठोऽप्यत्र अष्टः । एतदापारेण स शोधनीयः । इ०भाग २,

पृष्ठ ३३२ ।

अस्य वक्ष कृणुतात् कुरुत । प्रशसा द्विवचनस्य सुपां सुलुक्' इत्याकारः, प्रकर्षेण शस्यते ह्यन्यतेऽनेनेति प्रश' शस्त्रमुच्यते' । स्वधितो वा शस्त्राकारावित्येके । अथवा प्रशस्तौ बाहू कृणुत इत्यनुपङ्गः सर्वत्र । शला दोषणी शलाकाकारे दोषणी दीर्घ इत्यर्थः । कश्यपेवासा कश्यपेवासी । अच्छिद्रे श्रोणी साकल्यमेवाच्छिद्रत्वम् । कवपोरू कवपा [काराद्] ऊरू स्त्रेकपर्णाऽष्ठीवन्ताऽङ्गे करवीर तस्य पर्णाकारावष्ठीवन्तौ तौ च कृत्स्नावित्यर्थः । षड्विंशतिरस्य षड्भ्यः पश्च ता अनुष्ठया अनुष्ठाने यत्नेन कृत्स्ना उच्येयावयतात् उत्कृन्तत । एव गात्र गात्रमस्यानूनं [कृणुतात्] अनतिरिक्तं च कृणुत । ऊवध्यगोहम् भक्षित तृणादिक यदजीर्णं पशोरुदरे तिष्ठति तदूवध्यम्, तस्मिन् गृह्याने प्रच्छाद्यते स ऊवध्यगोहः, त च प्रार्थिव पृथिव्या भव खनतात कृतन्त । अस्ना असृकशब्दस्य लोहितवचनस्य पद्' आदिमूत्रेण असन्नादेश, अस्ना लोहितेन रक्षः समृजतात् सयोजयत, तद्धि रक्षसा भागः । वनिष्ठुमस्य वपासमीपे सन्त वपाखनने मा राविष्ट मा राविष्ट । ऊरुकम् विस्तीर्णं वपालक्षणं चेतदित्येव मन्वमानाः, एव च कुर्वताम् नेत् इच्छद्दो-ज्वधारणार्थं. न इत् नव व युष्माव लोके तनये द्वे अय्येते अपत्यनाम्नी', पौनरक्त्यपरिहारार्थं लोकशब्देन पुत्रोऽभिधीयते तनयशब्देन च पौत्र, वह्वर्थमेकवचनम् पुत्रेषु पौत्रेषु च पुत्राणा पौत्राणा च मध्ये रविता शब्दवर रयत् र शब्दे शब्दयिष्यति । हे शमितार एतज्ज्ञात्वा हे अधिगो प्रदर्शनार्थ-मिदमधिगुग्रहण, अधिगुप्रभृतय शमितार शमोध्वम् शमयत सुशामि शमोध्वम् शमित च शमयत मा शङ्का कुरुष्व हिमेति । धर्म एव सा हिंसा शास्त्रेण' विहितत्वात्, अम्य च पशोरत्वर्षो भवति । तथा च श्रूयते—

यज्ञार्थं निधनं प्राप्ता प्राप्नुवन्त्युच्छिती पुन ।* इति ।
हिरण्यशरीर ऊर्ध्वं स्वर्गं लोभमेति' इति च ॥

—:०:—

१. ष० ७।१।३६॥ २. अथ षाट् स्वन्देन 'केचित्' पदेन स्मृत, उताट् 'अपरे' पदेन । ३० । निर० टीका भाग २, पृष्ठ ३३२ ॥ ३. ष० ६।१।६३॥
४. वररुचरिद व्याख्यानं मीमांसागाडरभाष्यमम्मतम् । ३० मीमांसाभाष्य ६।४।२२॥ शायणेन तु 'उह्व' पदस्य उरूकशमित्यनुगम्' इति व्याख्यान इवम् । ३० तै० ब्रा० ३।६।६॥ ५. निष० २।२॥
६. ३० निर० मनु० ५० ६७ टि० २॥
७. मनु० ३।४०॥ ८. ऐ० ब्रा० २।१४॥

एहू सु ब्रवाणि तेऽग्रं इत्येतरा गिरः ।
एभिर्वर्धासु इन्दुभिः' ॥७५॥

इत्याह्वानम् (२) । भारद्वाजस्यार्षम् । [आ] आकारः सन्निकर्षार्थः ।
आ इहि आगच्छ अस्मद्यज्ञमिति शेषः । उ उकारः पदपूरणः । सु ब्रवाणि
शोभन सूनृतं वचन ब्रवाणि वदानि [ते] त्वद्गुणसयुक्त स्तुतिशेषः । अत
एव हे अग्ने .....त्व तेभ्यः शृणु इत्यभिप्रायः । कस्मादिति चेत् ? यस्माद्
इत्या इत्येति सत्यनाम^२, सत्यवचनमस्मदीय सत्यरूपत्वात् तुष्टिकरमित्य-
भिप्रायः । अन्येषा तु इतराः असत्याः सत्याद् विपरीतवृत्तयः गिरः वाचः
[वचनं] विपरीतत्वान्न प्रीतिकरमित्यभिप्रायः । श्रुत्वा चानन्तरं एभिः
तात्तीर्यसवनिकं: इन्दुभिः सोमं. वर्धासि पञ्चमो लकारः वर्धामि वर्धस्व ।
एतदुक्तं भवति—'स्तुतिभिः स्तूयमान पीत्वा च सोम [वीर्यं] वृद्धः सन्
देवद्विपो जहीत्याह्वयसे' इति ।

—:०:—

नकिरिन्द्र त्वदुत्तरो न ज्यायौ अस्ति वृत्रहन् ।
नकिरेवा यथा त्वम्' ॥७६॥

इति स्तुतिः (३) । वामदेवस्यार्षम् । गुणगुणिसम्बन्धप्रतिपादनं स्तुति-
रुच्यते । [नकिः] नकिरिति निरित्येतस्य स्थाने प्रतिषेधवचनस्याकच्-
प्रत्यायन्तस्यैतद् रूपम्, नास्तीत्यर्थः हे इन्द्र त्वत् त्वत्तः उत्तर उत्कृष्टः
देवेष्वित्यर्थः । कुत एतत् ? इन्द्रो वै देवानामोजिष्ठो बलिष्ठः* इति श्रुतेः ।
किं च न ज्यायान् [अस्ति] ज्यायानपि नास्ति कुतः ? महत्त्वयोगात् ।
हे वृत्रहन् वृत्रमसुर त्वष्टुः पुत्र मेध्यघपरिषक्व (? , मेघ च परिघ्नन्) ।
किं बहुना नकिरेव यथा त्वम् यादृशोऽसि त्वं तादृशोऽपि नास्ति । त्वत्तुल्यो-
ऽपि न कश्चित् प्रैलोक्ये विद्यत इत्यर्थः ॥

—:०:—

१. ऋ० ६।१६।१६॥

३. ऋ० ४।३०।१॥

२. निय० ३।१०॥

४. ऐ० वा० ७।१६॥

मोघमन्त्रं विन्दते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत् स तस्य ।
नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति केवलादी' ॥७७॥

इति निन्दा (४) । भिक्षोरार्पम् । मोघ व्यर्थं विफलम् अन्नं विन्दन्ते लभते भुङ्क्ते इत्यर्थः । अप्रचेता अप्रज्ञ प्रकल्पेणाजानन् धर्ममित्यर्थः । सत्यं ब्रवीमि यदेतदुक्तं ततः सत्यमेव अथ वधः ... धारणार्थः वर्धयति प्राणान् इति वधः वञ्च एव स अन्नलाभः अभ्यवहारः [तस्य] अभ्यवहर्तुः । तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहर्तव्य उत्तरार्धवे योजनीयः । [य] नार्यमणं पुष्यति अरोगा भयान्निहन्तारमग्निं न पुष्यति नार्चयति नागौ जुहोतीति वैश्वदेवादिकं न करोतीत्यर्थः । नो सखायम् नापि सखिभूतमतिथिं पूजयति । केवलाघो भवति अघमिति पापनाम, आङ्पूर्वाद्धन्तेऽपसर्गस्य ह्रस्वत्वेन हकारस्य च घत्वेन अघम्^३ आभिमुग्येन हन्ति ततः कर्त्तारं वदाचित, केवलपापरूपा भवति केवलादी केवलशब्दोऽसहायवचनं केवलभोजी असहायभोजीत्यर्थः । स माघमन्त्रं विन्दते त[स्मा]त् तस्य वधो भवति । इति सम्बन्धः । कुत एतत् ? अहमन्नमघ्नमदन्तमग्निं इति मन्त्रलिङ्गात् । मन्त्रलिङ्गमूलं यस्य चाग्नी न त्रियते यस्य च अन्नं.....न भोक्तव्यमित्यर्थः ॥

—:०:—

गौरीर्मिमांसा सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुर्पदी ।
अष्टापदी नवपदी धभ्रुवपी सहस्राक्षरा परुमे ध्योमन्^४ ॥७८॥

इति सख्या (५) । दीर्घतमस्य आर्पम् । गौरी- छान्दसत्वात् गुरोपाभावः । वाङ् नामेतत्,^१ वाङ् मध्यमस्थाना मेघजन्मा न्तनपि अलक्षणोपचारः (?) अधिष्ठात्रीत्युच्यते, मा मिमांसा भाङ्मानं मिमीते शृत्स्नं जगद् इति शेषः । तक्षती कुर्वती सलिलानि वृष्टिः तक्षणाणि, तक्षति करोति वर्मा^२ कुर्वती एकपदी पदस्थानमाश्रयमित्यर्थः । किं तत् ? अन्तरिक्षम्, तद्धित्तम्या स्थानम्, तद् यस्या मा एकपदी । द्विपदी मध्यमेन [चादित्येन च]^५

१ ऋ० १०।११।७।६॥

२ इ० नि० ६।११॥

३ ऋ० १।१६।४।१॥

७. अनुपपन्नमूत्रमिदम् ॥

२ हियमिति इत्यर्थः ।

४. ऋ० ३० भृगु० १०।६॥

५ निष० १।११॥

६. इ० रवन्दनिरुक्तटीका १।१।४०॥

सहिता वृत्रवधमाचरन् वृष्टिकर्मणि साहाय्यमस्याः प्रतिपद्यते । सा चतुष्पदी
 अष्टापदी दिग्भिः, दिशोऽत्रकाशदानेनास्य वृष्टिकर्मणि सहकारिकारणत्वं
 प्रतिपद्यन्ते । अष्टापदी अवान्तरदिशश्च तादृशं तद्वर्माणः (?) । नवपदी
 ताभिश्चादित्येन च, असावादित्यो न्यङ्ग्रश्मिभिः पर्यावर्तते अथ वर्पति' इति
 वचनात् वृष्टिकर्मणि साहाय्यमस्याः प्रतिपद्यते, तत एवमुच्यते नवपदी,
 बभ्रुवृषो एकपद्यादिक्रमेण वर्धमाना इत्यर्थः सहस्राक्षरा सहस्रमिति बहुनाम'^१
 अक्षरमित्युदकनाम^२ अक्षयत्वात् तथा हि श्रूयते—तस्मादद्यमानाः पीयमाना
 आपो न क्षीयन्ते' इति । सहस्राक्षरा बहुदका क्रमेणोपचीयमानेन वर्षणावयन्त
 धारात्मना कृत्स्नं जगद् व्याप्नोतीत्यर्थः । परमे प्रकृष्टे व्योमन्, सुपा सुलुक^३
 इति सप्तम्येकवचनस्य लुग् द्रष्टव्यः, व्योमनि अन्तरिक्षे स्वस्मिन् स्थाने
 स्थितेति वाक्यशेषः ।

—:०:—

तच्चक्षुर्द्वैवहितं शुक्रमुच्चरत् ।

पश्येम शरदः शतं जीवम शरदः शतम् ॥

इत्याशीः (६) अयं मन्त्रो द्वितीये कल्पे व्याख्यातः ॥

—:०:—

बभ्रुरेको विपुणः सूनरो युवाञ्ज्यङ्कते हिरुण्यम् ।

योनिमेक आ संसाद् द्योतनीऽन्तर्द्वेषु मेधिरः^५ ॥७९॥

इति कर्म (७) । काश्यपस्यायम् । सोमः स्तूपते, उत्तरेणार्धचंन वैद्य-
 तोऽग्निः । बभ्रुः बभ्रुवर्णः सोमः एकः अमहायः विपुणः विपमः विपमसाब्देन
 समयं उच्यते, एव एव कर्मसु समयं इत्यर्थः । सूनरः शोभना कर्तव्यपदार्यज्ञा
 नरा मनुष्या अर्ध्वर्थादयो यस्य सम्बन्धित्वेन सन्ति स सूनर शोभननरः ।

१. सं० म० २।४।१०॥ निर० ७।२।४॥

२. निप० ३।१॥

३. निप० १।१२॥

४. अनुवर्णानुवर्णमिदम् ॥

५. प० ७।१।३६॥

६. ऋ० ७।१६।१६॥

७. निर० मसु० पु० ३९॥ अत्र एवास्यात्र मगना न कृता ।

८. ऋ० ८।२।१॥

पदकारेणैतत् पद नावगृहीत तथापि भाष्यकारवचनात् पदकारमनादृत्यैतन्नि-
रुक्तम्^१ । युवा यौते कनिन्प्रत्ययान्तस्य प्रयौति मिश्रयति कर्माणि प्रात-
सवनादीनि, इतरोऽपि युवा तरुण स्यात् क्षिप्र कर्माणि मिश्रयति अञ्ज
अनक्ति व्यञ्जनशीलः अङ्क्ते अभिव्यञ्जयति उत्पादयतीत्यर्थं । हिरण्ययम्
हिरण्यशब्देनोदकमुच्यते । कुत एतत् ? उदकमपि हिरण्यमुच्यते^२ इति
भाष्यकारवचनात् । हिरण्यमुदकसघातम् । एतदुक्तं भवति—इन्द्रादिदेवता-
तृप्तिद्वारेण सर्वप्राणिव्यञ्जनहेतुभूतमुदकं सोमः सम्पादयतीत्यर्थं । योनिम्
योनिशब्देनान्तरिक्षमुच्यते, अन्तरिक्षमेव एकः वैद्युतः योनिम् आससाद
ज्ञातवान् प्राप्तवानित्यर्थं । द्योतन, द्युत दीप्तौ दीप्यमान, अन्त अन्त
शब्दो मध्यमवचनं देवेषु मध्यमस्थानेषु वाय्वादिषु मेधिर मेघाशब्दो
घनवचनः,^३ प्रज्ञावचनोऽप्यस्ति^४, मेघाशब्दान्मत्वर्थोय इरच्प्रत्यय । मेघो-
दरगतैतोदकलक्षणेन घनेन घनवान् वा, प्रज्ञावान् वा प्रज्ञाहेतुभूतः अतिबहुल-
तिमिरावकुण्ठनाया राश्या घटपटादिभावाना प्रकाशयिता इत्यर्थं ॥

—:०:—

अहं भुवं वसुंनः पूर्यस्पर्तिरुहं धनान्नि सं जयामि शश्वत ।

यां हवन्ते पितरुं न जन्तवोऽहं दाशुषे वि भंजामि भोजनम्^५ ॥८०॥

इति षट्यना (८) । अर्थाभिव्यक्तयर्थमस्या प्रथमं तावदाम्याना
प्रस्तौति—‘प्रजापतेदु’हिता विकुण्ठा नामामुरक्षेत्रे सम्भूता पुत्रमिन्द्रमिच्छन्ती
किल बहुतपस्चकार । तस्यास्तपसो महानुभावादिन्द्रत्वभयाच्च देवैस्वर्यमवहाय
इन्द्र एव पुत्रो जज्ञे । स जन्मान्तरितरोहितपूर्वस्मरणानुसधानः सन्
सप्तगुर्नामा^६ ऋषिभिरभिष्टुतो हृष्टात्मा च महत्त्वानुकीर्त्तनपुर मरमेतेन

१. निरुक्तसमुच्चयवृत्तं सर्वत्र भाष्यकारपदेन निरुक्तकार यावत् निर्दिष्टाति ।
परमत्र भाष्यकारनाम्ना यस्य मतमुद्धरतीति न विज्ञायत । यना हि मूत्ररपदस्य निर्वचन
निरुक्तं न क्वचिदुपलभ्यते ॥

२ इदमपि वचनं निरुक्ते नोपररथमग्माभिः ॥ ३ निष० २।१०॥

४ याम्बेन पदमिदं प्रजापतामगुं न पठितम् । कौशगव्यनिषण्णौ तु बुद्धिनामगुं
[सप्त० ८४] पठ्यते ॥

५ ऋ० १०।४८।१॥

६ बृहदेवनामर्वाणुवमप्यागुं गन्तुर्नाम कथेरस्ति, येनायं प्रबाधितः । यथा एव
पाठनया सप्तगुर्नाम वैकुण्ठस्य विज्ञायते, ऋषिभिश्च बहूमि (नैवेन) न प्रबाधितः ।

स्लाघते" अत (?) प्रत्यक्षार्थीयोऽय मन्त्र उतमपुरुषयोगात्, अहमिति चैतस्य सर्वनाम्न श्रवणाच्च । इन्द्र एवपि, इन्द्र एव देवता । कुत एतत् ? उत्तमस्य तु वांस्य य ऋषिः सैव देवता^३ इति वचनात् । अहम् इत्यमात्मान साभिनय दर्शयति भुवम् नेद पृथिवीनामधेयस्य भूशब्दस्य रूपम् । किं तर्हि ? भवत-
 लुंङि उत्तमपुरुषैकवचन छान्दसत्वादडभावो ह्रस्वत्व^४ च [अभूवम् । लडि
 तु] अकारस्योत्व च अभव भवामि । वसुन वस्विति घननाम^५ घनस्य
 सवस्य पूर्व्यं पुराणनामेद पुराणो नित्यं पति स्वामी अहम् एव घनानि,
 प्रघन इति सग्रामनाम,^६ प्रशब्दलोपे द्वितीयावहुवचनान्तमेतत् सजयामि
 सम्यक् बहुमुहुदवधवर्जं जयामि । शश्वत् शश्वच्छब्दो बहुवचन^७ वहून,
 अथवा सञ्जयामि वहो शत्रोरिति शेष । माम् एव हवन्ते आह्वयन्ति सर्वे
 पितरमिव जन्तव मनुष्यनामैतत्, मनुष्या सर्वकर्मसु । किमिव ? पितर न नशब्द उपमार्थ,
 दाद्वानिति शाकपूणिना नेरुक्ताचार्येण यजमाननामसु पठयत्^८ हवीपि दत्तवते
 यजमानगणाय, विभजामि ददामि भोजनम् घननामैतत्^९ घन यो यावद्-
 दाति हविर्भागं बहु वा अहमपि तस्मै तावदेव ददामीत्यर्थं । कुत ?
 'यादृगिव वै देवेभ्य करोति तादृगिवास्मै देवा कुर्वन्ति'^{१०} इति श्रुते ॥

— ० —

पृच्छामि त्वा परुमन्तं पृथिव्या पृच्छामि यत्र भुवन्स्य नाभिः ।
 पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परुम
 व्योम" ॥८१॥

इति प्रश्न (६) । दीर्घतमस आप्तम् । विज्ञानमय क्षत्र पृच्छति ऋत्वि-

- १ तुलना—बृहद्बना ७।४२ १८॥ मर्वात्रुत्रमणी १०।४८। पृ० ३८॥
- २ निरुक्ते त्विदं सदानमाष्यारिमक्षयानामुषामुष्यत् ३० निर० ७।२॥
- ३ घनुपमणमूत्रमिदम् ॥
- ४ तुलना वार्त्ता स्वन्दनिरुक्तीणा ७।२ पृष्ठ १३॥ निरुक्तमुक्त्वा पृष्ठ १४ ।
- ५ निप० २।१०॥ ६ निर० ६।२३॥ ७ निप० ३।१॥
- ८ ३० स्वन्दनिरुक्तीणा भा० १५० ४६॥ ९ निप० २।१०॥
- १० ऐ० वा० ३।१॥ ११ ऋ० १।१६।३।४॥

गणो यजमानम्^१ । पृच्छामि त्वा त्वा परमम् प्रकृष्टं अन्तम् अन्तशब्द-
प्रदेशवचन पृथिव्या. अतिशयेन सारभूतं प्रदेशत्वात् । पृच्छामि पृच्छते-
द्विकर्मकत्वस्मरणात्^२ द्विकर्मकत्वप्रयोगः [यत्र] यज्ञशब्दो यच्छब्दार्थे द्रष्टव्य,
य भुवनस्य भूतजातस्य नाभि. नाभिशब्देनाश्रय उच्यते । तथा च—नाभि
संहननात् प्रदेशवचन.^३ [इति] निरुक्तम् । सन्नद्ध एतेनाङ्गेन कृत्स्नं शरीर
प्राणधारणत्वात्, त त्वा पृच्छामीति सम्बन्ध. । पृच्छामि त्वा त्वा वृष्ण.
वर्षयितुः अश्वस्य रेत । पृच्छामि सर्वत्राध्वर्वादिरूपायाः वाचः परमम्
उत्कृष्ट व्योम स्थानम् ॥

—:०:—

इयं वेदि परो अन्तं पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः ।
अयं सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम^४ ॥८२॥

[इति] व्याकरणं प्रतिवचनम् (१०) । पूर्वस्मिन् मन्त्रे चत्वारः प्रश्नाः
कृताः । तेषामानुपूर्व्येण चत्वारि प्रतिवचनानि अनेन मन्त्रेण प्रतिपाद्यन्ते ।
इयं वेदिः यागभूमि पर. उत्कृष्ट अन्तः सारभूत पृथिव्याः । कुत एतत् ?
देवयजनं वै वरं पृथिव्याम्^५ इति श्रुतेः । अयं सोम ग्रहचमसादिपात्रस्यः
वृष्ण वर्षयितु. अश्वस्य व्याप्तुरिन्द्रस्य रेतः । कथम् ? अयमेव हि पीतो
रसादिक्रमेण इन्द्रस्य रेतो वीर्यं मदोत्सेधमापादयति । ब्रह्मायम् अयमेव हि
ब्रह्मा ब्रह्मासनमध्यासीन. वाच. सर्वस्या अध्वर्वादिरूपाया. परमम् उत्कृष्टं
व्योम स्थानम् । कथम् ? ब्रह्मा परिवृढ श्रुतत.^६ इति वचनात्, अथवा
विद्यया ब्रह्मत्वं कुर्यात्^७ इति श्रुतेः । या हि निगमनिरुक्तव्याकरणादिकलाप-
युक्तः स एव ब्रह्मत्वं कर्तुं महन्ति नान्य इति ॥

—:०:—

१. वात्स्यायनश्रीतमूत्रे २०।७। १४-यजमानोऽध्वर्युं पृच्छामि रवेति' इति श्रुतेः ।

२. महामाय्य० १।४।५१॥

३. निरुक्ते [४।२१] तु 'नाभिः गहनानां' इत्येव पाठः ॥

४. ऋ० १।१६।२५॥

५. तुलना—'देवयजनं वै वरं पृथिव्यं' । ऐ० ब्रा० १।१२॥ ६. निर० १।२॥

७. तुलना—'अथ वेन ब्रह्मत्वं विद्यते इति अथवा विद्यते ब्रह्मान्' इति । ऐ० ब्रा०

इदमापुः प्र वहत यत् किञ्च दुरितं मयि ।
यद्वाहर्मभिद्रोहो यद्वा शेष उतानृतम् ॥

इति शोधितः (११) । अयमपि मन्त्रो द्वितीये कल्पे व्याख्यातः ॥

—:०:—

इन्द्रं क्रतुं न आ भरं पिता पुत्रेभ्यो यथा ।

गिह्ना णो अस्मिन् पुरुहूत यामनि जीवा ज्योतिरशीमहि^३ ॥८३॥

इति विकल्पः (१२) अनेकवाक्यकल्पनया विकल्पः । देवताविकल्पो वा “वायुरिति नैरुक्ताः”, “सूर्य इति याज्ञिकाः” । शक्तिर्नामा वशिष्ठपुत्रः तस्यार्पम्^४ ।

प्रथमं तावद् याज्ञिकमतेन व्याख्यायते—इन्द्रो यो दीपयति रश्मिद्वारेणा-
नुप्रविश्य भूतानि इति इन्द्र आदित्य उच्यते । असौ वा आदित्य इन्द्रः^५ इति
च श्रुतेः । [हे] इन्द्र आदित्य [क्रतुम्] क्रतुरिति कर्म^६ वा प्रज्ञा
वोच्यते^७ । कर्म अतिरात्रयागफललक्षणं [नः] अस्माकम् आभर आहर
पिता पुत्रेभ्यो यथा पिता पुत्रहितेच्छया कर्मादृष्टानुश्राविकं सुखसाधनमारभेत
तद्वत्, किञ्च शिक्ष शिक्षतिर्दानकर्मा देहि नः अस्मभ्यमन्यदप्यभिलषितम्
अस्मिन् हे पुरुहूत पुरुस्तुत यामनि यातेर्मनिन् प्रत्ययः, यापयति स्वर्गमास्था-
नमिति यामशब्देन यज्ञोऽभिधीयते । यज्ञे जीवाः भक्त्यर्थीयोऽच्प्रत्ययः जीवन्तः,

१. ऋ० १०।६।८॥

२. निह० समु० पृ० ४८॥

३. ऋ० ७।३।२।६॥

४. ब्र०—निह० समु० पृ० १ टि० १॥ निरुक्तसमुक्त्ववृत्ता नैरुक्ताना याज्ञिकाना
च मत कुतः संगृहीतमिति न विद्य । शौनवकात्यायनाभ्या त्वस्य मन्त्रस्येन्द्रो देवतेत्यु-
क्तम् । ब्र०—बृ० दे० ५।१।४१; सर्वा० ७।३।२॥

५. पूर्वार्धस्य वशिष्ठपुत्रः शक्तिर्ह्यपि, उत्तरार्धस्य वशिष्ठ इति शाठघायन-
ब्राह्मणम् । वशिष्ठ एवपिरिति ताण्ड्यब्राह्मणम् । तथा जानुक्रान्त कात्यायनेन—
“सौदासेरुनी प्रक्षिप्यमाणः शक्तिरुत्पद्य प्रगाथमालेभे, सोऽर्धं च उवतेऽदह्यत, तं पुत्राक्तं
वशिष्ठः समापयतेति शाठघायनकम् । वशिष्ठस्यैव हतपुत्रस्यार्पमिति ताण्ड्यकम्” इति
सर्वा० ७।३।२॥

६. अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

७. निघ० २।१॥

८. निघ० ३।६॥

चिरमपि जीवन्त इत्यर्थं । ज्योति आभ्यन्तरम अशीमिहि अशू व्याप्ती
व्याप्तुयाम, त्वया सायुज्य गमिष्याम इत्यभिप्रायः ॥

नैरुक्तपक्षेऽपि—इन्द्र दानादिगुण इन्द्रो मध्यस्थानो वायुरुच्यते । हे
इन्द्र वायो ऋतुम् वृष्टिलक्षण [न] अस्माकम् आभर आहर पिता पुत्रेभ्यो
यथा धननिमित्तं कर्म शिक्ष देहि नः अस्मभ्य स्तोतृभ्यः कामानिति शेषः ।
अस्मिन् हे पुरुहूत पुरस्तुत यामनि यापयति क्षपयति भूतानि यामञ्छब्द
...कालवचन । काले वर्षास्थे त्वद्दत्तेनोदकेन जीवा जीवन्तो ज्योति
परमात्माख्यम् अशीमहि । तेन सायुज्य गमिष्याम इत्यभिप्रायः ॥

—:०:—

यदिन्द्राहं यथा त्वमीशीयु वस्व एक इत् ।

स्तोता मे गोपंखा स्यात् ॥८४॥

इति सकल्पः (१३) । गोपक्तेर्वाश्वसूक्तेर्वापिम् । [यद्] यदि हे इन्द्र
अहं यथा त्वम् सर्वस्य धनस्येश्वरोऽभूस्त्रयाहम् ईशीय ईश्वरो भवानि वस्व
वसुनो धनस्य सर्वस्य एक इत् इच्छब्दोऽवधारणार्थः, एक एव, तथा सति
स्तोता मे मम गोपंखा गवा सखा स्वामी स्यात् भवेत् । प्रदर्शनाधीर्भवं
गोग्रहण गवादीना धनाना पतिर्भवेत् । एतदुक्तं भवति—यदि त्व सर्वेश्वरो
मह्य स्तोत्रे बहुधन ददासि, अहमप्यभिलषितैरर्थैः स्तोतृणा मनोरथ
पूरयेयमिति सकल्पः ।

—:०:—

सुदेवो अद्य प्रपतेदनाद्वृत्परावतं परुमां गन्तुया उ ।

अथा शयीत निःकैतैरुपस्थेऽधैनं वृका रभसासो अद्युः ॥८५॥

इति परिदेवना (१४) । उर्वस्या वियुक्त पुरुरवा विललाप । सुदेव
शोभन देवन श्रीडन यस्य स मुदेव, यथाभिलषित परिभुवनमवंभोग इत्यर्थः ।
अद्य सम्प्रत्येव शिखरिशिखरमारुह्य प्रपतेत् प्रवर्षेण प्रमतिरमु (? , पतति
असौ) अनावृत् अनावर्तनमावृत् अनावर्तन त्रियाविशेषणमेतत् । विमर्षम् ?
परावतम दूर परमाम् परावतमत्यन्त दूर यमलोकमित्यर्थं, गन्तव्यं गन्तुम्

[उ] उकार पादपूरणार्थं, गतश्वसन् अथ अथशब्दपर्याय, अनन्तर शयीत निश्चिंते प्रलयाधिदेवताया उपस्थे अङ्के समीपसप्तम्येषा 'कूपे गर्गं कुलम्' इति यथा । यमस्य समीपे प्रदेशे गत्वा शेते इत्यर्थं । शयित च अथ अनन्तरमेव एन वृका विकर्तनगुणयुक्ता तत्पुरुषा रभसास रभसशब्दो वेगवचनो मत्वर्थोऽचप्रत्ययान्ता द्रष्टव्य, वगवन्त अद्य भक्षयेयु । अथवोत्तरार्धचस्यान्यथा योजना—अथ अनन्तर शयीत निश्चेत इत्यथ, शयीत निश्चिंते निश्चिंति पृथिवीनाम^१ पृथिव्या उपस्थे सानुदेशे शयीत शयित च अथ अनन्तरमेव एन वृका विकर्तनशीला^२ मृगा रभसास वेगवन्त अद्य भक्षयेयु । तथापि युक्तो नाह कष्ट जीवामीति धिङ्मामित्यभिप्राय । एवमितिहासपक्षे योजना ।

नैरुक्तपक्षे तु—पुरुषा मध्यमस्थानो वाय्वादीनामेकतम पुरु रौतीति पुरुषा, उर्वशी विद्युत् उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमश्नुते दीव्यत इति उर्वशी । वर्षाकाले विद्युति विनष्टाया तथा वियुक्त स्तनयिल्लुलक्षण शब्द कुर्वन् विलपति । सुदेव शविसद (?) अद्य प्रपतेत् अस्मात्स्थानादन्तरिक्षात् अनावृत् अनावर्तन परावत परमा अत्यन्तदूर पृथिव्यालोक गन्तवै गन्तु गतश्चापर्यन्त (?) धारात्मना [अथ] अनन्तर शयीत निश्चिंते पृथिव्याः उपस्थे उपगम्यापो यत्र तिष्ठन्ति स उपस्थ कटकादिप्रदेश^३ तस्मिन् अथ अनन्तरम् एनम् उदकात्मनावस्थित वृका वृका ज्योतिष्का^४ काले अद्य भक्षयेयुरित्यर्थं । एव नैरुक्तपक्षे योजना ॥

श्रीपचारिकोऽय मन्त्रेष्वास्थानसमयो नित्यत्वविरोधात् । परमार्थेन तु नित्यपक्ष एवेति नैरुक्ताना सिद्धान्त^५ ॥

—०—

१ तुलना—महाभाष्य० ४११।४८॥

२ निघ० १११ ॥

३ अत्र 'श्वाऽपि वृक उच्यते विकर्तनात्' इति निरुक्तम् (५१२१) अनुसन्धेयम् ।

४ तडागादिरूपो निम्नप्रदेश ।

५ आदित्योऽपि वृक उच्यते (निरु० ५१२१) इति वचनान वृक आदित्य । अत्र बहुवचननिर्देशात् तद्रश्मयो गृह्यन्ते ।

६ इ० स्कन्दनिरु० टी० २।७८॥ दुर्ग० टी० पृ० ७४२॥

यत्ते यमं वैवस्वतं मनो जगाम दूरुकम् ।

तत्तु आवर्तयामसीह क्षयाय जीवसे' ॥ ८६ ॥

इति - अनुबन्ध (१५) । अत्रैव श्रूयते—“अममातिनाम्नो राज पुरो-
हिताभ्या मायाविभ्या [सुबधु प्राणंविद्योजित । तत] शोकसन्तप्तहृदया
बन्ध्वादयस्त्रयो भ्रातरौ मनस पुनरावर्तन जेषु यत्ते यममिति सूवतम्”
इति । यत् ते तव मन इति सम्बन्ध यमम् प्रेतराज वैवस्वतम् आदित्य,
सावर्णी यमजीजनत्^३, त वैवस्वत मन मन शब्दो नानान्तर्यामी, प्रधानभूत
प्राण उच्यते । तथाहि श्रूयते—प्राणमुत्क्रामन्त सवे प्राणा अनुक्रामन्ति
इति । जगाम गतवान् दूरुकम् मनसो विशेषणमेतत्, दूरेऽपि सन् प्राणिना
वृत्तान्तं केतति जानाति इति, दूरक तत् ते तव आवर्तयामसि आवर्तयाम
पुनरानेष्याम इत्यर्थं । किमर्थम् ? इह लोके क्षयाय निवासाय जीवसे
जीवितु सुख जीवनाय चेत्यर्थं ॥

—१०१—

प्रयाजान मे अनुयाजाँश्च केवलानृजँस्वन्त हृविषोँ दत्त भागम् ।

घृत चापा पुरुषु चौपधीनामग्नेश्च दीर्घमायुरस्तु देवाः^४ ॥८७॥

इति याज्जा (१६) एव तथा श्रूयते—“सोची[क]र्मान् विद्देवेषा
ऊचु । एष्य नो वहेति । सोऽग्निरग्नौदभागोऽह यज्ञे मृत्योश्च विभेमीति ।
ते देवा पुनरग्नयन । अभिलपित ब्रूहीति । ततो हविर्भागमविन्दवरमायु-
श्चापाचयत्^५ [इति] । प्रयाजान् मे मह्यम् अनुयाजाँश्च केवलान् अ[न]-
न्यदेवत्यान् महैवत्यान् [ए]वत्यर्थं । सिंहावलोक्त्रनन्यायेन ‘दत्त’ इत्या-
स्यातमाश्रष्टव्यम्, दत्त ऊर्जस्वन्तम् उर्व शब्दोऽप्रवचन^६, अप्रवन्तमप्रविकार
पुरोडाश हविषो भाग दत्त घृत च आज्यभागाख्यम् अयाम् विकारभूतमिति

१ ऋ० १०।५।८।१॥

२ तु० वृ० २० ७।८२-८७॥ सर्वा० १०।५६,५८॥ षाट्पायनक च मायण
ऋ० १०।५।१॥ व्याख्यानम् उद्धृतम् ।

३ मुनना—निरु० १२।१० ॥

४ वृ० उ० ४।४।२॥

५ ऋ० १०।५।८॥

६ तु० वृ० २० ७।६२।, सर्वा० १०।२१॥

७ निय० २।७॥

वाक्यशेषः । पुरुषं च [पुरु] बहुलकर्मं सुनोतीति पुरुषः सवनीय पशुरुच्यते ।
तेन विनीयन्ते सवनानि । तथा हि—वपया प्रातःसवने चरन्ति, पुरोडाशेन
माध्यन्दिने, अङ्गं स्तुतीयसवने प्रचरन्ति' इति वचनात् । तं च सवनीयम्
श्रोषधीनाम् अत्तारमिति शेषः । अग्नेश्च मम दीर्घम् शाश्वतम् आयुरस्तु
भवतु हे देवाः ॥

—:०:—

नवं प्रयाजा अनुयाजाश्च केवल उर्जस्वन्तो हविषः सन्तु भागाः ।
तवाग्ने यज्ञोऽयमस्तु सर्वस्तुभ्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रः' । ८८ ॥

इति प्रसव — अभ्यनुज्ञा(१७) । एवमग्निना याचिता विश्वेदेवा प्रत्यूचु ।
तव प्रयाजा अनुयाजाश्च केवलः देवतान्तररहिता ऊर्जस्वन्तः ऊर्क् शब्दो रस-
वचनम् । हविषः सम्बन्धिनः सन्तु भवन्तु भागाः परिगणिताः । प्रार्थिताद-
धिकमपि दद्युः, तव एव हे अग्ने यज्ञोऽय सर्वः अस्तु यदि कामयसे । किंच
तुभ्यम् तादर्थ्यं चतुर्थ्येषा त्वदर्थं नमन्ताम् प्रह्वी भवन्तु प्रदिशः प्रकृष्टा
दिशः चतस्रः प्राच्याद्याः, सर्वासा च दिशा त्वमेवेश्वरो भवेद् इति प्रसादाति-
रेकः कथ्यते । महतां हि प्रसादोऽनेकभद्र इति ॥

—:०:—

ओ चित् सखायं सख्या ववृत्यां तिरः पूरु चिदर्णवं जगन्वान् ।
पितुर्नपात्तमा दधीत वेधा अधि क्षमिं प्ररं दीर्घ्यानः' ॥ ८९ ॥

इति संवादः (१८) । उक्तिप्रत्युक्तिरूपो भवो वादः संवादः इत्युच्यते ।
प्रथमं तावदेतिहासिकमतानुसारेणाय मन्त्रो व्याख्यायते । यमयम्योः सवाद-
सूक्तम्, विवस्वतो दुहिता यमं भ्रातर मदपरवशीकृता सर्वेन्द्रियप्रतिभोगार्थं
चकमे ओ चित् आ उ ओ उकारः पदपूरणः, चिच्छब्दश्च । आकारो विवृत्या-
मित्यनेन संबध्यते । सखाय यमं सख्या तृतीयकवचनं प्रथमकवचनस्य स्थाने
सखी सती ववृत्याम् इत्येतच्छान्दस रूपम् आभिमुख्येन कामये इत्यर्थः ।
तिरः क्रियाविशेषणमेतत् समयविरोधात् प्रच्छप्रवाक्यार्थसम्पादनार्थं यत्तच्छ-
ब्दावध्याहायो । यमह कामये सोऽपि पुरु[पुरु] इति बहुनाम* चित् चशब्दार्थे

१. सु० शां० आ० १२।६॥

३. ऋ० १०।१०।१॥

२. ऋ० १०।५।१।६॥

४. निय० ३।१॥

वहु च अर्णवम् अर्णशब्देनोकमुच्यते, मत्वर्थीयो वकारः अर्णसो लोपश्च' इति सकारलोप । अर्णव बहुरेतस्कामित्यर्थं । जगन्वान् गतवान् प्राप्तवान् प्राप्ताभिनवयीवन एवेत्यर्थं । अतः पितुः स्वस्या अपि वैवस्वत नपातम् नपादित्यन्तराया प्रजाया नामधेयम्' पौत्रमित्यर्थः । आदधीत कारणभूत गर्भं मयीति शेषः । वेधा मेधावी अधि क्षमि अधीत्युपभोगे [क्षमि] छान्दसमेवैतद् रूप, क्षमा पृथिवी तस्या उपरि पृथिवीलोक इत्यर्थः । प्रतरम् प्रकृष्टतर पुत्रोत्पादनेन दीघ्यान दीप्यमान । एवमैतिहासिकपक्षे योजना ॥

नैरुक्तपक्षे तु—यमी मध्यमस्थाना वाक् यमश्च मध्यमस्थानः । सा यमी वर्षाकाले मध्यमस्थानाभिमुख्येन सखाय सहस्थानयोगात् सखीत्यर्थं, कामयेयमह कामयेत् (?) सोऽपि [तिरः] तिरः सत इति प्राप्तस्य नामनी' प्राप्तवर्षासमये [पुरु] बहुलम् [अर्णवम्] उदकभूयस्त्व [जगन्वान्] गतवान् गतश्च स्वस्य पितु आदित्यस्य, कथमादित्योऽस्य पिता ? उच्यते—आदित्यो रश्मिभि पर्यावर्तमानो रसान् मध्यमायार्पयन् त पतितोऽ (?) पातवान् अतोऽसावस्य पितेत्युच्यते । तस्यादित्यस्य नपातम् एवानन्तरत्वात् पौत्रस्थानीयमुदकसघातम् आदधीत । वेधा विविध वृष्टिप्रदानेन धाता धारयिता सर्वस्य जगतः अधि क्षमि पृथिव्या उपरि पृथिव्यामित्यर्थं । दीघ्यान, घ्यं चिन्ताया चिन्तयन्, कथ नु नाम लोवः सुख जीवेद् इति । एव नित्यत्वाविरोधेन योज्यम् ।

—१०:—

सोमं राजानमवसेऽग्निं गीभिर्हवामहे ।

आदित्यान् विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम् ॥९०॥

इति समुच्चय. (१६) । अग्नेस्ताप[स]स्यापंम् । सोमं राजानमवसे रक्षणायात्मन, अग्निं गीभि स्तुतिभि. हवामहे आह्वयामोऽभिष्टुयाम इत्यर्थं । आदित्यान् विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं बृहस्पतिं च । एतदुक्तं भवति— त्रिस्थाननिवासिनो देवान् वन्दामहे, तैर्ऽपि न. प्रसीदन्तु भवतानामभिलषितस्य प्रदातार इति ॥

—०:—

१ घ० ५।२।१०६ वा० ॥

२. निर० ८।५॥

३. निर० ३।२०॥ तत्र 'नामनी' इति पदं नास्ति ॥

४. ऋ० १०।१४।३॥

भोजायान्त्वं समृजन्त्याशुं भोजयास्ते कन्याऽंशुम्भमाना ।
भोजस्येदं पुष्करिणीव् वेदम् परिष्कृतं देवमानेवं चित्रम् ॥९१॥

इति प्रशंसा (२०) । प्रजापतेर्दुहिता दक्षिणानामा तस्या आपंम् ।
दानप्रशंसपा । [भोजाय] भोजयतीति भोजोऽन्नदातोच्यते । कुत एतत् ? स
इद् भोजो गृहवे ददात्यन्नकामाय चरते कृषाय इति मन्त्रान्तरदर्शनात् ।
तस्य तदर्थम् अश्व समृजन्ति सस्कुर्वन्ति शालिहोत्रोपदिष्टेन निपुणा परिचा-
रका । कीदृशमश्वम् ? आशुम शीघ्रगतिं काम्वोजादिदेशजातम् । किं च
भोजायस्ते कन्या कमनीया लावण्यतिशयविशेषेण शुम्भमाना वस्त्रालङ्कारा-
दिना च दीप्यमाना, भोजस्येदं पुष्करिणीव पुष्करिणी सदृशहृदया ह्लदान-
सहितं वेदम् गृह परिष्कृतम् मनोरमणीयचित्रकर्मकुट्टिमशोभया सर्वतो
विभूषितम् देवमाना प्रथमैकवचनस्य 'सुपा-सुलुक्' इत्याकार, देवमानम्
इव चित्रम् विचित्रमाश्चर्यभूतम् । अल्पमिदमुक्तम् यत् किञ्चित् दुर्लभं
जगति भद्रमस्ति तस्य सर्वस्य भोजनं भोज इति ॥

— :०:—

अथा मुंगीय यदि यातुधानो अस्मि यदि वायुंस्ततप पूरुपस्य ।
अथा स वीरैर्दशभिर्वियूया यो मा मोघं यातुधानेत्याह ॥९२॥

इति शपथ (२१) वसिष्ठस्यापंम् । अत्रेतिहासमाचक्षते—विश्वामित्र-
प्रयुक्त. किल कश्चिद् राक्षसो मायावी वसिष्ठरूपेण वसिष्ठस्य पुत्रशत-
जघान । ततो वसिष्ठः प्रत्यपवादशङ्काऽजायत । लोकापवादवज्जेणाभिहत-
पुत्रवियोगशोकाग्निं सतप्यमानहृदयश्च वसिष्ठः प्रस्तुत[ापवाद] निवृत्तये
पैजवनस्य राज्ञः समक्ष शपथं चकार । अद्य अस्मिन् काले मुरीय म्रियेय यदि
अहं यातुधान पिशिताशन. अस्मि भवामि, यदि वायु. यदि वा अस्यायु-
जीवित [ततप] तपिर्नाशार्थं, नाशितवानहं पुरुषस्य यस्य कस्यचित् । अथ
अयशब्दपर्यायं स च हेतो, यत एतदलीक [ततः] स सोऽपि वीरैः पुत्रै-
र्दशभिर्वियूया पुरुषव्यत्ययः^५ वियूयात्, यीतिः पृथग्भावे वर्तते पृथग् भवेत् यो

१. ऋ० १०।१०७।१०॥

२. ऋ० १०।११७।३॥

३. ऋ० ७।१।३६॥

४. ऋ० ७।१०४।१५॥

५ तुलना—“पुरुषव्यत्ययः—अथा स वीरैर्दशभिर्वियूया, वियूयादितिप्राप्ते” ।

मा मा शुद्धात्मान मोघ व्यर्थमेव यातुधानेत्याह यातुधानेत्येवमसूयन् तवाया
(?) अक्षममाण आह । सोऽप्यहमिव हतपुत्र पुत्रवियोगाग्निसतप्यमानहृदय
शयीत इत्यर्थ ॥

— ० —

प्रति चक्ष्व वि चक्षेन्द्रंश्च सोम जागृतम् ।

रक्षोभ्यो वृधर्मस्यतमुशनिं यातुमद्भ्यः^१ ॥९३॥

इति शाप (२२) । वसिष्ठस्यार्पम् । वसिष्ठो राक्षसैरभिभूयमानो
रक्षसामपनोदार्यमिन्द्रासोमावाह । प्रति चक्ष्व प्रति वचन कुरु भक्षयेत्यर्थ ।
विचक्ष्व विशब्दा कुत्साया द्रष्टव्य , कुत्सितान्यपि वचनानि दुर्जनत्वादद्द,
दुर्जनस्य कटुवचन शमनकर न मदुवचनम्^२, तवापि लोक[ाप]वादत्वहेतु
खलु सारूप्यमित्यादि (?) इन्द्रश्च चशब्दस्य कर्मोपमग्रहत्वात्^३ त्व चेति
शेष । हे सोम जागृतम जागृ निद्राक्षये विनिद्रो भवथ, रक्षोभ्य रन्धान्वेषण-
पराणि हि रक्षासि, ततो विनिद्रो रक्षाम्य, वधम् वध इति वज्रनाम^४ वज्रम्
अस्यतम् असु क्षेपणे प्रक्षिपतन् अशनिम् [अशनि] सदृश यातुमद्भ्य
पिशिताशिम्य , तादर्थ्यं चतुर्थ्येण निवृत्त्या चात्र प्रयाजनम्, मशकेभ्यो धूम
इति यथा, रक्षासि विनाशार्थमित्यर्थ ॥

— ० —

इह मद एव मघवन्निन्द्र तेऽथ इति । श्वः मुत्या वा एषा
ब्राह्मणाना तामिन्द्राग्नेन्द्राग्निभ्या प्रत्रवीमि मित्रावरुणाभ्या वसुभ्यो

१ ऋ० ७।१०।४।२५॥

२ मुलना वार्त्ता—

महोप्रहृतिसादृश्य दनेष्मणोदुर्जनस्य च ।

मघुरे. षोपमायाति कटुवेनेव प्रक्षाम्यति ॥

प्रहृतिमादृश्यम्=स्वभावसाम्यम् । दनेष्मण =कपस्य । मघुरेण दनेष्मण पणे
मघुरगुणोत्तेन द्रव्येण, दुर्जनपणे मुवचने । कटुवेन—दनेष्मण पणे कटुद्रव्येण,
दुर्जनपणे कटुवचनेन ।

३ इ०—निघ० १।४॥

४. निघ० २।२०॥

सूद्रेभ्य आदित्येभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सोमपेभ्यो ब्रह्मन्
वाचं यच्छ' ॥९४॥

[इति अतिप्रैपः] (२३) ..... नित्यामन्त्रत्र ..... गणै
प्रयुज्यते । विश्वामित्रस्यापम् इह मद एव इहैव यज्ञे मद सोमपानादीनि
..... भूतेऽप्यहनि अद्य गत्वा देवलोकं भुक्तशय्यादिसंभोगः प्रयते
पुनरेह्यस्मद् यज्ञमेव कीदृशस्य तव वसुमतः वसुप्रभृतिर्देवाः तद्वतः तैः सहि-
तस्येत्यर्थः श्वः सुत्यां हे अग्नीत् इन्द्राय इन्द्राग्निभ्यां च समुच्छ्रिताभ्या प्रब्रूहि
मित्रावरुणादिभ्यश्च । हे ब्रह्मन् वाचं यच्छ वाचंयम आस्व ॥

—०—

न मृत्युरासीद्मृतं न तर्हि न रात्र्या अहं आसीत् प्रकृतः ।
आनीदवात् स्वधया तदेकं तस्माद्भ्रान्यन्न परः किं चुनास' ॥९५॥

इति आचिख्यासा (२४) । आख्यातुमिच्छा आचिख्यासा । प्रजापते
परमेष्ठिनः परमपेरापम् । प्रलयादूर्ध्वं प्राग् जगत्सृष्टेर्याऽवस्था साऽन्यर्चो-
च्यते । न मृत्युरासीत् मर्तुणामभावात् मृत्युश्च नासीत् अमृतम् जीवनमपि
[न] नैवासीत् प्राणिनामभावात् । तर्हि तस्मिन् काले न रात्र्याः नापि
रात्रेः अहं आसीत् प्रकृत प्रज्ञानम्, इयं रात्रिर्दिदमहरिति । तथा च स्मर-
णम् — आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्^१ इति ।

अथवा प्रकृतः प्रजापयिताऽऽदित्यः, स ह्युदयास्तमयाभ्यां रात्र्यहनी
विभजते । स नासीत्, प्रदर्शनार्थमिदं सर्वं च देवाः । आनीत् अत्र प्राणने
प्राणितावत् केवलमित्यर्थः । अवातम् नाभिप्रदेशादुत्थितो यो वातो मुख-
नासिकाभ्यां निर्गच्छति तद्रहितम्, अलौकिकमेतत् प्राणनमित्यर्थः । स्वधया
स्वधा शब्दोऽन्नवचनः^२ स्वधयाऽग्नेन तत्रैव शक्त्यात्मनावस्थितवद् इत्यर्थः ।
तदेकम् कारणमात्मारुह्यं ब्रह्म तस्मात् ह [ह] इति पदपूरणः [अन्यत्]
अन्यत् शब्द 'आस' इत्यनेन संबध्यते । परः परं किं च च शब्दोऽप्यर्थे किमपि
[न] आस न वभूव । तदेवैकमासीदित्यर्थः ॥

—०—

१. आश्व० श्रौ० ६।११॥ मुद्रितो मन्त्रपाठो न व्याख्यानुसारी । व्याख्यानुसारी

मन्त्रपाठो मूयः ।

२. ऋ० १०।१२।२ ॥

३. मनु० १।४॥

४. निष० २।७॥

एता अश्वा आ प्लवन्ते ॥ प्रतीप प्रातिं सत्वन्म् ॥
तासामेका हरिक्रिका ॥ हरिक्रिके किमिच्छसि ॥ इत्यादि ॥६६॥

इति प्रलाप (२५) । असम्बद्धभाषण प्रलाप । अत्रैव श्रूयते—“एतशो नाम मुनि तव सोमपानभावेनाग्नेरापुविनश्वर ददर्श । तद्दर्शनोपजातानन्द-परितोष सन्दूप्त इव पूर्वापरासम्बद्ध प्रालापीत्”^१ । एता अश्वा आप्लावन्ते कथ प्रतीप प्रति स्रोत कीदृश प्रातिसत्वन्म् सत्वन्शब्द सत्वपर्याय 'सत्व' शब्द प्राणिपर्याय । प्रतिसत्वन्स्य भाव प्रातिसत्वन्, क्रियाविशेषणमेतत् । प्रतिकूलं सत्त्वरपि सहैता अश्वा आप्लवन्ते इत्यर्थं । अथवा सत्वानो विमतो वाता उच्यन्ते प्रातिसत्वन् प्रतिवातमित्यथ । नाथाम्वा वाडवानामेका हरि बिनका हरितवर्णतामाह । हरिबिनके किमिच्छसि इत्येव रूप प्रलाप ॥

— ० —

किमयमिदमाहेति^२ ॥२७॥

इति श्लोडा = लज्जा (२६) । आहनस्यानामृचा प्रतिगर । आहास्या सम्भेतरवादिन्य ऋच उच्यन्ते । कुत एतत् ? “अय जोवो वं पुरुषो मेध्यो यथा * “मस्या जायते” इति श्रुते । प्रतिप्रस्थाता प्रतिगृह्णाति कियम-मिदमाह इति किमय ब्राह्मणाच्छसी सम्भेतररूप वचनमाहेति श्लोडा मे जायत इत्यर्थः ॥

— ० —

रस्ये नूनं कंतमस्पामृतांजा मनामहे चारुं देवस्य नामं ।
को नो मद्या अर्दिते पुनर्दात् पितरं च दृशेयं मातरं च^३ ॥६८॥

इति उपघावनम् (२७) उपघावानमाश्रय[ण]मित्यर्थं । अस्या प्रथम तावदास्यान प्रस्तूयते—‘अजीगर्तो नाम अर्हापि सुवचसस्य सूनु पुत्रदार-सहितो दुर्भिक्ष क्षुधया पीड्यमानो निरतिशयतया महाभाग्ययुक्त प्राधान्यात्

१ घय० २।१२६।१—४॥

२ अनुसलव्यमूलमिदम् ॥

३ अनुसलव्यमूलमिदम् ॥

४ ऋ० १।२४।१ ॥ /

प्रजापतिमेव देवाना मध्ये प्रथम प्रार्थयते कस्य नूनम्' इति । [कस्य]
 "को वै नाम प्रजापति" इति क इति प्रजापतिरुच्यते, प्रजापतेः नूनम्
 नूनशब्दा निश्चयार्थं, निश्चयेन कतमस्य क सुख तदतिशयेन कतव्य प्राणिना
 येन तस्य अमृतानाम् अमरधर्माणा देवाना पितुरितिशेष । मनामहे अर्चयति-
 कर्माज्यम्^१, अर्चयाम चारु शोभन देवस्य दानादिगुणस्य नाम नमनेन
 प्रह्वत्वेन स्तवन लक्ष्यते । निश्चयेन प्रजापतिमर्चयाम स्तुम इत्यर्थः अथवा
 मनामहे याञ्चाकर्माज्य^२ याचामहे । किं प्रकरणसामर्थ्यादायु । प्रजापतिमायु
 याचामहे इत्यर्थ । [क] प्रजापतिरस्माभिराराधितो न अस्मान मह्यं पृथिव्यं
 अदितये आक्षीण्यं पुनर्दात् ददातु पृथिव्या स्थापयतु इत्यर्थ । ततश्च पितर
 दूशेय च मानर च दूशेयमित्यनुपङ्ग^३ । मातृपितृगत^४ स्नहो मा वाघत
 इत्यभिधाय ॥

— ०:—

माता च ते पिता च तेऽग्रं वृक्षस्यं रोहत ।

मत्तिलामोति ते पिता गुभे मुष्टिमत्तसयत् ॥००॥

इति आश्लोश (२८) । अश्वमेधे सज्जप्तस्याश्वस्य समीपशायिनी महिषी
 होता श्रोति । कुत एतत् ? अश्वमहिष्योमिथुनत्वदर्शनात् माता च ते पिता च
 ते तव सगत्य अप्र उपरि वृक्षस्य वृक्षजस्य खट्वाफलकस्य [रोहत] श्रोडत ।
 वयम् ? प्रतिलामोति सा दाने प्रददानि सुरतमिति ते पिता तव मातु
 गुभे गभशब्दो हृदयवचनः हृदये मुष्टिमत्तसयत् तसि प्रदापयं प्राशपत् ।

१ एतन् गुवचसपुत्रस्यात्रीगर्तस्यापमिदमिति स्पष्टम् । एतरेयब्राह्मण [७४]
 तु— ५ [मात्रिगति गुन गेप] प्रजापतिमेवप्रथममुपगमार कस्य नून कतमस्या
 मृतानामित्यतयर्चा इत्युक्तम् तथा सति गुन गपस्यापमिदम् । तयैव च वास्यापनेना-
 प्यनुवाकम् । इ०— १२४॥

अथ विगपस्यु वैदिकविमानानि कथे कथा ऋषि वेद-भक्तो के रचयिता ये ?
 इति प्राश्नमापानिबद्धेऽत्रमदीय लेख इत्यत्र । पृ० ४४४ ४४१॥

२ निषण्ठी [३११४] न पठयो । ३ निष० ३११६॥

४ अथ पुष्यप्रेत रतिन प्राचीन प्रयोग इत्यस्या अथ 'मानुनितृमयोगाच्च'
 (निष्क १४१६), 'मानुनितृम्याम्' महा० शानि १२६।६ मानुनितृम् (महा०
 शानि० १३६।६४) इत्यत्र प्रचीना प्रयोगा । १. पृ० २३१२४ ॥

अथवा आद्यन्तविपर्ययं भगे मुष्टिम् मुष्टिशब्देन मोहनहेतुः शेषोऽभिधीयते
तथा मुष्टिमोहनाद् वा इति निरुक्तम्^१ । मुष्टिं प्रजननम् अतस्यत्
प्रक्षिप्तवान्, न केवल युवामेव मिथुनभाव प्रपद्येथे^२ इत्यर्थः ॥

—:०:—

वितेतौ किरणौ द्वौ तावां पिनष्टि पृरूपः ।

न वै कुमारि तत्तथा यथा कुमारि मन्यसे^३ ॥१००॥

इति प्रवह्लिका (२६) । अन्तर्हितायां प्रवह्लिका उच्यन्ते । दुन्दुभि-
माहननाभ्यामाघ्नन्त [म्] मैथुनकर्मणि वर्तमानमिवोत्प्रेक्षन्ते । वितेतौ
विस्तीर्णौ किरणौ प्रक्षेपणसाधनभूतौ द्वौ तौ प्रसिद्धौ योनेरभितौ मासलौ
प्रदेशौ आपिनष्टि आभिमुख्येन निर्घंपन्ति पुरुष स्वेदकिलन्नगात्रः । एवमुत्प्रे-
क्षायामपरमाह न वै वैशब्दोऽवधारणार्थं । हे कुमारि लुप्तोपममेतत् मन्द-
प्रज्ञत्वात् कुमारिसदृशौ तत् तथा यथा कुमारीसदृश मन्यसे मैथुनम् मैथुन-
कर्मणि वर्तमानमिति किं पुनस्त दुन्दुभिमाहननाभ्या हरन्तीत्यर्थं ॥

—:०:—

किं ते कृष्वन्ति कीकटेपु गावो नाशिरं दुहे न तंपन्ति घर्मम् ।

आ नो भ्रु प्रमगन्दस्य घेदो नैचाशाखं भघवन् रन्धया नः^४ ॥१०१॥

इति परिवादः (३०) । परि (? , पर) गतदोषाविष्करणपूर्वो वादः
परिवाद उच्यते । विश्वामित्रो यज्ञार्थमिन्द्र याचते । किं ते तव कृष्वन्ति किं

१. निघ० ६।१ ॥

२. अथ मन्त्र शतपथे त्वेव व्याख्यायते—“माता च ते पिता च त इति । इयं वै
माताऽसौ पिताभ्यामेवंनमप्र स्वर्गलोक गमयत्यप्र वृक्षस्य रोहत इति श्रीर्वे राष्ट्रस्याष-
ऽध्रियमेवं राष्ट्रस्याय गमयति प्रतिलामीति ते पिता गभे मुष्टिमत्स्यदिति विद्
वै गभो राष्ट्र मुष्टी राष्ट्रमेव विद्याहन्ति तस्माद् राष्ट्री विष घातुव ” ॥ इति ।
शत० १३।२।६।७॥

अस्य एतादृशा चान्यथा मन्त्राणां शतपथानुगत. सम्यगर्थ, स्वामिदद्यान्द-
मरस्वतीप्रणीतायामुग्वेदादिभाष्यभूमिकाया इष्टव्य ।

३ अथ० २०।१३३।१॥

४. ऋ० ३।५३।१४॥

कुर्वन्ति कीकटेषु गावः, कीकटा किंकृता' किमर्थंमत् उत्पादिता, सन्त इति । किमः करोतेश्च वर्णव्यापत्यादिना कीकटा । अथवा क्रियाभिरिति दीना कीकटा उच्यन्ते क्रियाशब्दादुत्तरपदमिति भेदः । तेषा गावः । कुतः ? यतः नाशिर दुह्ने आशिरमिति कारणस्य कार्यव्यपदेशः । तत्कारणभूत पयो न दुहन्तीत्यर्थः । किं च न तपन्ति घर्मम् तपिरत्रान्तर्णीतप्यर्थः । न तापयन्ति नोऽवलयन्ति घर्मं, प्रवर्ग्ये विनियोग [न] गच्छन्तीत्यर्थः । यथा तैस्ते [पा] प्रयोजन नास्त्येव प्रमगन्दस्य वेदः आ नो भर अस्माकमाहर । प्रमगन्दस्य मगन्दः कुमीदी मा समेप्यति वृद्धो घनराशिरिति बुद्ध्या यो ददाति स वार्धुपिको मगन्द उच्यते । तस्यापत्य प्रमगन्द, प्र अपत्यार्थे प्रस्कण्व' इति यथा. प्रमगन्दको वा प्रवर्षेणाश्मानमेव यो मादयति नाति-प्यादोन् नास्तिक' स प्रमगन्द, तस्य वेदो घनम् । किं च नैचाशाखन् नीचा निर्गतास्त्यक्ता ऋचादयः शाखा उच्यन्ते नोचाशाखा, तेषा स्वभूत नैचाशाखम्, तदपि हे मघवन् रन्धय रन्धतिर्वंशगमने न अस्माकम्, तदप्यस्मद्वश गमय । तथा ह्यवस्थित घर्मवचन—“योऽसाधुभ्योऽयंमादाय”^३ इत्यादि । अतो यद्दृष्टानामस्माकमयद्दृष्टा घनमाहर इत्याशास्महे ॥

—०।—

यदि क्षितायुर्द्यदि वा परेतो यदि मृत्योरन्तिकं नीत एव ।
तमा हरामि निष्कृतेरुपस्थादस्पापमेनं शतशारदाय' ॥१०८॥

इति परित्राणम् (३१) । परित्राण परिपालन । यदमनामपियंक्षमगृहीत-
माह । यदि क्षितायुः यदि क्षीणायु यदि वा परेत परागत कथमपि । यदि
वा मृत्यो देवताया अन्तिकम् नमोप नीत एव एव शब्दोऽप्यर्थे नीतोऽपि
तमाहरामि निष्कृतेरुपस्थात् प्रनयाधिदेवताया अद्भुप्रदेशादप्याह तस्य
अस्पापंम् रक्षामि [एनम्] शतशारदाय शतसवत्सराय जीवसे शतमवत्सर
जीवितुमित्यर्थः ॥

॥ इति वारुणे निष्कृतममुच्ये चतुर्थः कल्पः ॥

कल्पैश्चतुर्भिव्याख्यातं सारभूतमृचा शतम्^१ ।
 सहस्रं पञ्चशतं श्लोकेनानुष्टुभेन कृतम् ॥
 सहस्रं पञ्चशतं सख्या ग्रन्थस्य प्रकीर्तिता ।
 विस्तरभीत्या सक्षिप्त तात्पर्यार्थावबुद्धये ॥
 एव निरुक्तमालोक्य मन्त्राणां विवृतं शतम् ।
 उक्तानुक्तदुरुक्तानि चिन्तयन्त्वह पण्डिता ॥

भगवते यास्काय नमः ॥

ओं नमो नारायणाय नमः शिवाय ॥^२

—:०:—

१. अस्मिन् ग्रन्थे (१०२) द्ब्युत्तरशतं मन्त्रा व्याख्याता । अत्र शतमिति वचनं सामान्यपरम् ।

२. इतोऽग्रे हस्तलेख बृहद्देवता ग्रन्थस्याः पट्त्रिंशद्विधमन्त्रनिर्देशात् । पट्त्रिंशति (१।३।६०) श्लोकाः समुल्लिखिताः ।

प्रथमं परिशिष्टम्

निरुक्त-समुच्चये प्रमाणत्वेनोपन्यस्तानां
ग्रन्थानां ग्रन्थकर्तृणां च नामानि
विशिष्टानि च कानिचित् पदानि

अपरे*	†६४ ।	निरुक्तवचन	२६ ।
अभियुक्तोपदेश	३ ।	नैरुक्त	४ ।
आख्यानसमय	१५ ।	नैरुक्तपक्ष	८०, ८१, ८४ ।
आचार्यवचन	६० ।	नैरुक्तसमय	१, ३ ।
आप्तवचन	१७, २३ ।	नैरुक्ताचार्य	८० ।
आयुर्वेदविद	४७ ।	नैरुक्तानां सिद्धांत	८१ ।
उपनिषत्	३, ३४ ।	नैरुक्तकाचाय	७ ।
एके	७२ ।	पदकार	७६ ।
ऐतिहासिक मतानुसार	८४ ।	पौराणिक	२६ ।
कम्बोजादिदेशजात	८५ ।	ब्रह्मवादिन	१३ ।
कालवित	५ ।	भाष्य (निरुक्त)	१४ ।
ज्योतिश्चक्रवित	६ ।	भाष्यकार (यास्क)	७ १७, १६, ३५, ४२ ७६ ।
दाशतयीषु	३० ३३ ।	भाष्यकारवचन	१७ २६ ४० ४४, ४५ ७६ ।
घमवचन	६१ ।	मन्वादि	४२ ।
निरुक्त	१, ७, ४६, ७८ ।	मीमांसक	६६ ।
गिमन	७ ७८ ।	यास्क	३५ ।
नित्यपक्ष	६ ।	त्रिज्ञानुशासनकार	२३ ।
निरुक्तभाष्यकार (यास्क)	३, ३५ ४६ ।		

* अत्र कानिचिदेव पदानि सविभक्तिकानि विभाषाभिप्रायद्यातनाय पठितानि
ग्रन्थानि तु प्रातिपदिकमात्राणि ।

† अत्र निर्दिश्यमाना सख्या अस्य सस्वरणस्य पृष्ठमस्या नया ।

लोकवाद	१० ।	शाखान्तर	३७
लौकिकाः	१६ ।	शास्त्रादौ	१
विवरण (निरुक्त)	३० ।	शास्त्रान्ते	२
वृद्धानुशासन	१ ।	शौनकर्षिदर्शन	२
वैयाकरण	३ ।	समाम्नायेषु	६
व्याकरण	७, ७८ ।	सिंहावलोकनन्याय	१४, १५
व्यासवचन	२, १८ ।	स्मरण	३, ४, १८, २२, ३०
शाकपूणि	७७ ।		३२, ६६, ८७ ।

द्वितीयं परिशिष्टम्

निरुक्तसमुच्चये व्याख्यातानां मन्त्राणां

वर्णानुक्रमेण सूचीपत्रम्

अग्निं प्रत्नेन	५२	इम मे वरुण	३७
अग्निमूर्द्धा	५३	इय वेदि पर	७८
अग्निर्वृत्राणि	५०	इह मद एव	८६
अग्निं व पूव्यम्	१७	ईशाना वार्याणाम्	४६
अग्नीषोमा	५७	उत न प्रिया	२५
अग्ने यदद्य	६६	उदुत्तम वरुण	१४
अदितिर्द्यौ	६	उदुत्य जातवेदसम्	३५
अद्यामुरीय	८५	उद्यन्नद्य	१६
अप्सु मे सोम	४७	उद्वय तमस	३४
अभि त्वा देव	१६	उप त्वाग्ने दिवेदिवे	२२
अभि त्वा शूर	२४	उपावरोह	२३
अय ते योनि	२३	ऋध्याम स्तोमम्	१३
अया ते अग्ने	११	एता अश्वा आ	८८
अव ते हेळः	१३	एना वो अग्निम्	११
अह भुव वसुन	७६	एन्द्र सानसिम्	६०
आप पृणीत	४७	एह्यपु ब्रवाणि	७३
आपा अद्यान्व०	४८	ओ चित् सखायम्	८३
आपो हि ष्ठा	४३	वस्य नूनम्	८८
आ प्र द्रव	१०	कितवासो यद्	४२
आ सत्येन (कृष्णेन 'ऋ०')	३३	किं ते कृण्वन्ति	६५
इदमाप प्र बहत	४८, ७६	किमयमिदम	८८
इन्द्र क्रतु न	७६	गोभिर्विप्र	५६
इन्द्राग्नी अवसा	५८	गौरीमिमाय	७४

चित्र देवानाम्	३५	ममाग्ने वचं	१२
जुपाण सोम	५३	महां इन्द्रो य	६३
जुपाणो अग्नि	५२	माता च ते	८६
तच्चक्षुर्देवहितम्	३६, ७५	मित्रस्य चर्पणी०	२८
तत्त्वा यामि	३८	मित्रो जनान्	३०
तद्विष्णो परमम्	६	मृगो न भीम	६२
तव प्रयाजा	८३	भौघमतम्	७४
तवेमे लोका	५६	यच्चिद्धि ते	४०
तस्मा अरेङ्गमाम	४५	यत् किञ्चेदम्	४१
त्व सोमासि	५१	यत्ते यमम्	८२
दैव्याश्शमितार	७२	यदस्य कर्मण	६
नकिरिन्द्र	७३	यदि क्षितायु	६१
न त्वावां अन्य	२५	यदिन्द्राहम्	८०
न मृत्युरासीत्	८७	युवमेतानि	५७
नमो महदम्य	२०	यो व शिवतम	४४
नवोनवो भवति	५	विततो किरणौ	६०
पिप्रीहि देवान्	६५	वि न इन्द्र मृध.	६२
पृच्छामि त्वा	७७	विश्वे देवा शृणतु	१६
प्रजापते न त्वत्	५५	शतमिन्नु शरद	८
प्रति चक्ष्व	८६	शत्रो देवी	४५
प्रयाजान् मे	८२	सजोपा इन्द्र	२६
प्र स मित्र	३२	सुदेवो अद्य	८०
प्र ससाहिषे	६१	सुमङ्गलीरियम्	२७
वध्रुरेक	७५	सूर्यो नो दिवस्पातु	२१
ब्रह्म जज्ञानम्	२	सेदग्ने अस्तु	१५
भुवस्त्वमिन्द्र	६४	सोम राजानम्	८४
भुवो यज्ञस्य	५४	सोम गीभिष्टवा	५३
भोजायाश्वम्	८५	स्योना पृथिवि	१८

रामलाल कपूर ट्रस्ट द्वारा

प्रकाशित वा प्रसारित प्रामाणिक ग्रन्थ

वेद विषयक ग्रन्थ

१. ऋग्वेदभाष्य—(संस्कृत हिन्दी वा ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका सहित)—प्रतिभाग सहस्राधिक टिप्पणियाँ, १०-११ प्रकार के परिशिष्ट व सूचियाँ, प्रथम भाग ३५-००, द्वितीय भाग ३०-००, तृतीय भाग ३५-०० ।

२ यजुर्वेदभाष्य-विवरण—ऋषि दयानन्दकृत भाष्य पर ५० ब्रह्मदत्त जिज्ञासु कृत विवरण । प्रथम भाग अप्राप्य है । द्वितीय भाग
मूल्य २५-००

३. तैत्तिरीय-सहिता—मूलमात्र, मन्त्र-सूची-सहित । ४०-००

४. अथर्ववेदभाष्य—श्री पं० विश्वनाथ जी वेदोपाध्यायकृत ।
१४-१७ काण्ड २४-००, १८-१९ वा काण्ड २०-००, वीसवा काण्ड
२०-००, ११-१३ काण्ड छप रहे हैं ।

५. माध्यन्दिन—(यजुर्वेद) पदपाठ—शुद्ध संस्करण ।

मूल्य २५-००

६ गोपथ ब्राह्मण (मूल)—सम्पादक श्री डा० विजयपाल जी
विद्यावारिधि । अब तक प्रकाशित सभी संस्करणों से अधिक शुद्ध
और सुन्दर संस्करण ।

मूल्य ४०-००

७. वैदिक-सिद्धान्त-मीमांसा—युधिष्ठिर मीमांसक लिखित वेद-
विषयक १७ विशिष्ट निबन्धों का अपूर्व संग्रह । विशिष्ट संस्करण

मूल्य ३०-००

८. ऋग्वेदानुक्रमणो—वेङ्कट माधवकृत । इस ग्रन्थ में स्वर छन्द
आदि आठ वैदिक विषयों पर गम्भीर विचार किया है । व्याख्या-
कार—श्री डा० विजयपाल जी विद्यावारिधि । उत्तम-संस्करण
३०-००, साधारण २०-००

९. ऋग्वेद की ऋक्सरण्या—युधिष्ठिर मीमांसक २-००

१०. वैदिक-छन्दोमीमांसा—युधिष्ठिर मीमांसक । नया संस्करण

१५-००

११. यजुर्वेद का स्वाध्याय तथा-पशुयज्ञ-समीक्षा—लेखक प० विश्वनाथ वेदोपाध्याय । वद्विया जिल्द २०-००, साधारण १६-०० ।

१२. वैदिक-धीयूष-धारा—लेखक श्री देवेन्द्रकुमारजी कपूर । चुने हुए ५० मन्त्रों की प्रतिमन्त्र पदार्थ पूर्वक विस्तृत व्याख्या तथा अन्त में भावपूर्ण गीतों से युक्त । उत्तम सस्करण १५-००, साधारण १०-०० ।

कर्मकाण्ड-विषयक ग्रन्थ

१३. बौधायन-श्रौत-सूत्रम् (दशपूर्णमास प्रकरण)—भवस्वामी तथा सायण कृत भाष्य सहित (संस्कृत) ४०-००

१४. दशपूर्णमास-पद्धति—प० भीमसेन भाषार्य सहित । २५-००

१५. कात्यायनगृह्यसूत्र—मूलमात्र १५-००

१६. सस्कार-विधि—शताब्दी सस्करण, ४६० पृष्ठ, सहस्राधिक टिप्पणियां, १२ परिशिष्ट । मूल्य लागतमात्र १२-००, राज-सस्करण १५-०० । सस्ता सस्करण मूल्य ५-२५, अच्छा कागज सजिल्द ७-५० ।

१७. वैदिक-नित्यकर्म-विधि—सन्ध्यादि पाचों महायज्ञ तथा वृहद् हवन मन्त्रों के पदार्थ तथा भावार्थ व्याख्या सहित । यु० मी० ३-००, सजिल्द ४-००

शिक्षा-निरुक्त-व्याकरण-विषयक ग्रन्थ

१८. वर्णोच्चारण-शिक्षा—ऋषि दयानन्द कृत हिन्दी व्याख्या सहित । ०-६०

१९. शिक्षासूत्राणि—ग्रापिशल-पाणिनीय-चान्द्र शिक्षा-सूत्र २-५०

२०. निरुक्त-श्लोकवार्तिकम्—केरलदेशीय नीलकण्ठ गार्ग्यविरचित एक मात्र मलयालम लिपि में ताडपत्र पर लिखित प्रति के आधार पर मुद्रित । आरम्भ में उपोद्घात रूप में निरुक्त-शास्त्र-विषयक संक्षिप्त ऐतिहासिक विवरण दिया गया है (संस्कृत) । सम्पादक—डा० विजयपाल विद्यावारिधि । उत्तम कागज, शुद्ध छपाई तथा सुन्दर जिल्द सहित । १००-००

२१. निरुक्त-समुच्चय—ग्राचार्य वररुचि विरचित (संस्कृत) । स०—युधिष्ठिर मीमांसक । १५-००

२२. अष्टाध्यायी—(मूल) शुद्ध-सस्करण । ३-००

२३. पातुपाठ—घात्वादि सूची सहित, शुद्ध सस्करण । ३-००

२४. अष्टाध्यायी-शुक्लयजुः प्रातिशाख्ययोर्मतविमर्शं. (संस्कृत)—डा० विजयपाल विद्यावारिधि । ५०-००

२५. धामनीय लिङ्गानुशासनम्—स्वापन्न-व्याख्यासहितम् । ८-००

२६. अष्टाध्यायी-भाष्य—(संस्कृत तथा हिन्दी) श्री पं० ब्रह्मदत्त जिज्ञासु कृत । प्रथम भाग २४-००, द्वितीय भाग २०-००, तृतीय भाग २०-०० ।

२७. संस्कृत पठन-पाठन की अनुसूत सरलतम विधि—लेखक—श्री पं० ब्रह्मदत्त जिज्ञासु । प्रथम भाग १०-००; द्वितीय भाग १०-०० ।

२८. The Tested Easiest Method of Learning and Teaching Sanskrit (First Book)—यह पुस्तक श्री पं० ब्रह्मदत्त जी जिज्ञासु कृत 'विना रटे संस्कृत पठन-पाठन की अनुसूत सरलतम विधि' भाग १ का अंग्रेजी अनुवाद है । अंग्रेजी भाषा के माध्यम से पाणिनीय व्याकरण में प्रवेश करने वालों के लिये यह आधिकारिक पुस्तक है । कागज और छपाई सुन्दर, सजिल्द ।
मूल्य २५-००

२९. महाभाष्य-हिन्दी व्याख्या, यु० मी० । प्रथम भाग ५०-००, द्वितीय भाग २५-००, तृतीय भाग २५-००

३०. उणादिकोष—ऋ ६० स० कृत व्याख्या, तथा प० यु० मी० कृत टिप्पणियाँ, एव ११ सूचियों सहित । अजिल्द १०-००, सजिल्द १२-००

३१. वैवम् पुण्यकारवात्तिकोपेतम्—लीलाशुकमुनि कृत । १०-००

३२. भागवतिसकलनम्—अष्टाध्यायी की प्राचीन वृत्ति । ६-००

३३. काशकृत्स्न-धातु-व्याख्यानम्—संस्कृत रूपांतर । यु० मी० १५-००

३४. संस्कृत-धातुकोश—पाणिनीय धातुओं का हिन्दी में अर्थ निर्देश । स० युधिष्ठिर मीमांसक । १०-००

अध्यात्म-विययक ग्रन्थ

३५. आर्याभिविनय (हिन्दी)—स्वामी दयानन्द । गुटका सजिल्द मूल्य ४-००

३६. Aryabhivinaya—English translation and notes (स्वामी भूमानन्द) दोरङ्गी छपाई । अजिल्द ४-००, सजिल्द ६-००

३७. विष्णुसहस्रनाम-स्तोत्रम् (सत्यभाष्य सहितम्)—प० सत्य-देव वासिष्ठ कृत आध्यात्मिक वैदिक भाष्य (४ भाग) । प्रति भाग १५-००

नीतिशास्त्र इतिहास-विषयक ग्रन्थ

३६. शुक्रनीतिसार—व्याख्याकार श्री स्वा० जगदीशानन्द जी सरस्वती । विस्तृत विषय सूची तथा श्लोक-सूची सहित । उत्तम कागज, सुन्दर छपाई तथा जिल्द सहित । मूल्य ४५ ००

४० सत्याग्रह-नीति-काव्य—ग्रा० स० सत्याग्रह १९३६ ई० मे हैदराबाद जेल मे ५० सत्यदेव वासिष्ठ द्वारा विरचित । हिन्दी व्याख्या सहित । ५-००

४१ सस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास-युधिष्ठिर मीमांसक कृत । अप्राप्य । नया सस्करण छप रहा है ।

४२ सस्कृत व्याकरण गणपाठ की परम्परा और आचार्य पाणिनि—लेखक—डा० कपिलदेव शास्त्री एम० ए० । सजिल्द १५-००

४३ ऋषि दयानन्द के पत्र और विज्ञापन—इस बार इस मे ऋषि दयानन्द के अनेक नये उपलब्ध पत्र और विज्ञापन संगृहीत किये गए हैं । इस बार यह सग्रह चार भागो मे छप रहा है । प्रथम दो भागो मे ऋ० द० के पत्र और विज्ञापन आदि संगृहीत हैं । तीसरे और चौथे भाग मे विविध व्यक्तियों द्वारा ऋ० द० को भेजे गये पत्रों का सग्रह है । प्रथम भाग—३५-००, दूसरा भाग ३५-००, तीसरा भाग ३५-००, चौथा भाग छप रहा है ।

४४ विरजानन्द-चरित—लेखक=५० भीमतेन शास्त्री एम० ए० । नया परिवर्धित और शुद्ध सस्करण । मूल्य ३-००

४५ ऋषि दयानन्द और धार्यसमाज की सस्कृत-साहित्य की देन—लेखक—डा० भवानीलाल भारतीय एम० ए० । सजिल्द १५-००

दर्शन-आयुर्वेद-विषयक ग्रन्थ

४६ मीमांसा-शास्त्र-भाष्य—आर्यभट्टविमर्शिनी हिन्दी व्याख्या । व्याख्याकार—युधिष्ठिर मीमांसक । प्रथम भाग—मूल्य ४०-००; द्वितीय भाग ३०-००, तृतीय भाग ५०-००, चौथा भाग यन्त्रमय ।

४७ नाडी-तत्त्वदर्शनम्—श्री ५० मत्स्यदेव जी वासिष्ठ । ३०-००

रामलाल बपुर ट्रस्ट

बैहिंगड, जिना—मोनीपत (हरियाणा) १३१०२१